ABLONCZY BALÁZS

ISMERETLEN TRIANON

AZ ÖSSZEOMLÁS ÉS A BÉKESZERZŐDÉS TÖRTÉNETEI, 1918–1921

A történelmi és a trianoni Magyarország

a kötetben szereplő helyiségekkel

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

X 297409

ABLONCZY BALÁZS

ISMERETLEN TRIANON

Az összeomlás és a békeszerződés történetei,
1918–1921

BUATES

Jaffa Kiadó
Budapest, 2020

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001328794

© ABLONCZY BALÁZS, 2020
© JAFFA KIADÓ
MINDEN JOG FENNTARTVA!

A KÖTET ALAPJÁT KÉPEZŐ KUTATÁSOK
AZ MTA LENDÜLET TRIANON 100 KUTATÓCSOPORT KERETÉBEN FOLYTAK

TRIANON 1920 2020
MTA – LENDÜLET TRIANON 100 KUTATÓCSOPORT

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
2.

X 297409

A TÉRKÉPEKET *SEBŐK LÁSZLÓ* (ELŐZÉKLAPOK, 72., 140., 154.)
ÉS *DEMETER GÁBOR* (214-215.)KÉSZÍTETTE

BORÍTÓFOTÓ: FORTEPAN 45380, MORVAY KINGA; *WWW.FORTEPAN.HU*
BORÍTÓTERV: *HEGYI PÉTER*
FELELŐS SZERKESZTŐ: *NEMES KRISZTIÁN*
FELELŐS KIADÓ: *RADOS RICHÁRD*

JAFFA KIADÓ • *WWW.JAFFA.HU*
ISBN 978-963-475-240-0
ISSN 2559-9666

TARTALOM

1. *Kirándulás Felekre* 7
2. *Mi lett volna, ha...?* 13
3. *Téli város* 39
4. *Vigyázó szemek* 67
5. *A függetlenség keresése* 83
6. *Erőszak, háromszor* 97
7. *Kisbirodalmak születnek* 127
8. *Kérészállamok* 145
9. *Impériumváltások* 163
10. *Menekülés* 183
11. *Szén, spanyol, cipőtalp* 205
12. *Mi marad egy birodalomból?* 223
Köszönetnyilvánítás 239
Bibliográfia 243
Jegyzetek 257
Névmutató 267

Nagyszüleim emlékének

1. KIRÁNDULÁS FELEKRE

Vannak pillanatok, amelyek csak visszatekintve nyerik el igazi értelmüket. Így lehetett vele az emlékiratíró Kuncz Ödön is, aki jóval hatvan fölött kezdett neki élete leírásának, családja és talán az utókor okulására. Az idős és kényszernyugdíjazott, az MTA-n visszaminősített professzor emlékei közt kutatva megdöbbentő élességgel idézett fel egy harminc évvel korábbi epizódot.

Kunczot – azon feltörekvő, vidéki lateiner értelmiség tipikus képviselőjét, aki számára a Monarchia jelentette az aranykort – eléggé megpróbálta az élet. Az 1884-ben Aradon született jogtudós, a szövetkezeti, tőzsde- és részvényjog egyik magyar szaktekintélye követte apját, a tanárt és tankerületi főigazgatót (nem mellékesen Tisza Kálmán tarokkpartnerét), amikor az Aradról Nagyváradra, majd onnan Kolozsvárra költözött. A kilenc Kuncz gyerek még 1892-ben veszítette el édesanyját, attól kezdve édesapjuk egyedül nevelte őket. Kuncz a kolozsvári egyetemre járt, aztán Budapestre került, magántanárrá habilitált Kolozsváron, majd az 1872-ben alapított második magyar tudományegyetem nyilvános rendes tanára lett a háború közepén, alig 32 évesen. A háború alatt elhunyt édesapja, két évvel fiatalabb öccse, a családban csak Dadi néven ismert Kuncz Aladár (1885–1931) tanár, irodalmár pedig franciaországi internáltságban sínylődött, amelyről évekkel később a mai napig megrázó, *Fekete kolostor* című regényében számolt be.

A századelőn szépen gyarapodó Kolozsvár értelmiségének egyik kedves foglalatossága volt a kirándulás: az egyetemi tanárok fontos szerepet játszottak az Erdélyi Kárpát Egyesületben, szorgosan gyarapították annak múzeumát és vettek részt az idegenforgalom népszerűsítésében. A kirándulás és a természet szeretetében a Kuncz család is osztozott. A fiatal professzor gyakran húzott túracipőt, kalucsnit, és járta a város környéki hegyeket: kirándult Tordára, a gyalui havasokba, vagy csak a város környékére. A háború utolsó évében is szorgosan rótta az utakat.

Kuncz emlékirata szerint valamikor ebben az évben történt, hogy egy ismerős jogászcsaláddal és azok gyerekeivel kirándulni mentek a Kolozsvárt délről koszorúzó feleki erdőkbe. „Kijött velünk egy parasztszekér is, amely hozta az élelmet, a pokrócokat stb., és amelyre felültettük gyermekeinket. Amikor a hegyek között a szekér után bandukoltunk, megszólalt Schilling János [a barát]: »Nem gondolod, hogy egy szép napon így fogunk kimenekülni Erdélyből a románok elől? Mert ha az antant győz, Erdély elveszett«." És ostorcsapásként, mintegy mellékesen, akárha egy Bodor Ádám-novellát írna, az emlékező még hozzátette: „Román parasztok jöttek velünk szembe, és nem köszöntek."[1]

Nem kell mindenütt szimbólumokat látni. Lehet, hogy ez a feleki kirándulás nem jelent semmit. Mégis beszédes, ahogy a visszaemlékező sorain harminc évvel később is átüt a megrökönyödés: a Feleken mindig többségben lévő románság képviselői, nem is az urak, hanem a parasztok, nem köszönnek neki, a városi, nadrágos embernek – a magyarnak. Lehet, hogy nem erős nemzeti tudatúak voltak ezek a román parasztok, csak fáradtak. Lehet, hogy a román nemzetépítés még nem ért el hozzájuk, talán nem is utálták különösebben a magyarokat. Maga a nem köszönés ténye, és még inkább: annak feljegyzése azonban villanásszerűen mutatja, hogy az etnikai viszonyokat milyen finoman szövik át a szociális, hierarchikus és mentalitástörténeti szálak. Az 1910-es népszámlálás szerint Feleken (amelyet éppen ettől az évtől neveztek Erdőfeleknek, megkülönböztetésül a hasonló nevű Szeben vármegyei településtől) mindössze 19 magyar élt 2203 román mellett. Egyedülálló gótikus, ortodox templomát a legendás Makariosz püspök emelhette a 15. században, és Kós Károly erdélyi építész restaurálta a 20. század húszas éveiben. Felek (románul Feleacu) a Tordáról jövő út legmagasabb pontján fekszik, a településről ma is veszélyes szerpentin kígyózik lefelé Kolozsvárra. A múlt század elején Felek léte jelezte a városnak, hogy Erdélyben többféle etnikai valóság él egymás mellett. Hiába a több mint 80 százalékban magyarrá lett város színháza, villanyvilágítása, egyeteme, mezőgazdasági akadémiája, klinikái – Felek mindig figyelmeztető jel maradt.

A belső, történeti Erdélyben (a Királyhágón túl) ekkor már régen többségbe került a románság: 55 százaléknyi arányukkal szemben a magyarság mindössze bő egyharmadát tette ki a népességnek. Ugyanakkor Székelyföld, Kalotaszeg és más vidékek kompakt magyar falusi lakossággal rendelkező területei mellett a magyarság városi túlsúlya kétségtelen statisztikai ténynek számított, ahogy az erdélyi városok szerepe is a vidék fejlődésében. 1918-ban még úgy látszott, hogy a modernizáció, a hőn áhított nyugatosodás magyarul érkezik a Kárpát-medencébe, és innen, a városokból fog szétáradni szerte Erdélyben, együtt a diadalmas magyar nemzeteszmével. Ennek az illúziónak lett vége 1918 után, még ha nem is azonnal. Kunczék túrája után néhány hónappal, 1918. december 22-én a román csapatok Felekről figyelték a gyulafehérvári gyűlés ellenpárjaként összehívott magyar nagygyűlésre készülő nagyvárost, ahová két nappal később, karácsony előestéjén be is vonultak.

Kunczéknak végül nem kellett szekerek mögött ballagniuk, amikor elhagyták Erdélyt: a professzor éppen egy évvel Kolozsvár román megszállása után, 1919 karácsonyán vasúti kocsiban, családjával együtt hagyta el Kolozsvárt, és öt nap múlva ért Budapestre. Hamarosan újra rendes kerékvágásba zökkent az élete: a Műegyetem, majd a jogi kar professzora lett, később az Akadémia tagja. 1940-ben, Észak-Erdély visszacsatolásának évében meg-

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

kapta a Magyar Érdemrend középkeresztjét. Aztán megint jöttek a mellőztetés évei: Kuncz 1965-ben halt meg Budapesten, tudósi életművét mostanában kezdik újra felfedezni. Testvére, Aladár, a francia internáltságtól meggyötörten, rövid magyarországi tartózkodás után az ellenkező irányba vette az útját, „egyik szomorúságból egy másik, még nagyobb szomorúságba" – ahogy a *Fekete kolostor* évtizedeken át kicenzúrázott zárómondataiban írta. Egy rosszul sikerült házassági kísérlettől és a minisztériumi vegzálástól (a Tanácsköztársaság alatt elfogadott egy beutalót) megcsömörlötten tért haza Erdélybe. Az alakuló romániai magyar irodalom egyik legfontosabb alakja lett, papírra vetette emlékeit, szerkesztett, regényt írt, aztán negyvenöt évesen meghalt májrákban. Sírja Budapesten, a Fiumei úti sírkertben van, egy félreeső ösvényen, szépen karbantartva: a síremlék Pátzay Pál munkája, de a rajta lévő Krisztus-fejet, Kuncz egykori internált társa, Zádory Oszkár készítette a néhai szabadkőműves és polgári radikális hantjára. Az emberek sokfélék lehetnek, életükben és halálukban is.

* * *

Ennek a könyvnek a célja kettős. Egyfelől, a századik évfordulóra készülődve ideje új megvilágításban látni a trianoni békeszerződés történetét. A diplomácia- és politikatörténeti oldalát 2001-es könyvében[2] kitűnően összefoglalta Romsics Ignác – és ezt nem csak a kötelező tanítványi tisztelet mondatja velem. Ideje azonban bemutatni azt is, hogy a magyar társadalom miként élte meg a háborús összeomlás, a forradalmak, az ellenforradalom és Trianon időszakát, és hogy milyen összefüggés van a politika, a párizsi békekonferencia, a nagy- és kishatalmi tervek, illetve a magyar társadalom mindennapi tapasztalata között. Ideje úgy beszélnünk erőszakról, menekülésről, járványokról, szénhiányról, hogy lássuk mögötte

a nagypolitikai hátteret és a regionális összefüggéseket. Miként függött össze a Tanácsköztársaság meghívása a békekonferenciára a Márvány-tenger egyik kis szigetével? Mi köze volt a román katonák bakancsának Odessza francia kiürítéséhez? Vagy a körmöcbányai reáliskola preparált albínó szalamandrájának a trianoni menekültekhez? Azt tűztem ki célul, hogy e körülményekről egyszerre beszéljek, ezért a politikatörténet és a diplomaták ténykedése csak a szükséges mértékben fog megjelenni e lapokon. Inkább a nagypolitika dilemmáit és döntési kényszereit igyekeztem érzékeltetni, mintsem az eseményeket felmondani, szigorú időrendben.

Az elmúlt négy évben nem volt nap, hogy ne foglalkoztam volna Trianonnal: 2016-ban a Magyar Tudományos Akadémia „Lendület" pályázatán kollégáimmal együtt öt évre szóló támogatást nyertem, amelynek nyomán létrejött a „Lendület" Trianon 100 Kutatócsoport (honlapja itt található: *www.trianon100.hu*). Azt tűztük ki célul, hogy a magyar történetírás hagyományos adósságainak felszámolása mellett új és friss tudást bocsássunk a nagyközönség rendelkezésére a száz évvel ezelőtt történtekről. E sorok megírásának pillanatáig hét saját kötetünk jelent meg, három másik együttműködésben, több tucatnyi tudományos és ismeretterjesztő cikket írtunk, konferencia-előadásokat és népszerűsítő előadásokat tartottunk. Építettünk adatbázisokat, többek között a trianoni menekültekről *(www.trianon100.hu/menekultek)*, amely utóbbiban 15 ezer név található. Jogos azonban az elvárás, hogy az elvégzett munkát ne csak viszonylag szűk körben hozzáférhető akadémiai kiadványokban vagy kevesek által látogatott konferencia-előadásokban tegyük közzé, hanem élvezhető, a nagyközönség számára is befogadható, népszerűsítő formában is. E kötet tehát a „Lendület" Trianon 100 Kutatócsoport munkásságának egyfajta feldolgozását is nyújtja: annak a 22 állandó kutatónak a munkája fekszik benne, aki velünk volt, és annak a 30-40 másik embernek is, akivel rendszeres kapcsolatban álltunk. Nemcsak történészek dolgoztak velünk, hanem szociológusok, művészettörténészek, irodalomtu-

dósok, földrajzosok is. A köszönet tehát elsősorban kollégáimat illeti, akik ezt a rengeteg anyagot összehozták, és akiknek a könyv végén igyekszem egyenként is a hálámat kifejezni. De nem akarok mögéjük bújni: ez a könyv a sajátom, ha valamit nem jól értettem meg magyarázataikból, cikkeikből, nem hallgattam meg a véleményüket a vitákban, az csakis az én hibám, semmiképp nem az övéké. Köszönöm a családomnak, amiért lehetőséget adott arra, hogy vidéki elvonulással tudjak formát adni a műnek – ez elsősorban feleségemnek, Németh Zsófiának köszönhető, amiért nem lehetek elég hálás. És köszönet dr. Krafft Walternek és párjának, Jakabfi Mártának, amiért befogadtak házukba, és a varázslatos Balaton-felvidéki tájban, a Zádor-hegy tövében gondolhattam újra napról napra, hogy mi történt velünk száz éve.

Nézzük, mi történt.

Barnag–Budapest, 2020. február

2. MI LETT VOLNA, HA...?

Unásig ismételt közhely, hogy a „mi lett volna, ha..." történelmietlen felvetés. Annak ellenére, hogy a céhes történészek szeretik spekulatívnak bélyegezni ezeket a gondolatmeneteket, a közelmúltban olyan nagynevű historikusok foglalkoztak ezzel az „esetleges" történelemmel, mint a Magyarországon is ismert Andrew Roberts vagy Niall Ferguson.

Magam úgy gondolom, hogy a történelmietlenség vádja nem állja meg a helyét. A történeti lehetőségek vizsgálata fontos része a történész mérlegelő munkájának. Az ügynevezett kontrafaktuális történetírás (amely a lehetőségek bekövetkeztével foglalkozik, sőt megkísérli egy alternatív történelem felvázolását) meglehetősen népszerű volt a kilencvenes években, illetve a kétezres évek első évtizedében, elsősorban az angolszász világban. Vannak ugyanakkor sokkal korábbi kísérletek is: gondoljunk csak Victor Hugóra és hosszas mélázására a *Nyomorultak*ban arról, hogy mi történt volna Napóleonnal, ha nem esik az eső Waterloonál.

Richard J. Evans brit történész – kezdeti averziója ellenére – az Izraeli Történelmi Társaság felkérésére előadás-sorozatban fogalmazta meg a kontrafaktuális történetírás néhány problémáját,[3] és átfogó historiográfiai ismertetést is adott. Evans – miközben ő maga is bőséggel használta a „spekuláció" kifejezést – egy központi fogalom köré szervezte gondolatmenetét: ez pedig a vágy-

vezérelt gondolkodás *(wishful thinking)*. A brit történész felhívta a figyelmet a kontrafaktuális történetírás esetenkénti politikai kondicionáltságára – ez főleg jobboldali műfaj –, valamint arra, hogy emlékezetpolitikai vitákban is fontos szerepet játszik. Jelentősége akkor nő meg, amikor valamiféle aktuális emlékezetpolitikai tét adódik: ilyen volt a nyolcvanas–kilencvenes évek Spanyolországában a köztársaságiak és a Franco-rendszer megítéléséről szóló disputa, de megemlíthető a német újraegyesítés utáni nagy-britanniai kontrafaktuális hullám is, amely párhuzamokat talált egy elképzelt második világháborús német győzelem (vagy legalábbis Nagy-Britannia elfoglalása), illetve a vélt vagy valós brüsszeli német hegemónia között. Ennek a hullámnak volt egyik eredménye a mára sztártörténésszé vált Niall Ferguson szerkesztette kötet, az 1997-es *Virtual History*: ebben kilenc történelmi esszében tárgyalták a szerzők (némelyik maga Ferguson), hogy mi történt volna, ha 1940-ben a náci Németország lerohanja Nagy Britanniát, nem történik meg az angol forradalom vagy nem gyilkolják meg John F. Kennedyt.[4] Ferguson a kötethez írt terjedelmes előszavában zászlót bontott a történelmi determinizmus ellen, és annak cáfolataként határozta meg a kötetet. A szerző rögvest fel is vázolt egy komplett alternatív történelmet 1646 és 1996 között: ebben Lee tábornok győzött Gettysburgnél, Ferenc Ferdinánd életben maradt, egy Uljanov nevű ortodox pópa nézeteit pedig nagyban befolyásolták az 1847-ben, Mainzban bebörtönzött Karl Marx eszméi, de fivérének a cár elleni meghiúsult merénylete sem tudta befolyásolni a Duma megalakítását és az Orosz Birodalom demokratizálását. Ferguson ugyanakkor az általa vázolt múltban fenntartott bizonyos folyamatosságot a valóban megtörtént eseményekkel. Őt olvasva az a benyomásunk, hogy bár le-letér a megtörtént történelem ösvényéről, folyton visszakanyarodik oda. Konklúziójában pedig végső soron nagyon hasonló húrokat pengetett, mint másfél évtizeddel későbbi kritikusa. Evans ugyanis – miközben meglehetősen szkeptikusan tekint a kontrafaktuális történetírásra – rövid

távon nem tagadja a hasznát, nem zárkózik el teljesen az alternatív történelem ideájától, és a fejezet elején vázoltakhoz hasonló következtetésekre jut: „Minimális újraírással és rövid távra korlátozva egy kontrafaktuális hipotézis megvilágíthatja azokat a döntéseket, amelyekkel az egyes politikusok és államférfiak szembesültek, illetve azokat a korlátozásokat, amelyeket a történelmi kontextus formált."[5] Jóllehet arra is figyelmeztet: ez a típusú történetírás alapvetően az egyes eseményekre – csatákra, merényletekre, balesetekre, pontszerű döntésekre – koncentrál, és emiatt nagyon keveset mond a társadalom és a gazdaság folyamatairól. Bár ellenpéldák erre is vannak (mi történt volna az Egyesült Államokkal vasút nélkül, vagy mi lett volna, ha a krumpli nem honosodik meg Európában), ezek vannak kisebbségben.

Az, hogy a Monarchia felbomlása nem volt feltétlen szükségszerűség, már másokban is felmerült: Robert A. Kann, a Monarchia-történetírás egyik egyesült államokbeli klasszikusa egy 1966-ban tartott, de nyomtatásban csak 2011-ben, az *Austrian History Yearbook*ban megjelent előadásában járta körül ezt a lehetőséget.[6] Meglepően éleslátó, ugyanakkor erősen vitatható állításaiból – azt most kár lenne felróni neki, hogy 1966-ban a Balkánt a világ egyik legstabilabb régiójaként emlegette – két meglátás szűrhető le. Egyrészt Kann véleménye szerint 1917-ben a dualista birodalom még megmenthető lett volna, de csak akkor, ha további reformokkal, föderatív átalakításokkal biztosítani tudja saját életképességét. Másfelől viszont (az utóbbi gondolattal némiképp ellentmondásban, hiszen, ha vannak reformok, akkor azok nyilván a jobb életet célozták volna meg) azt is állította, hogy a birodalom fennmaradása önmagában nem garantált volna jobb életet a területén élő népeknek, mint az utána következő helyzet. Nem kell elfogadnunk Kann, Evans vagy Ferguson igazát, de morfondírozni érdemes rajtuk.

Számunkra azért is tűnik csalogatónak ez a megközelítés, mert a világháború végi összeomlással, a forradalmakkal és Trianonnal kapcsolatban egy sor „mi lett volna, ha...?" típusú kérdéssel

szembesülünk az emlékezetpolitikai vitákban. Némi túlzással azt is lehet mondani, hogy vitáink másból sem állnak. Mi lett volna, ha nem ölik meg Tisza Istvánt? Mi lett volna, ha nem szerelik le a hadsereget? Mi lett volna, ha nincs Tanácsköztársaság? És a kérdések sora minden bizonnyal bővíthető.

A világháborús összeomlás és Trianon kapcsán sem áll rendelkezésünkre minden adat, de talán nem érdektelen megvizsgálni a magyar történeti közbeszéd néhány toposzát. Bemutatni, hogy mi volt valóban sorsdöntő mozzanat, és mi volt olyan pillanat, amit csak az utókor stilizált annak? Milyen lehetőségei voltak a magyar politikának a háború végén, hogy élt ezekkel a lehetőségekkel, és mit *lehetett* volna tennie? Az alábbi gondolatkísérletek részben a mérlegelés, részben a szabadjára eresztett fantázia termékei: ilyenként kell kezelni őket.

A Monarchia tulajdonképpen megnyerte a háborút – legalábbis sokan gondolhatták így 1918 közepén. A bukaresti béke 1918. májusi aláírása után a Tisza-féle Munkapárthoz közel álló *Ujság* így triumfált: az aktus „a mi győzelmünknek és az entente-hatalmak vereségének betetőzését jelenti. Románia 1916. augusztus 27-én abban a biztos reményben fogott fegyvert ellenünk, hogy könnyűszerrel megszállja egész Erdélyt és előrenyomul a Tisza völgyéig. Abban a szerepben tetszelgett magának, hogy ő adja a kegyelemdöfést Ausztria–Magyarországnak. És az alattomos betörés óta még két esztendő sem telt el, és Románia kénytelen volt békét kérni, és a békét oly feltételek mellett megkötni, a melyek Magyarországnak garanciát nyujtanak egy ujabb román betörés ellen".[7] A közös hadügyminiszter velősebb volt, de ugyanolyan kategorikus: „A mi számunkra a háború Keleten valójában véget ért."[8] Ezt az optimizmust nem csupán a politikai elit osztotta. Király Ernő, a selmecbányai evangélikus főgimnázium igazgatója e szavakkal bocsátotta a közönség elé iskolája értesítőjét az 1917/1918. tanévről (felhívva egyúttal a figyelmet az új ellenségre): „Ez az év ugyan meghozta a békét keleti ellenségeinkkel,

de annál súlyosabbá vált az iskola küzdelme a belső ellenfelekkel, az árdrágítókkal szemben."[9] Valóban: a birodalom nemcsak Szerbiát győzte le nagy nehezen, hanem Romániát is, és a breszt-litovszki békék után (amelyeket Ukrajnával, illetve a bolsevik Oroszországgal írtak alá a központi hatalmak 1918 februárjában és márciusában) hatalmas területekre terjedt ki az osztrák–magyar, de főleg a német befolyás Európa keleti felén. Csanády György, a *Székely himnusz* szerzője hagyatékában precízen felkasírozva ott vannak azok a szép kék, sárga és piros, cirillbetűs odesszai villamosjegyek, amelyeket a fiatal katonatiszt a kikötővárosban gyűjtött be, és ugyanitt szolgált 1918-ban huszár főhadnagyként Bajcsy-Zsilinszky Endre is. A caporettói áttörés (1917. október–november) után az újságolvasók és a hadihelyzet alakulását gombostűkkel és zászlócskákkal követő kamaszok azt hihették, hogy Itália összeomlása küszöbön áll – és ettől Olaszország valóban nem állt messze. Ukrajnában, a Baltikumban és Dél-Oroszországban a központi hatalmak hegemón szerepre tettek szert; nem volt olyan kóbor német herceg, akit ebben az időben ne kínáltak volna meg a litván vagy a finn trónnal. Természetesen egy, a Monarchia számára kedvező rendezés esetén sor került volna a struktúra finomhangolására; a békék ratifikálására és a Monarchiával szemben nem ellenséges kormányok/rendszerek hatalomba emelésére, illetve a megszerzett régiók könyörtelen gazdasági kihasználására.

A háborús győzelem illúziója egy hónapig tartott. A bukaresti béke megkötése (május 7.) és a piavei offenzíva (június 15.) között még okkal lehetett erre a feltételezésre jutni. A meghiúsult támadás feltárta a Monarchia hadseregének végzetes gyengeségét és azt a tényt, hogy erőforrásai teljesen kimerültek. Akinek volt fogékonysága a szimbólumok iránt, az már a Szent István csatahajó június 10-ei elsüllyesztését is jelnek vehette. A közös flotta ékköve két és fél óra alatt merült a hullámsírba, küzdelmének utolsó félórájáról még filmfelvétel is készült. A lapok igyekeztek róla nagyon

szűkszavúan írni, de néhány nap alatt az ország legtávolabbi sarkába is eljutott a hír. Ettől fogva alig három hónap telt el a Bulgária által aláírt fegyverszünetig 1918 szeptemberében, ami mindenki számára kézzelfoghatóan jelezte a vég kezdetét. „Az események a katasztrófa felé látszanak fejlődni" – írta naplójába Berzeviczy Albert, volt kultuszminiszter, Tisza hűséges híve.[10] De nem kellett politikai eseményekre várni, hogy a Monarchia végzetes bajai szembetűnők legyenek. Az év első felében már sorozatosak voltak a sztrájkok, a katonai lázadások: 1918 májusában, Pécsen például tüzérséget és több ezer főt kellett bevetni a részben szerb nemzetiségű, jelentős részben Oroszországból visszatért hadifoglyokból álló 6. tábori pótzászlóalj ellen, akik fellázadtak és hatalmukba kerítették a várost. Az ellenállás utolsó bástyája az egyik köztemető volt, ahol kéttucatnyian estek el a felkelők közül, de az ostromlóknak is számos halottjuk és sebesültjük volt. A megtorlás során 15 (más források szerint 17) katonát végeztek ki a példastatuálás szándékával. A magát megadó, mintegy 1300 lázadót büntetőzászlóaljakba sorozták be, és a frontra küldték. Nem mindenkit fogtak azonban el: jó néhányan dél felé vették az irányt, átkeltek a Dráván, és a szlavón erdőkben csatlakoztak a „zöld káderhez". Ezek az 1918 első felében már több ezer szökött katonát, bandität, lázadót és az előbbi kategóriák sajátos keverékét egybegyűjtő szabadcsapatok jelentős területeket tartottak ellenőrzésük alatt Szlavóniában, a Felvidék nyugati részén, Dél-Morvaországban, sőt, alighanem a Bakonyban, a Mátrában és Magyarország központi részén is felbukkantak. Nem volt formális szervezetük, sem központi irányításuk, de az elnevezés átment a köztudatba, és a fenyegetettség érzése sokak számára jelezte az államhatalom végzetes meggyengülését. Felszámolásukra 1918 tavaszán 7 hadosztályt rendeltek vissza a frontról. Ebben az időben a közös hadvezetőség már előszeretettel vetett be eltérő nemzetiségű alakulatokat az egyes regionális lázongások lecsillapítására. Így kerültek magyar kiegészítésű alakulatok Csehországba, bosnyákok Budapestre – és németek egy kicsit mindenhova. Az intézkedés természetesen logikusnak tűnt az adott pillanatban, ám megágyazott az 1918. végi erőszakhullámnak és az elharapózó interetnikus erőszaknak. Pécs után néhány nappal Kragujevacban lázadtak fel a 71. trencséni közös gyalogezred pótzászlóaljának szlovák katonái: itt 44 fő esett áldozatul a megtorlásnak. Ezen a nyáron hasonló lázadásokra került sor Pozsonyban, Zamośćban, Krakkóban, Radkersburgban és másutt, legalább tucatnyi helyen. Mindent összevéve nem feltétlenül az összeomlás ténye volt drámai – arról egyeseknek lehettek rossz előérzeteik: I. Ferenc József 1916. végi halála például sokaknak lehetett mérföldkő –, hanem annak gyorsasága és brutalitása. A Monarchia, noha, sokak számára váratlanul, jól helytállt a háborúban (sokkal jobban, mint az Orosz Birodalom), ereje végére ért.

A háború elején a kettős birodalom hadicéljai meglehetősen szolidak voltak: Szerbia megbüntetése, dominancia a Balkánon, az orosz veszély elhárítása. Az annexió nélküli békét a magyar politikai elit is pártolta: elsősorban azért, mert újabb nemzetiségi tömegek megjelenése az országban a nagyon is törékeny etnikai egyensúly felborulását jelentette volna. Bár a széleken, a magyar imperialisták körében megjelentek hóbortos elképzelések a gyarmatok újraosztásáról, líbiai magyar alkirályságról és magyar ortodox patriarkátusról, vagy a magyar határok előretolásáról a Dinári-hegységig, a politikai elit alapvetően óvatos maradt. Tartott a német győzelemtől: maga Tisza István is nagyon visszafogott volt e tekintetben. E visszafogottságnak volt köszönhető, hogy kétségtelenül szigorú rendelkezései dacára a bukaresti béke például nem járt nagymértékű területveszteséggel Románia számára. Ezt sokan Tisza hívei közül sem értették: Teleki Sándor (1861–1919), a „koltói gróf" fia, egy sor társadalmi egyesület vezéralakja így méltatlankodott: „Ami a küldolgokat illeti, meg lett kötve végre, hosszú vajúdás után az oláh béke. Miért oly enyhe? Vajon mi lett volna, ha az oláh szorítja a mi nyakun-

kat úgy, amint mi szorítottuk volna az övét. Miért e nagylelkűség, miért e simaság, mi jót hozhat épp e népnél, mely legjobban gyűlöli a magyart?"[11] A valamivel több mint 5000 négyzetkilométeres területi veszteséget (a határok előretolását a Kárpátok déli és keleti előteréig; ebből valamivel több mint 3000 négyzetkilométer esett a magyar–román határra) és a Bulgária javára elveszített Dobrudzsát bőven ellensúlyozta Besszarábia hallgatólagosan elismert román annexiója. Ez a béke hozta magával a teljes felekezeti egyenjogúsítást is a romániai zsidók számára.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy évtizedes időtávlatban a Monarchia az addigi formájában (közjogi struktúra és államterület) aligha maradhatott volna meg egy, a szabadságjogokat többé-kevésbé tisztelő rezsim keretében. Más lett volna a helyzet, ha a Monarchia olyan autokratikus irányt vesz (például egy katonai diktatúra révén), mint Oroszország vagy az Oszmán Birodalom. Az osztrák–magyar katonai körök prepotenciájának egyre erősödő jelei voltak a háború alatt – de ezek azért elég messze voltak a politikai hatalom megragadásának lehetőségétől. Ráadásul egy ilyen típusú hatalomgyakorlás ellen a magyar elit elsőként lázadt volna fel. Ugyanakkor egy autokratikus rezsim, ha megvalósul, fékezhette volna a nemzetiségek önállósodási törekvéseit. Hosszabb távon azonban biztosan nem lehetett volna alternatíva. A 19. század eleje óta eltelt időszak dinamikája, a három nagy térségbeli birodalom bomlása nyomán mára létrejött csaknem kéttucatnyi állam példája azt mutatja, hogy a dinamikus nacionalizmus áradásának egyszerűen képtelenség volt gátat vetni. Ezek a nacionalizmusok erőteljes, modernizáló mozgalmak voltak. Bár a 19. században sok esetben olyan szűk aktivista közegekből indultak ki, amelyek maguk is érdekeltek voltak – akár anyagilag, akár máshogy – a nemzeti eszme minél hatékonyabb terjesztésében és a hibrid vagy a nemzetileg közönyös attitűdök felszámolásában, de a század első évtizedeire a legeldugottabb térségekben is kialakultak a modern közvélemény csírái. A sajtó és a távközlési eszközök

segítségével felgyorsult a hírek áramlása, és olyan új eszmék jutottak el a társadalomba, amelyek korábban nem, vagy csak nehézkesen. Ennek az új közvéleménynek a jellegadó csoportjai elsöprő többségükben nem a Monarchia változatlan fenntartásában voltak érdekeltek: vagy a társadalmi reform foglalkoztatta őket, vagy éppenséggel az elszakadás.

Egy megnyert háború tehát átmenetileg megmenthette volna a Monarchiát és benne a Magyar Királyságot, sőt akár még gyarmatokat is juttathatott volna neki (mondjuk Líbiában, az olaszok rovására), ám középtávon csak valamiféle autoriter rendszerként maradhatott volna fent (akár egy Habsburg uralkodóval, akár nélküle), amely elreteszeli a demokratikus akaratnyilvánítás útját a nemzetiségi mozgalmak elől. Hosszabb távon viszont erősen kétséges lett volna a fennmaradása. Más kérdés persze, hogy az összeomlás úgy következett volna-e be, amint az történt 1918-ban. Erősen kérdéses továbbá, hogy egy későbbi felbomlás esetén Magyarország a trianoni határok mentén szakadt volna-e szét. A magyar vezető réteg mindenesetre nem állt készen erre a sokkra. És amikor bekövetkezett, kapkodni kezdett.

Tisza István 1918. október 31-én bekövetkezett tragikus halála sok visszatekintőben azt a képzetet kelthette, hogy „erős emberként" megmenthette volna az országot. Ez a képzet azonban csak egy korábbi kép – az erős, hajthatatlan, küldetéses politikus századelőtől formálódó imázsának – kivetítése volt. Valójában Tiszánál aligha volt gyűlöltebb közéleti férfiú 1918 Magyarországán. Ez az indulat a zsebkendőszavazás, az obstrukció és általában első miniszterelnöksége óta fokozatosan alakult ki, amihez nagyban hozzájárult a modern tömegsajtó elterjedése is (különösen az 1910-ben alapított *Az Est* című napilap). Ugyanakkor fontos megjegyezni: a közkeletű vélekedéssel szemben a gyűlölet szításában nem a Galilei-kör tagjai, vagy a Jászi Oszkár köré tömörült polgári radikálisok jártak az élen: a Függetlenségi Párt(ok) prominenseit, értelmiségét, választóit legalább ugyanekkora felelősség

terheli a kialakult helyzetért. Míg azonban a baloldali értelmiség egy része a „reakciós", „junker" nagybirtokost és politikust, esetleg a liberális kapitalizmus barátját, a választójog kiterjesztésének ellenfelét látta a miniszterelnökben, addig a függetlenségiek és a protestáns értelmiség nem elhanyagolható része elsősorban a rendíthetetlen 67-est és a dinasztia hívét gyűlölte benne. Az 1914 utáni években aztán a közvélemény jelentős része a háborús kitartás prófétáját látta Tiszában – nem tudva a kormányfő hadba lépéssel kapcsolatos kezdeti vonakodásáról. A politikus maga is tisztában volt a felé áradó indulatokkal: meggyilkolása előtt írt utolsó leveleiben már a forradalmi állapotok lecsitulása *utáni* pályafutással számolt. „Attól félek, hogy a béke megkötéséig semmit sem tehetünk arra, hogy más kezekbe juttassuk az ország kormányzatát" – írta három nappal a halála előtt hívének, Réz Mihály kolozsvári egyetemi tanárnak.[12] „Igyekszem magamtól a kétségbeesést távol tartani s lelki egyensúlyomat fenntartani úgy, hogy hasznomat vehessék még, ha rám kerül a sor" – tette hozzá. „Ma már égő gyújtó volnék a puskaporos hordóban" – írta meg ugyanekkor József főhercegnek, aki kormányalakításra akarta rábírni.[13] Ekkor Budapesten már Tisza Istvánról mintázott, felakasztott szalmabábukat lengetett a szél, és a koporsóját szállító vonatra is rálőttek a Keleti pályaudvaron. Temetésekor, Geszten a saját parasztjai fordultak szembe a gyászoló gyülekezettel.

Ilyen körülmények között aligha hihető, hogy Tisza élére tudott volna állni egy szükségképpen plebejus indulatú, a régi világgal leszámoló, ugyanakkor honvédő háborúnak. Erre nemcsak azért nem lett volna alkalmas, mert nem voltak hadvezéri képességei – jóllehet személyes bátorsága és huszárezrede élén, a fronton szerzett tapasztalata nem kétséges –, hanem azért sem, mert Tisza azt a régi világot képviselte, amitől mindenki szabadulni akart: Andrássy Gyulától a fiatal Márai Sándoron át Károlyi Mihály híveiig és a szociáldemokratákig. A Tiszával kapcsolatos gyűlölet kapcsán nem csak Ady nekivadult mondatait kell felidéznünk a „geszti

bolondról". Lendvai István, a húszas évek egyik vezető jobboldali, fajvédő publicistája (és később a nyilasok áldozata) generációjával együtt látta a gróf homlokán „a rontás csillagjegyét" és „konok balkezén [...] a mozdulatot, amely fél Európa meszes gödreibe és a Piave iszapjába belerántotta a kegyetlenül pocsékolt, rongyolt, árultatott magyarságot", amelynek életlehetőségeit „Geszt és Lemberg felől" egyszerre szívták el.[14]

Más kérdés, hogy egy komoly felhatalmazással bíró, a politikai elit és a közvélemény bizalmát élvező, tetterős politikus milyen hatékonysággal tudott volna fellépni abban a válságos helyzetben. Furcsamód, leginkább még Károlyi Mihály lehetett volna ez a férfiú. Ha a közjogi nem is, a közvéleménytől kapott felhatalmazása megvolt hozzá, ám a képességek hiánya, hezitálása és az antant politikájába vetett naiv bizalma képtelenné tették e szerep eljátszására. A hagyományos magyar politikai elit 1919 elejéig támogatta őt, néhányan (így Teleki Pál) még annál is tovább – még ha ezt a tényt később elmaszatolni igyekeztek is. „Hát jöjjön Károlyi" – írta Rákosi Jenő, a mindig stabilan kormánypárti *Budapesti Hírlap*ban 1918. október 30-án, és ezzel sokak véleményét fejezte ki a hagyományos elitből.[15]

Linder Béla hadügyminiszter elhíresült mondatát („Soha többé katonát nem akarok látni") furtonfurt úgy szokás idézni, mint a magyar tehetetlenség/vakság/hazaárulás kulcsmozzanatát. Azonban azt is látnunk kell, hogy az alig több mint egy hétig miniszterkedő katonatisztnek vajmi kevés befolyása volt a katonapolitikára. Államtitkárai, Friedrich István és Böhm Vilmos gyakorlatilag Linder ellenében adták ki rendeletüket az 1895 és 1900 közötti korosztályok újrabehívásáról. E felhívásnak ugyanakkor nem sokan engedelmeskedtek. November végére mintegy 37 ezer főben stabilizálódott a hadsereg létszáma (ebből mindössze kétezren voltak a leginkább fenyegetett Erdélyben), de felszerelése, fegyelme ezeknek a katonáknak is meglehetősen hiányos volt, a létszám pedig messze esett a teljesen feltöltött – a belgrádi fegyverszüneti

egyezmény által engedélyezett – nyolc hadosztálytól. 1919 február–márciusában Böhm Vilmos hadügyminiszter és államtitkára, Stromfeld Aurél kidolgozta egy lényegesen nagyobb, mintegy 70 ezer fős hadsereg tervét, amely formailag továbbra is megfelelt a belgrádi egyezmény betűjének. A megindított toborzás azonban teljes kudarcba fulladt: a több tízezer helyre alig ötezren jelentkeztek. Ebben szerepe lehetett a csalódásnak is: a toborzók nem ígértek igazán sem földet, sem választójogot. Sikeres hadseregszervezést csak a Tanácsköztársaság tudott végrehajtani, részben kemény állami fellépéssel, részben pedig a szakszervezetek segítségével – mindezt nagyon jól mutatja be Révész Tamás 2019 végén megjelent monográfiája.[16]

A magyar alakulatok egyben tartása azért is volt erősen kétséges, mert a Monarchia hadseregében a nemzetiségi kevertség alig tette lehetővé egynemű alakulatok létrejöttét. A magyar többségű ezredek a közös hadseregben, de még a Magyar Királyi Honvédségben is törpe kisebbséget alkottak. Egy 1918. májusi összeírás szerint a Monarchia hadseregének 141 közös gyalogezredéből mindössze 17 volt olyan, amelynek 75 százaléknyi vagy a fölötti magyar többsége volt, és mindösszesen 32, amelyekben a magyar elem egyáltalán abszolút többséget alkotott. Az arány még vegyesebb a honvéd gyalogezredeknél: itt a 49-ből négyben volt 75 százalék feletti a magyar etnikai többség. Hasonló arányok jellemezték a kisebb harcértékű népfölkelő ezredeket és a tábori vadászzászlóaljakat is. Egyedül a huszárezredeknél lehetett találni meggyőző többségű magyar legénységet. Nyilván megfontolást igényel az is, hogy ezekben az alakulatokban milyen nemzetiségűek – és szellemiségűek – voltak a tisztek és az altisztek. Elvben nem tekinthető kizártnak, hogy más nemzetiségűek is hajlandóak lettek volna harcolni a magyar nemzeti célokért (ismert a nyugat-magyarországi harcokban szerepet játszó bosnyákok esete), ám tömegesen biztosan nem fordult volna elő ilyesmi. 1918 végének történései inkább azt mutatják, hogy az alakulatok számos esetben etnikai választóvonalak mentén hasadtak szét, és zömében nem is szervezték őket újjá: összevonták őket más, töredék alakulatokkal, ami szintén nem segítette a hatékonyságot.

Ha tágabb összefüggésekben szemléljük a kérdést, az első világháború után kirobbant területvédő, terület-visszafoglaló helyi háborúkkal kapcsolatban azt láthatjuk (gondoljunk itt akár Sziléziára, akár Karintiára, a Baltikumra vagy akár a görög–török konfliktusra, de ez vonatkozik a Lajtabánságra is), hogy sikeres területvédelemre hét körülmény jobbára együttes fennállása esetén kerülhetett sor.

1. Ha a területvédő akciót legalább egy nagyhatalom hallgatólagosan vagy aktívan támogatta: fegyverrel, diplomáciai befolyással. (Karintia esetében ilyen volt Olaszország, Törökországéban pedig – ezt gyakran el szokták felejteni – Szovjet-Oroszország.)
2. Ha a háború és a honvédelem egy ellenfél ellen zajlott.
3. Ha időben és területileg limitált maradt (tehát például népszavazással vagy valamiféle megegyezéses megoldással végződött).
4. Ha a helyi lakosság támogatta a harcolókat: nemcsak ellátással, de a védők közé való belépéssel is, és alkalmasint ennek a lakosságnak volt némi katonai gyakorlata (lövészegyletek vagy más, milíciajellegű alakulatok révén).
5. Ha az irreguláris csapatokhoz együtt maradt, összeszokott alakulatok is csatlakoztak.
6. Ha a katonai akciókat kiegészítette a politikai nyomás, a diplomácia, valamint a kulisszák mögött zajló egyezkedés.
7. Ha a megvédeni kívánt terület vagy annak egy része az azt megvédeni/elfoglalni kívánó erők fennhatósága alatt maradt, vagy legalábbis a közigazgatás és más egyéb hálózatok révén a védekezőknek voltak biztos pontjaik a régióban.

Ezek a körülmények az első világháború után Magyarországon csak a nyugat-magyarországi harcok esetén voltak adottak, és ott is leginkább csak 1920–1921-ben. Ekkor Olaszország tulajdonkép-

pen kedvezett a magyar félnek, a harcok területileg korlátozottak maradtak, diplomáciai megegyezéssel zárultak, és a helyi lakosság egy része támogatta a felkelőket.

Sok magyar emlékiratíró említi büszkén – és a harcképesség bizonyítékaként –, hogy alakulata zárt rendben ért haza Magyarországra. Ez sok esetben valóban így is volt, ám az együtt maradásnak leginkább praktikus okai voltak. 1918 október–novemberében magyar férfiak százezreinek kellett hazajutniuk, Odesszából, Verdunből, az olasz frontról és Kis-Ázsiából. Az utazás sokkal biztosabb volt, ha katonai rendben történt; könnyebb volt élelmet, vagont és mozdonyt szerezni, és könnyebb volt megakadályozni azt, hogy a megszerzett javakat a közbeeső országok hivatalnokai vagy fegyveres alakulatai elvegyék – a katonáknál lévő fegyverrel együtt. Ezt a háborúba belefáradt katonák jelentős része meg is értette. Ráadásul Magyarországra érkezve a leszerelési segély ígérete is gyakorolt némi vonzerőt a legénységre: a katonák egy-egy pályaudvaron hosszú sorban várakoztak a kifizetésekre, cserébe pedig leadták a fegyvereiket. A magyarországi kiegészítésű alakulatok 1,2 millió katonája közül körülbelül 380 ezren érkeztek haza zárt rendben, azaz fegyvereiket megtartva, tisztjeik vezetése alatt. Számos esetben azonban az összetartás csak a laktanyaudvarig tartott: hazaérkezve szétszéledt az alakulat, nem volt miért tisztjei vezetése alatt maradnia. Kozma Miklós, a Károlyi-kormány iránti szimpátiával igazán nem vádolható huszártiszt, későbbi belügyminiszter úgy emlékezett, hogy „egyenként megszökdöstek a vonatról azok, akik nem a mi nevelésünk voltak, akik sohasem voltak tizes huszárok, s akiket az utolsó esztendőben, a veszteségek kiegészítésére, gyalogezredektől kaptunk". Az idézetből természetesen jól kihallható a lovastiszt lenézése a gyalogsággal szemben, de hogy valójában mennyien maradtak, amikor Székesfehérvárra érkeztek, arról fogalmat adhat, hogy az ottani állomáson „egy horda fegyveres, már bolsevizált baka rohanta meg a meglepett vonatot, és szétkergette az álmából ébredő legénységet".[17]

A belgrádi katonai konvenció (1918. november 13.) értelmében Magyarország hat gyalogos- és két lovashadosztályt tarthatott fegyverben a további intézkedésig, a belső rend fenntartására. Ez a létszám alapesetben nem is lett volna kevés, bár kiterjedt támadó műveletekre nyilvánvalóan alkalmatlan lett volna.

Mellékszál ugyan, de időről időre felbukkan az a történet is, miszerint a Romániából visszavonuló Mackensen-hadsereg parancsnoka felajánlotta a magyar kormánynak segítségét Erdély megvédésére. Ennek az elképzelésnek az egyik kiindulópontja talán Barkóczy-Klopsch Béla katonai író lehetett, aki szerint „Magyarországon vonhattak volna gátat az elzüllésnek az erélyes és nagy tiszteletnek örvendő Mackensen vezértábornagy vezetése alatt megjelenő fegyelmezett német csapatok". Ez, ismerve a visszavonuló alakulatok állapotát, erősen véleményes; ekkor már a Mackensen-hadseregben is működtek például katonatanácsok.[18] Ráadásul a szerző itt a magyarországi rendcsinálásról beszél, nem a románokkal szembeni ellenállásról. Arról nem is szólva, hogy a németeknek semmi okuk nem volt megvédeni Magyarországot, vezénylő tábornokuk is a mielőbbi hazajutást szorgalmazta: bármi áron. Bár az Erdélybe bevonuló román csapatok valamelyest valóban tartottak a németektől (általában megvárták, amíg elhagynak egy-egy erdélyi települést, és csak azután vonultak be), a háborús vereség és a forradalmi hírek miatt visszavonuló német seregtestek meglehetősen viharverten és szétzüllött állapotban haladtak át Magyarország területén – ezt egyébként a Mackensennel világnézeti alapon rokonszenvező magyar szerzők (Bánlaky József és jobb pillanataiban maga Barkóczy-Klopsch) is elismerték. A vasúti szállítás elégtelenségei (például a szénhiány) miatt a német alakulatok sok esetben eladták felszerelésüket, fegyvereiket, járműveiket a helyi lakosságnak vagy a hatóságoknak. Az összeírások szerint Debrecenben és Nagyváradon egyaránt 12 teherautót bocsátottak áruba német csapatok, és a Tanácsköztársaság hadserege is bőven merített a lefoglalt német hadianyagból. A budapesti feketepiac valósággal

pezsgett 1919 első hónapjaiban: a német hadianyag beáramlása fellendítette az üzletet. Az Aréna (ma: Dózsa György) úti Hollandia kávéház volt a síberek egyik kedvelt tárgyalóhelye: elég sok autógumi cserélt ott gazdát. Mackensen tábornagyot egyébként a magyar kormány – eleget téve az antant követelésének – 1918 decemberében internáltatta Fóton, majd hozzájárult a délvidéki Futakra való továbbszállításához. Ám ebben az időszakban a hadsereg többsége már Németország területén volt, és a csaknem kétszázezer német katona viszontagságos hazaútja véget ért. Hogy végleg kitörjük a mítosz nyakát: a Mackensen-hadsereg olyannyira nem akarta megvédeni Erdélyt, hogy 1918. november 6-án a német külügyminiszter a következőket táviratozta a bukaresti német követségnek (ne feledjük, a padovai fegyverszünet után három, a compiègne-i fegyverszünet előtt öt nappal vagyunk, azaz Németország még hadban állt, a Monarchia már nem): „Kérem Mackensen főparancsnokot azonnal és sürgősen informálni, miszerint Romániával az Erdélyben való átvonulásról folyó tárgyalásokat úgy irányítsa, hogy a súrlódások minden körülmények között elkerülendők. A gyakorlatban jóindulatú álláspontot foglalunk el az erdélyi kérdésben, de el kell kerülnünk a Magyarországgal való nyílt szembekerülést."[19] Diplomatáról magyarra fordítva ez azt jelentette, hogy Németország nem kívánt akadályokat gördíteni a román területi igények elé, amennyiben csapatait hagyják békében távozni.

Ha a magyar katonai ellenállás esélyeit vizsgáljuk: a rendelkezésre álló csapatokkal három vagy akár négy fronton teljesen esélytelen volt a küzdelem. Akármennyire lerongyolódott volt a szerb vagy a román hadsereg, és akármennyire szervezetlen a csehszlovák vagy az osztrák, mindegyikükkel egyszerre nem vehette volna fel a harcot a siker esélyével a magyar honvédség – akár harmincezer, akár hetvenezer, akár (mint azt a Tanácsköztársaság esetében láttuk) jóval százezer fő feletti létszámmal rendelkezik. 1919. április közepén a román fronton kétszeres, a csehszlovákon háromszoros túlerő állt szemben a magyar hadsereg csapataival. A déli

fronton nyugalom uralkodott ugyan, ám itt is másfél-kétszeres francia–szerb túlerő várta volna a két leharcolt magyar hadosztály 11 zászlóalját. Ráadásul az 1919. áprilisi román és csehszlovák előrenyomulás ezeket a nem teljes harcértékű magyar alakulatokat is részben felmorzsolta: a csapatok egyharmada megsemmisült, felbomlott, illetve letette a fegyvert (mint a Székely Hadosztály zöme).

Amennyiben lehetett volna ellenfelet választani Magyarország számára, akkor Ausztria és a létrejövő Csehszlovákia katonai alakulataival szállhatott volna sikerrel szembe a magyar hadsereg. Ausztria gyenge csendőralakulatokkal és Volkswehr-egységekkel igyekezett megszállni Nyugat-Magyarországot, próbálkozását azonban a helyi magyar erők is könnyűszerrel visszaverték még 1918 végén, és a terület 1921 őszéig magyar igazgatás alatt maradt. A román hadsereggel szemben a Károlyi-kormány formálódó hadserege és a Vörös Hadsereg is alulmaradt 1918–1919 folyamán: az utóbbi a tiszai offenzívában úgy szenvedett vereséget, hogy létszáma a támadáskor is alacsonyabb volt, mint a védekező románoké. Ahol talán esély lett volna a sikerre, és a nyugat-magyarországi helyzethez hasonlóan lett volna értelme a fegyveres honvédelemmel, illetve népfelkeléssel és diplomáciai zsarolással kombinált ellenállásnak, az Felső-Magyarország volt – dacára a csehszlovákok számbeli fölényének. Bartha Albert hadügyminiszter utasítására 1918. november közepén a helyi magyar erők és a Budapestről küldött, hirtelenjében összerántott alakulatok sikeresen szorították ki Csacáról, Zsolnáról, Ruttkáról a beszivárgó csehszlovák csapatokat. Más példák is azt mutatják, hogy a helyi ellenállásnak ebben a korai időszakban még lehetett volna értelme – gondoljunk Balassagyarmatra vagy Léva környékére. A belgrádi egyezmény nem rendelkezett az észak-magyarországi fegyverszüneti vonalakról, így jogilag a magyar kormány hivatkozhatott volna arra, hogy csak a status quót kívánja megőrizni. Valamiféle méltányos elhatárolásra tett kísérletet 1918. december 6-án az úgynevezett Bartha–Hodža egyezmény, amely az etnikai

határokat vette figyelembe, csakhogy Prága ezt sohasem fogadta el. Demarkációs vonalat csupán a karácsony előtti napon átadott, úgynevezett első Vix-jegyzék állapított meg – nagyjából egyébként a későbbi határnak megfelelőt.

1918 végén az olasz vezetés alatt álló csehszlovák alakulatok a látszat ellenére meglehetősen dezorganizáltak voltak, a csapatok közt hamar felütötte a fejét a cseh–szlovák ellentét, a csehszlovák hadsereg legharcedzettebb része, a szibériai légió pedig még nem tért vissza az anyaországba. A kassai magyar nemzetőrség és a megmaradt helyőrség például önmagában több főt számlált, mint a városba bevonuló csehszlovák hadsereg, ám a helyiek demoralizáltak voltak Budapest támogatásának hiánya miatt. A cseheknek az északi hadjárat során mutatott gyászos teljesítménye dühödt kirohanásokra késztette a vezényletet átvevő francia főtiszteket. Panaszkodtak a cseh csapatok moráljára, az olaszok „árulására" (az Olaszországból érkezett csehszlovák légió itáliai orvosai például testületileg hazamentek, így az alakulatok jó része egészségügyi szolgálat nélkül maradt 1919 májusában), valamint arra, hogy a magyar tüzérség fölénye egyértelmű a csehszlovákkal szemben. Amennyiben a magyar kormány szívósan ragaszkodik a Bartha–Hodža-féle vonalhoz, és kevésbé próbál megfelelni az antant elvárásainak, valamint helyi ellenállást szimulálva megállítja a csehszlovák előrenyomulást, és saját helyzetét is stabilizálni tudja (azaz nem bukik meg a Tanácsköztársaság miatt), elképzelhető, hogy a békekonferencia a magyar fél javára dönt. Nem az egész demarkációs vonalon, de esetleg a Csallóköz és néhány határ menti város (Kassa, Komárom, Losonc – de semmiképpen sem Pozsony) esetében; ahogy a nyugat-magyarországi ellenállás sem egész Nyugat-Magyarországot mentette meg, csupán Sopront és környékét.

Ez a megoldás nagyon kockázatos vállalkozás lett volna, és a Károlyi-kormány saját teljesítési politikájának teljes lenullázását feltételezte, miközben a magyar kabinet nagyon sok ponton függött az antant jóindulatától: a szén- és krumpliszállításoktól

kezdve a hadifogolyügyeken át egészen a többi megszállt terület kezeléséig. Ráadásul azon kellett volna ügyködni, hogy legalább egy nagy- vagy középhatalomnak érdekében álljon Csehszlovákia meggyengítése: ez lehetett volna Lengyelország vagy Nagy-Britannia, esetleg az Egyesült Államok – de ezek közül egyikkel sem volt közvetlen kapcsolata Magyarországnak.

Volt-e esélye a Károlyi-féle népköztársaságnak stabilizálnia Magyarország helyzetét? Ha arra gondolunk, hogy az őszirózsás forradalom kormánya épp azért kényszerült lemondásra, mert az antant ultimátuma (az úgynevezett második Vix-jegyzék) területi szempontból megoldhatatlan dilemma elé állította a magyar döntéshozókat, aligha. A Tanácsköztársaság hatalomra kerülését tehát *eleve* csak abban az esetben lehetett volna elkerülni, ha az antant elnézőbb, megállítja a román csapatokat (mondjuk) a Szinérvár-alja–Zilah–Bánffyhunyad–Csucsa–Vaskohsziklás–Lippa vonalon, népszavazást rendelnek el (mondjuk) a Bánságban vagy Kárpátalján, *és* (ez a körülmény nagyon fontos) a kormánynak belpolitikai szempontból is (földreformmal, választásokkal, a közellátás és a közbiztonság javításával) sikerül stabilizálnia helyzetét. Ám így sem volt kizárt, hogy a politikai inga még 1919 ősze előtt kilengjen jobbra. A Károlyi-féle átalakításokhoz hasonló méretű szociális reformok békeidőben évek alatt zajlanak le, 1918–1919 fordulóján pedig – kombinálva a katonai és a gazdasági összeomlással – gyakorlatilag kilátástalanná tették a köztársasági elnök és rezsimje helyzetét – kommunista kísérlet ide vagy oda.

Trianon a Tanácsköztársaságért kapott büntetés lett volna? A válasz első látásra elég egyszerű: a magyar határok a békekonferencia szakértői bizottságaiban 1919. március 21-e előtt részben készen álltak, a nagyhatalmak pedig ebben az időszakban már elvetették az utódállamok legtúlzóbb követeléseit is – így például a Nyugat-Dunántúlon húzódó szláv korridor ötletét. Így közvetlen összefüggés nincs Trianon és a magyarországi kommunista államkísérlet között. Ugyanakkor hiba lenne elfeledkezni

a békekonferencia vezetői körében elég általános bolsevikellenességről. A volt cári birodalomban felbukkanó mozgalom – dinamizmusa és gyors sikerei révén – az egész nyugati társadalmi rendre fenyegető veszélyt jelentett. Kicsit a középkori fanatikus eretnekmozgalmakra emlékeztette a szemlélőket, akik néha nem is tudták megtagadni a csodálatukat. David Lloyd George, aki igazán nem volt nagy kommunistabarát, így írt emlékezéseiben Leninről: „Az egyik legnagyobb vezető volt, aki valaha is emberek élén állt."[20] Párizsban is féltek a bolsevizmustól, de egyezkedni is próbáltak a képviselőivel: 1919 elején például hosszas egyeztetések kezdődtek egy Oroszországgal kapcsolatos tárgyalásról, amelyet a Márvány-tengeri Herceg-szigeteken tartottak volna a bolsevikok bevonásával. A nyugati nagyhatalmak elkötelezettek voltak a kapcsolat felvétele iránt, sőt még bojkottal, illetve a támogatás megvonásával is megfenyegették azokat a fehér csoportokat, akik ebben nem akartak részt venni. A tárgyalások végül elmaradtak, de az 1919 áprilisában Budapestre küldött Smuts tábornok puhatolózó missziója is ebbe a „Herceg-szigeteki folyamatba" illeszkedett. Harold Nicolson – akinek mondatait a magyarok „turániságáról" és az ezzel kapcsolatos ellenszenvéről sokat szokták idézni – leír emlékezéseiben egy apró jelenetet 1919 áprilisából, amikor fiatal brit diplomataként Budapesten tartózkodott a búr tábornok kíséretében. Egy elővárosi vonat masinisztája tüzet kért a Smuts vonatánál tébláboló Kun Bélától, aki adott is a mozdonyvezetőnek: „Kun rám szegezte kis rózsaszín szemét, azt kutatva, vajon mit szólok a proletár zamatú jelenethez: megindított-e, avagy nevetségesnek találom. Én megőriztem nemes egykedvűségemet."[21] Ez az alapvetően rosszindulatú közömbösség jellemezte az antant egész magatartását Kun Béla rezsimjével kapcsolatban: amíg belpolitikai téren nyertesnek, netán kezelhetőnek tűntek, még a békekonferenciára is meghívták őket – ilyen meghívás be is futott 1919. május elején a bécsi antantmissziókhoz. Mihelyst azonban a Tanácsköztársaság vesztésre állt, vagy az északi hadjárat miatt a nagy nehezen

kialkudott helyzet felborításával fenyegetett, rögvest megvonták tőle a bizalmukat.

Ráadásul a legkülönbözőbb megfigyelők (francia, amerikai, brit katonatisztek, diplomaták vagy éppen svájci emigrációba szorult magyar arisztokraták) emlékeztették arra az antant döntéshozóit, hogy a magyarországi bolsevizmus lényegesen különbözik az orosztól: mozgatórugói nem ideológiaiak, hanem a területmegtartás motiválja híveit. Így kerülhetett azonos elbírálás alá Károlyi Mihály, Kun Béla vagy éppen Bethlen István. A Tanácsköztársaság kikiáltása után éppen csomagoló Fernand Vix alezredes fogalmazta ezt meg az elsők között: „A körülményeket leleményesen kihasználó kommunista párt magához ragadja a hatalmat, a *nemzeti kérdés* alapján egyesül a szociáldemokrata párttal, és a magyar nép legfőbb érdekei – a nemzeti érdekek és a társadalmi érdekek – nevében kihirdeti szövetségét Szovjet-Oroszországgal" – írta a francia katonatiszt március végén Budapestről.[22] És hasonlóan látta a magyarországi bolsevizmust Stephen Pichon francia külügyminiszter is, néhány nappal a hatalomátvételt követően.

Mi történt volna, ha a Tanácsköztársaság megmarad? Az összes felvázolt forgatókönyv közül ennek volt a legkisebb eshetősége, de tegyük fel, hogy Párizsban úgy döntenek: elfogadnak egy kommunista enklávét Közép-Európában. Valamikor a felvidéki hadjárat vége és a tiszai offenzíva kezdete közötti időben meghívják a Tanácsköztársaságot Párizsba, és rendkívül előnytelen határokat diktálnak neki (Románia többet kap a vártnál, és akár elérhet a Tiszához is), Magyarországon berendezkedhet a proletárdiktatúra, teljes nemzetközi izolációban. Szovjet tanácsadók érkeznek, és az egész helyzet kissé Mongólia vagy Tuva két háború közti látszatfüggetlenségére emlékeztet. Az a rombolás pedig, ami 1948 után zajlik majd Magyarországon, harminc évvel előbb kezdődik. Szóval ez sem lett volna túlságosan jó.

A népszavazás kiírása vagy ki nem írása szintén állandó témája a magyar békeszerződés körüli vitáknak. A magyar politikai elit

Jászi Oszkár integer Magyarországban gondolkodó (ám azt kantonokra felbontó) elképzeléseitől több mint egy év alatt jutott el a népszavazás igenléséig. A magyar békedelegáció Apponyi Albert párizsi szereplése után, 1920. január–februári válaszjegyzékeiben fogadta el, hogy látatlanban igent mond a népszavazás felvetésére. 1920 tavaszán, a magyar–francia titkos tárgyalások során a magyar fél meg is határozta ezeket a régiókat. A határ menti magyar többségű területek visszaadása mellett Budapest széles körű referendumot tervezett Kárpátalján, a Felvidék keleti részén, a Bánságban és Nyugat-Magyarország egészén. A kezdeményezés nagyjából 1,8 millió embert érintett volna, legalább harmincezer négyzetkilométeren. Ilyen méretű népi konzultációra a háború utáni Európában alig volt példa: az Allenstein/Olsztyn és Marienwerder/Kwidzyn környéki kelet-poroszországi népszavazás körülbelül 720 ezer embert érintett, a karintiai ennek nagyjából a tizedét, a schleswigi népszavazás valamivel több mint 160 ezer főt. Méreteiben az 1921. márciusi felső-sziléziai népszavazás volt hasonló, amely csaknem kétmillió ember sorsáról döntött – igaz, ott egy nagy, összefüggő területen kellett megszervezni a voksolást, nem pedig három különálló régióban, ahogy a magyar fél javasolta. Ráadásul ez a szavazás végül nem is döntött a terület hovatartozásáról: a terület egy része a Németország számára kedvező eredmény ellenére végül Varsó fennhatósága alá került. Az első világháború utáni népszavazásokat sok esetben paramilitáris erőszak előzte meg; ezalól Sopron sem volt kivétel. A Budapest által javasolt területekben az volt a közös, hogy 1. etnikailag rendkívül kevert területek voltak; 2. jelentős német lakossággal rendelkeztek (a népcsoportról Budapest lojalitást feltételezett); 3. közvetlenül a javasolt új határok mentén helyezkedtek el, és automatikusan megnagyobbították volna az összefüggő országterületet. A magyar fél ekkor már megelégedett volna Székelyföld bizonyos mértékű autonómiájával, és visszacsatolását nem követelte közvetlenül.

A háború utáni népszavazások tanulságait elemezve megállapíthatjuk, hogy az eredmények gyakorta eltértek az etnikai statisztikáktól. Számos olyan szlovén vagy lengyel akadt, aki szívesebben lett a vesztes osztrák vagy német állam polgára, miközben lehetett volna akár egy új nemzetállam részese is. Ennek alapján, valamint a soproni népszavazás eredményeinek ismeretében (ahol az etnikai többség nem a magyaroké volt, és a Soproni környéki nyolc falu többsége Ausztriára szavazott) megkockáztatható, hogy a magyar kormány által javasolt körzetekben egy esetleges népszavazáskor a magyarok etnikai arányánál jóval többen szavaztak volna Magyarország mellett – elsősorban a Bánságban és talán a Felvidék keleti részén –, de mivel ilyesmire sohasem került sor, ezért csak találgatásokra vagyunk utalva.

Itt érkezünk el az egyetlen igazi választóvonalhoz: a békeszerződés aláírásának vagy megtagadásának kérdéséhez. Ez volt az egyetlen lehetőség, amely lényegesen módosíthatta volna a történelem menetét, ahogyan ma ismerjük – de egyáltalán nem biztos, hogy jobb jött volna utána. A korszakban az aláírás megtagadása nagyon is létező lehetőségként vetődött fel. Apponyi Albert már 1919 végén azzal széljegyzetelte a magyar delegáció meghívását a párizsi békekonferenciára, hogy felesleges azt elfogadni, mert a német és az orosz politika változásai folytán 1920 tavaszára az antant „megszűnt erőfaktor lenni".[23] Apponyi később is erős szkepszissel viszonyult a békecsináláshoz, és már februárban felvetette az aláírás esetleges visszautasítását abban az esetben, ha Magyarország nem kap jelentős – elsősorban területi – enyhítéseket. Amikor 1920 márciusában véglegessé vált, hogy a békekonferencia nem hajlandó újratárgyalni a magyar határok kérdését, a békedelegáció ismét megvitatta azt a lehetőséget, hogy ne írják alá a békeszerződést. Bár a megkérdezett szakértők a katonai megoldást (azaz Magyarország antantcsapatok általi megszállását) nem tartották valószínűnek, a gazdasági blokádtól a magyar kereskedelmi és pénzügyi élet összeomlását várták, amely rövid távon zavargásokhoz és a rendszer bukásához,

illetve egy új, az antant felé immár kezesebb kormány kinevezéséhez vezetett volna. Popovics Sándor, a Magyar Nemzeti Bank későbbi elnöke ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Olyan nyomor következhet, hogy a kormányzás azok kezébe kerülhet, akik hajlandóak bármi áron aláírni a békét, akár még súlyosabb feltételek mellett is."[24] Bethlen István a környező országok magyarságának sorsára hívta fel a figyelmet, és az alá nem írás esetén helyzetük romlására számított. Összességében inkább az aláíráspárti érvek voltak többségben, még ha Teleki Pál, a külügyminiszteri tárca városnyosa így fogalmazott is mesterének, Lóczy Lajosnak írott levelében: „Húsvétra hazamennénk. Hogy mivel, az még nem bizonyos, de alig van némi kilátás is arra, hogy ne a legrosszabb, változatlan békével. És talán mégis alá fog kelleni a kormánynak ezt írni, mert éhenvész Pest, és az oláhok a Tiszáig bejönnek újra. Én ugyan ezen áldozatokat is meghoznám, de a legtöbben nem."[25] Ennek ellenére Teleki májusban végül mindent megtett, hogy a békeszerződés aláírására bírja a kormányt. Az aláírás melletti érvrendszer egyúttal arra is rámutat, hogy a korszak politikai kérdései milyen erősen össze voltak kötve a közellátási problémákkal. A nemzetgyűlés plénuma előtt Teleki már úgy érvelt az aláírás mellett, hogy az országnak „nem volt anatóliai sivataga", amely mögé visszavonulhatott volna, mint Mustafa Kemal és hívei a török–görög konfliktusban, azaz ekkor az ellátási szempontok után egyértelműen a földrajziakkal magyarázta az aláírás tényét.[26]

A korabeli politikai tehát elit felmérte a lehetőségeket, és az aláírás megtagadása esetén az ország (folytatódó) gazdasági összeomlásától és az ennek nyomán bekövetkező politikai káosztól, illetve saját bukásától tartott, amelynek végén a békeszerződést mégis alá kellett volna írni – immár még rosszabb feltételekkel.

Mindent összegezve: lehetett volna másképp? Minden bizonnyal. Anélkül azonban, hogy valamiféle teleologikus történelemmagyarázatba bonyolódnánk, érdemes felmérni: a magyar politika elképesztően szűk ösvényen haladt 1918–1920-ban. Az egyik oldalon a közéleti gondolkodás rögzültségei (a magyar politikai nemzet ideája, az integer ország képzete), a másik oldalon az utódállami és nagyhatalmi szándékok szegélyezték az útját. Nagyon nehéz feladattal kellett megküzdenie Jászitól Telekiig sok mindenkinek, és az alkalmazkodásban, a lehetőségek felismerésében az elit tagjai nem bizonyultak túlságosan sikeresnek. A fegyveres ellenállás korábbi megszervezése, esetleg a magyar békedelegáció korábbi kijuttatása (ehhez olyan korai és gyors konszenzusra lett volna szükség a magyar politikában, ami legfeljebb 1918 legvégéig létezett – az osztrákok ebben szerencsésebbek voltak) talán segíthetett volna valamennyit Magyarország háború utáni sorsán. Ám arra igencsak kevés volt a remény, hogy az adott körülmények között és a háborús vereség után a Magyar Királyság változatlan határok között maradjon fenn. Hőseink részben az általuk is vallott nacionalizmus legyűrhetetlen erejével szemben vallottak kudarcot. Sorsuk küzdelem volt a nagyhatalmú végzettel – ekként is érdemes szemlélni őket, és nem érdemes utólagos szemrehányást tenni nekik: az valóban elég történelmietlen lenne.

3. TÉLI VÁROS

Három héttel Budapest román megszállása után, 1919. augusztus 27-én három úr jelent meg a Magyar Nemzeti Múzeumban a román vezérkar megbízásából. Bemutatkoztak, majd haladék nélkül a tárgyra tértek: azért jöttek, hogy a múzeum gyűjteményében található, Erdély, Havasalföld, Moldva és a Bánság területéről származó műtárgyakat – legyenek azok közgyűjtemények idemenekített darabjai vagy magánosok tulajdonában álló tárgyak – összeírják, és felmérjék a helyzetüket. A román hadsereg központi gazdasági bizottságától kapott felhatalmazásuk alapján feladatuk „illetékes katonai kíséret mellett megvizsgálni a Képzőművészeti Múzeumot, az Iparművészeti Múzeumot, a Nemzeti Múzeumot és az összes művészeti intézeteket, melyek a román hadsereg által megszállott területen vannak. Megbízottunk fel van jogosítva ezen intézetekben őrzött összes műkincseket, könyvtárakat és történeti emlékműveket is megvizsgálni, amelyek Erdély és a Partium történetére vonatkoznak, úgyszintén leltározni is; nem áll azonban jogában bármit is szállítani ezen bizottság előzetes engedélye nélkül."[27] Nyilvánvaló volt, hogy ez csak az első lépés az elszállítás előtt.

1918 végén és 1919 elején nem csak intézmények és emberek menekültek az ország belseje felé: még a Wekerle-kormány igyekezett megszervezni, hogy a fenyegetett területekről (ez akkor még

elsősorban Erdélyt jelentette) az ország belsejébe szállítsák az értékesebb műkincseket – éppen úgy, ahogy azt az 1916-os román betörés során tették. A miniszter külön miniszteri biztost is kinevezett a mentési művelet – vagy ahogy eufemisztikusan nevezték: „biztonságba helyezés" – lebonyolítására Czakó Elemér miniszteri tanácsos, művészeti szakíró, az Egyetemi Nyomda későbbi igazgatója személyében. A kiürítést részben a különböző központi múzeumok munkatársai hajtották végre (köztük olyan ismert művészettörténészek, mint Gerevich Tibor), részben az 1901 óta működő Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének tisztviselői. Az első körben huszonöt veszélyeztetett múzeumból begyűjtött tárgyak meglehetősen rendszertelenül érkeztek Budapestre: a délvidéki múzeumok egy részéből (például Versecről) már késő volt bármit is elhozni, míg Zomborban a kiküldött tisztviselő úgy ítélte meg, hogy nincs ott semmi érdekes, amit biztonságba kellene helyezni. Temesváron az elszállítás lehetetlensége miatt a helyi reáliskola tornatermének padlója alá ásták el a múzeum értékesebb tárgyait. Nem volt szívbajos viszont a kassai múzeum igazgatója, Kőszeghy Elemér művészettörténész: saját becslése szerint a múzeum anyagának mintegy 80 százalékát hozta Budapestre, két vasúti kocsiban. A második alig negyvennyolc órával azelőtt indult el a városból, hogy ott a csehszlovák legionáriusok megjelentek volna. Selmecbányáról lovas kocsikon kellett elszállítani a tízládányi kincset, át a behavazott hegyeken, és Hontnémetinél vonatra rakni, mert a város vasútvonalát már elvágták a cseh csapatok. Voltak törvényhatóságok, amelyek fülük botját sem mozgatták a kiürítési utasításra, mások (például Miskolc) igyekeztek azt elszabotálni. Nem mindenki volt olyan kötelességtudó, mint a körmöcbányai reáliskola természettani szertára, amely egy darab preparált albínó szalamandrát helyezett letétbe a Nemzeti Múzeum állattárában, és azt a hivatalnokok lelkiismeretesen fel is tüntették minden összegzésben. Egyes erdélyi, partiumi gyűjtemények műtárgyai – így a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum

és a Gyulafehérvári Múzeum hatvan ládája – valóban a budapesti Nemzeti Múzeumban találtak menedéket. És ide került kezdetben a Nagyváradról menekített Ipolyi-gyűjtemény is, amely az esztergomi Keresztény Múzeum alapját képezte.

A Nemzeti Múzeumnál megjelenő, kész listákkal érkező kis csapatot három magabiztos, fiatal értelmiségi: Zenovie Pâclişanu egyháztörténész és tanár, Romulus Vuia etnográfus és Cornel Medrea szobrász alkotta. Mindhárman a harmincas éveik elején jártak, és tökéletesen beszéltek magyarul, hiszen tanulmányaik jelentős részét magyarul végezték. Medreának Zala György volt a mestere a budapesti Iparművészeti Főiskolán, Vuia pedig Kolozsvárra járt, és mentorai közé tartozott Hermann Antal, a magyar romológia egyik legnagyobb tekintélye is. Pâclişanu és Medrea ugyanabba a középiskolába – a gyulafehérvári római katolikus főgimnáziumba – járt egy darabig. A történész onnan nem messze, Őregyházán (Straja) született, és a megyében lévő balázsfalvi görögkatolikus szeminárium tanára volt, a szobrásznak pedig a családja származott Alsó-Fehér vármegyéből, a Gyulafehérvártól egy macskaugrásnyira lévő Alsógáldról (Galda de Jos). Vuiát és Pâclişanut egy időre kémkedési vádakkal lefogták a magyar hatóságok, és volt még egy közös bennük: mindketten jelen voltak az 1918. december 1-jei gyulafehérvári nagygyűlésen, előbbi a hátszegi dalosegyletek, utóbbi a gyulafehérvári-fogarasi görögkatolikus püspökség képviseletében.

A három férfiú egyelőre dolgavégezetlenül távozott a Múzeumkertből, de hogy a román hadseregben megvolt az elszánás az Erdélyből elszállított tárgyak visszaszerzésére, azt a néhány héttel későbbi incidensek sora jelezte. A román hadsereg tisztjei már teherautókkal és rakodásra kijelölt hadifoglyokkal tértek vissza, sőt október 5-én (egy vasárnapi napon), erőszakkal próbálták elvinni a Nemzeti Múzeum műkincseinek egy részét, amit végül a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság amerikai tagja, Harry Hill Bandholtz tábornok erélye hiúsított meg. Kevésbé ismert, hogy a Nemzeti Múzeum bizonyos tárgyakat végül kiadott a románoknak:

így például a nagyszebeni székhelyű Román Irodalmi és Közművelődési Társaság 1916-ban Budapestre menekített gyűjteményét, szeptember végén.

Úgy tűnik, e történet szálai valahol Gyulafehérváron, vagy legalábbis Alsó-Fehér vármegyében találkoznak. Talán nem véletlen, hogy az Erdély és a kelet-magyarországi vármegyék elszakadását deklaráló román nagygyűlés is ebben a zaklatott, ám gazdag múltú megyében történt 1918. december 1-jén. Ennek ellenére a magyar történetírás vajmi keveset foglalkozott a város jelenkori történetével és a nagygyűlés körülményeivel – kivétel ezalól Miskolczy Ambrus nemrég megjelent, művelt esszéje,[28] amely azonban elsősorban eszmetörténeti megközelítésben mutatja be a tárgyát. De vajon hogyan élte meg maga a város és a vármegye ezt az eseményt?

Alsó-Fehér vármegye 1764-ben a középkori Fehér vármegyéből alakult ki a Maros folyó két oldalán. Maga Fehér vármegye az egyik klasszikusan fura, enklávék és exklávék sokaságából álló erdélyi nemesi vármegye volt, amelynek egyes darabkái egészen Székelyföldig nyúltak. Végső alakját és nagyságát (3577 km²) 1876-ban, a közigazgatási reform során nyerte el. Az 1910-es népszámlálás szerint 221 618 főt számlált a katonai és polgári lakosság, amelyből 39 107 fő (17,6 százalék) volt magyar nemzetiségű. Ez is meglehetősen egyenlőtlenül oszlott meg: a négy rendezett tanácsú városból abszolút magyar többség volt Nagyenyeden, relatív többség Gyulafehérváron, míg Zalatnán és Vízaknán a románság alkotott többséget. A megyének volt még valamennyi szász lakossága is (7269 fő). Alsó-Fehérben ugyanakkor feltűnően magas volt az analfabéták aránya: a lakosságnak alig egyharmada (76 618 fő) tudott írni-olvasni.

E nemzetiségi szempontból meglehetősen összetett helyzet ellenére a vármegye magyar művelődésben játszott szerepe tagadhatatlan volt: Nagyenyed iskolái (az 1622-ben még Gyulafehérváron alapított Bethlen-kollégium), a gyulafehérvári érsekség és az érseki szeminárium, a bányaigazgatásban dolgozó állami tisztviselők (Zalatna, Verespatak, Abrudbánya, Vízakna) súlya igen

jelentősnek számított a helyi közéletben. Lázár István alapos néprajzi munkája[29] a vármegyei magyarság felét kitevő magyar városi lakosságot csaknem kivétel nélkül bevándoroltnak mondta: Abrudbányán, Zalatnán, Verespatakon, Magyarigenben, Boroskrakkón a törzsökös magyar családok számát alig harmincra tette. Ennek elsődleges oka a 18–19. század politikai eseményeiben keresendő, elsősorban az 1848–1849-es erdélyi polgárháború történéseiben. Itt, Alsó-Fehér vármegyében, Balázsfalva környékén került sor 1848 őszén az első magyar földesúri lakok kifosztására, lakóik gyakran bestiális kegyetlenséggel végrehajtott meggyilkolására és a vármegyei tisztviselők elleni első támadásokra. A vármegye volt a törzsterülete az Avram Iancu és Axente Sever vezetésével kibontakozó román felkelésnek, és egy ideig Topánfalván volt Iancu főhadiszállása is. Abrudbánya, Zalatna, Nagyenyed, Verespatak, az erdélyi Hegyalja magyar lakói nagyon súlyos árat fizettek nemzeti hovatartozásukért. A korszak specialistája, Egyed Ákos 1999-es kötetében[30] 6000 főre becsülte az áldozatok számát. Ez azt jelentené, hogy az erdélyi polgárháború 7500-8500 magyar polgári áldozatának 70-80 százaléka a vármegye lakosai közül került ki. A kisszámú szász és a csaknem 4000 román halottal együtt a vármegye lakosaiból csaknem 12 ezer fő, azaz a megye akkor 160 ezer lakosának majdnem 7-8 százaléka pusztult el 1848 ősze és 1849 nyara között.

Az egykori fejedelmi székhely, Gyulafehérvár helyzete még ebben az összetett világban is sajátos volt. A város egyszerre volt az erdélyi római katolikus püspökség és a káptalan székhelye, annak számos intézményével (múzeum, könyvtár, főgimnázium, szeminárium), és a településre a 19. század második feléig nyomasztóan nehezedő katonai intézményrendszer bázisa. A helyőrségnek és a kiterjedt erődrendszernek köszönhetően a város erődítményét még a szabadságharc alatt sem foglalták el a honvédcsapatok (viszont az ágyúzás jelentős kárt tett a székesegyházban és a püspöki palotában). A katonai jelenlét ugyanakkor évtizedekkel vetette vissza

a város fejlődését: az 1715 és 1738 között felépített új erőd miatt a falak közvetlen környékéről kitelepítették a lakókat, a házakat pedig lerombolták. A tehetősebb lakosság elköltözött, a szegényebbek a Maros menti egészségtelen és vizektől sújtott lapályra húzódtak. „Nincs-e hát igazunk, hogy ez volt mindenek között az a legnagyobb csapás, ami városunkat valaha érte?" – kiáltott fel drámaian Ávéd Jákó tudós tanár, jeles meteorológus, az első világháború előtt írt városi útikalauz szerzője.[31]

A város katonai jellegének leírásakor kihez fordulhatnánk máshoz, mint Karácsony Benőhöz, a város szülöttjéhez (és természetesen: szintén a katolikus főgimnázium egykori diákjához), aki első újságírói próbálkozásain is itt esett túl. *Pjotruska* című regényében így látta a katonaság és a város viszonyát:

> *„Méteres, vastagfalú kaszárnyák között állott a térparancsnokság ódon épülete. Hideg osztrák világ konzerválódott itt a magaslaton, a város felett; kőből faragott és tojásdad táblákra festett kétfejű sasok lengették a kapuk felett, épületszörnyetegek sötét homlokán hatalmas szárnyaikat. A kazamaták fölé lapított teniszpályákon és a tiszti pavilon akácos parkjában, régi háborús emlékművek alatt a bécsi Grabenről nevetgéltek leánykori emlékeket a nők, laibachi lovasbravúrokról és tiroli zergevadászatokról kérődztek félig álmodott, félig lezajlott történeteket a gyalogos tisztek. Kardok csörögtek, csákós, patrontáskás ordonáncok várakoztak az épület kapujában, kapuk aljában szőnyeget poroltak a tisztiszolgák, avas posztószag áradt a rostélyos ablakokból, és a prófunt savanyú illata vette hatalmába az ósdi utcákat."*[32]

Bár a közigazgatási reform után a vármegyei székhely átkerült Nagyenyedre, a törvényszék megmaradt, és a városhoz tartozó

marosportusi sóhivatalok és állami dohányraktárak hivatalnokrétege jelentette a városi értelmiséget. Gyulafehérvár szerény méretű fellendülése a 19. század utolsó évtizedeiben következett be, amikor a lakosság száma 1880 és 1910 között megduplázódott – bár így is alig érte el a 12 ezer főt –, és az 1867 után meginduló vasútépítések, így az arad-tövisi, az alvinc-nagyszebeni és a Zalatna felé vivő szárnyvonal bekapcsolta a települést az ország vérkeringésébe. Ezzel együtt, ahogy láttuk, a városnak 1918-ban csak relatív magyar többsége volt, és a mérleg nyelvét az a néhány száz német jelentette, akik 1918. december 15-én nem is haboztak német nyelvű ügyintézést kérni a maguk számára az ekkor már a helyi román értelmiségiek által elfoglalt polgármesteri hivataltól. A gyulafehérvári választókerületet 1906 óta a dualizmus politikai életének egyik izgalmas alakja, a bukovinai székely születésű László Mihály tanár, magángimnázium-tulajdonos, a csángómentés apostola képviselte a budapesti Parlamentben. A román nemzeti mozgalom súlyát jelezte, hogy 1906-ban a közeli magyarigeni kerületben lett képviselő Alexandru Vaida-Voevod, a 12 kilométernyire fekvő Alvincon pedig Iuliu Maniu: mindketten a Román Nemzeti Párt új nemzedékének nagyágyúi, későbbi román miniszterelnökök.

A város multietnikus jellege azt is jelentette, hogy legkésőbb a 20. század elejére kialakult egy olyan román értelmiségi réteg – ügyvédekből, gyógyszerészekből, orvosokból, görögkatolikus vagy ortodox lelkészekből –, amely iskoláit részben magyar nyelven végezte ugyan, de bekapcsolódott a román nemzeti mozgalomba, és 1918 decemberében kész volt átvenni a város irányítását. Belőlük jött létre 1918. november 4-én a helyi Román Nemzeti Tanács, amelynek elnöke az ortodox esperes Ioan Teculescu, egyik helyettese pedig a helyi görögkatolikus esperes lett. Emellett létrehozták a Román Katonatanácsot is, amely a rendfenntartást a „Román Légióra" bízta – ezt a közös hadseregből hazatért fiatal román katonatisztek alakították. Itt találkozni először azokkal a nevekkel, amelyeknek viselői kulcsszerepet játszottak a nagygyűlés lebonyolítása

során. A városban természetesen létrejött egy magyar nemzetőrség is, ennek létszámáról nincs pontos adatunk, de ha megvizsgáljuk, hogy a városi költségvetésben 1918 végén a nemzetőrségek zsoldjának kifizetésére milyen összegeket vettek fel hétről hétre, akkor valószínűsíthető, hogy a helyi román nemzetőrség körülbelül kétszer nagyobb lehetett, mint a magyar, és a város katonai raktáraiból jól felszerelte magát.

A román nemzetgyűlést a magyar szakirodalom és közbeszéd egy-két sztereotip ténnyel szokta elintézni. Ezek közül az egyik az, hogy a magyar kormány különvonatokat biztosított a nagygyűlésre igyekvő román tömegeknek. Ez különösen annak fényében tűnik nagyvonalúnak, hogy a december 22-ei kolozsvári magyar nagygyűlés résztvevőivel sem a román hadsereg, sem a helyi román nemzeti tanácsok nem voltak ilyen előzékenyek. Legalábbis furcsa, hogy a kérdés hordereje ellenére a különvonatok ügye 1918 novemberében nem szerepelt a budapesti minisztertanács napirendjén, jóllehet, ahhoz Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter jóindulatán felül Garami Ernő szociáldemokrata kereskedelmi miniszter, a vasúti közlekedést felügyelő tárcavezető engedélyére is szükség volt – ezt a hírlapi hírek szerint november 29-én meg is adta. A különvonatok megléte kétségtelen tény. Ráadásul a december 1-jével kapcsolatos magyar előzékenység nem csak a vasúti szállításra terjedt ki: Majláth Gusztáv Károly, Erdély római katolikus püspöke saját palotájában szállásolta el a nagygyűlésre érkező román egyházfőket, és a katolikus főgimnáziumot is megnyitották a gyűlésre érkező küldöttek előtt. Utóbbi helyen – a főgimnázium által a helyi Román Nemzeti Tanácshoz beterjesztett veszteséglista szerint – december 1. után számos tárgy eltűnt, legfeltűnőbb, hogy az összes tantermi hőmérőnek lába kélt. Gyulafehérvár városa ezenfelül saját intézményeiben – például a városi szegényházban – helyezte el a városba a gyűlés biztosítására érkező román gárdistákat. Távozásuk után a gondnok keserűen panaszkodott, hogy „szegényeket oda visz-

szahelyezni nem lehet", mert a Bervéről jött nemzetőrök elvitték magukkal az ágyakat, asztalokat, székeket, és elhasználták a tűzifát is.[33] A Román Nemzeti Tanács az elszállásolásra igénybe vette az állami elemi iskola épületét is, ahol a beterjesztett veszteséglista szerint sok ablakot ki-, számos padot és asztalt összetörtek, az iskola iratainak egy nagy részét pedig elégették az oda bekvártélyozott küldöttek. A nagygyűlésre érkezők jobbára akadálytalanul jutottak el Gyulafehérvárra (amelyet egyes román szervezők még ekkor is régi román nevén Bălgradként emlegettek), egyedül a közeli Tövisen történt incidens. Magyar nemzetőrök belepuskáztak a román küldöttek vonatába, és egy Kolozs megyei fiatalember meghalt: őt a nemzet mártírjaként ravatalozták fel és temették el Gyulafehérváron. Sírja ma is a román nemzet harcosainak és a város román notabilitásainak végső nyughelyet adó Majori/Maieri temetőben van, a vasútállomás közelében. A szerb fennhatóság alatt álló bánsági területekről azonban a román emisszáriusok számára a hatóságok nem engedélyezték a részvételt.

A város első három embere: a polgármester, a rendőrkapitány és a rendőrkapitány helyettese (a korszakban ez utóbbi nem rendészeti pozíció volt, viselőjét választották, ahogy Roska Miklós polgármester is betöltötte korábban ezt a funkciót) már 1918. november első felében otthagyta Gyulafehérvárt. A távozást a városi képviselőtestületben egyesek nehezményezték is. Így a válságos napokban nem volt közigazgatásban gyakorlott vezető a település élén, az ügyeket Kratochwill Ferenc városi tanácsnokból lett helyettes polgármester vitte tovább.

Roska polgármester a szülővárosában járt gimnáziumba, jogot végzett Budapesten, és 1902 óta állt a város alkalmazásában. Egy elszórt utalásból arról is értesülhetünk, hogy 1916-ban – talán nem függetlenül az erdélyi román betöréstől – a görögkatolikusból áttért a római katolikus felekezetbe. Egy irányában nem éppen jóindulatú 1911-es *Népszava*-híradás egyenesen román származást tulajdonított neki. Roska végigjárta a városi szamárlétrát: volt

tanácsnok, városi helyettes rendőrkapitány, helyettes polgármester, majd 1914 júniusában polgármesterré választották. Néhány nappal megválasztása előtt, még helyettes polgármesteri minőségében oszlatott fel egy román nemzeti párti gyűlést a városban, amelynek Teodor Mihali, a magyarországi Román Nemzeti Tanács későbbi elnöke volt az egyik szónoka. A betiltásból még parlamenti interpelláció is lett: Ştefan Cicio Pop román nemzeti párti képviselő szóvá tette eljárását a képviselőház plénuma előtt. Ennek a nyilvánosságnak tudható be, hogy a polgármester megtorlástól tartva elhagyta a várost. A menekülő tisztviselőknek arra azért volt gondjuk, hogy távozásuk után tanúsítványt állíttassanak ki illetményeikről a polgármesteri hivatallal, illetve igazoltassák addigi munkaviszonyukat. A következő híradás Roskáról az volt, hogy a fővárosi árvaszéknél helyezkedett el, majd 1921. július 22-én elhunyt Budapesten, a mai orvosegyetemi pszichiátriai klinikán. A laptudósítások arról szóltak, hogy Roska „elborult elmével" halt meg, mivel „a román megszállás miatt kellett otthagynia szülőföldjét", és a „háború alatt megviselt idegei e csapás hatása alatt fölmondták a szolgálatot".[34] Hogy a kórismének voltak előzményei, arra utal a gyulafehérvári városi tanács 1918. november 15-ei ülésén elhangzott megjegyzés is, miszerint a polgármester szabadságkérelme annál is inkább érthető, mert „aki csak a polgármestert az utóbbi időben figyelemmel kísérte, láthatta, hogy a változással járó izgalmak mennyire megviselték".[35]

Esete nem volt egyedülálló: Fekete Elemér bártfai vagy Fried Mór lőcsei polgármester szintén idegi problémái miatt mondott le posztjáról. A menekülésről, impériumváltásról szóló visszaemlékezések vagy a hivatalokhoz benyújtott segélykérő levelek amúgy is tele vannak betegségleírásokkal. Méghozzá nemcsak a tüdőgyulladás, spanyolnátha, bőrbajok, tífusz kórleírásaival, hanem a jóval megfoghatatlanabb, és ma már nehezen elemezhető, de a korszakban bevett fordulatnak számító „idegi fáradtság", „idegi kimerültség" képeivel. Mintha az emlékezők, a kérelmezők azonosultak

volna a nemzet beteg testével, és saját testi bajaikat tükröztették volna a társadalom állapotára.

Az 1848–49-es események idején még élénken éltek az 1783–84-es Horea-Closca-féle felkelés emlékei (amelynek során Abrudbányát egyszer már felperzselték a felkelők), és minden bizonnyal 1918-ban is voltak olyanok, akiknek gyermekkori emlékei között még jelen voltak az 1848–49-ben átélt borzalmak. A korszak történetképében meghatározó Gracza György-féle szabadságharc-történetben vagy Jókai írásaiban sok mindenki magára, környezete történéseire ismerhetett. A nagy mesélő legismertebb, ilyen témájú elbeszélése, a *Bárdy család* innen nem olyan távol, hunyadi Brád környékén játszódik[36], de az események történhettek volna Alsó-Fehérben is. 1848–49 vármegyei eseményei gyakran visszaköszöntek a megyei sajtóban is, sőt 1916 után egyenesen ez lett a helyi újságok egyik vesszőparipája: az *Abrudbánya és Vidéke* tárcarovata például 1917 tavaszától 22 részben közölte Bölöni Mikó Samu kéziratát Zalatna és Abrudbánya pusztulásáról a szabadságharc alatt, 1918 tavaszán–nyarán pedig Rákosy István naplójegyzeteit 1848–49-ről, további 17 részben; de rajtuk kívül számos más szerző cikkei is olvashatók voltak a témában. Nem csoda, ha a helyiek 1918-at a hetven évvel korább események ismétléseként látták. Egyszerűbben fogalmazva azt, hogy hatvan-hetven évente a mócok lejönnek a hegyekből, és megölnek, akit érnek. A Horea-Closca párhuzamra – jelesül, hogy a lázadó parasztvezéreket a vár előtt törték kerékbe 1785-ben – a december elsejei román nemzetgyűlés szervezői is utaltak, amikor román nyelvű meghívó plakátjaikat az alábbi fordulattal zárták: „Román testvérek! A nemzet legjelentősebb történelmi helyszíne tárt karokkal vár titeket. Jöjjetek és érintsétek lépteitekkel e helyet, hogy érezzétek azt a borzongást, amely egyaránt átjárta az arkangyal nevét viselő nagy vajdát [Vitéz Mihályt/Mihai Viteazult], a mártírokat, Horiát, Cloşcát és Crişant, a havasok királyát, Avram Jancut és mindazokat, akik az évszázados álom megvalósítását megkezdték és azon munkálkodtak, akiket,

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

mi, a jelenkoriak, látunk és üdvözlünk a román nemzet legderűsebb napjának legfényesebb hajnalhasadásán."[37]

A közbiztonság helyzete már 1918 őszén megrendült a vármegyében. A román többségű településeken a magyar tisztviselőket – jegyzőket, csendőröket, tanítókat – a helyi lakosság számos esetben megfenyegette. Alsó-Fehér vármegye alispánja például már november 16-án felszólította a polgármestert, hogy a Vingárdról menekült Nagy Lajos tanítónak nyújtson menekülési segélyt, „mely a belügyminiszter úrtól rendelkezésemre bocsátandó összegből fog Tek. Címnek megtérittetni".[38] Nagy Lajos egy hónappal később, a román hadsereg bevonulása előtt két nappal kapott is 1000 koronát a város házipénztárából. A helyi szállodáknak a polgármesteri hivatal 9265 koronát fizetett ki a környékbeli, „különböző nemzetiségű" menekültek elszállásolásáért. Egy, az elszámoláshoz csatolt piszkozat szerint 1918 novemberében, főleg a magyarigeni járásból mintegy 20 család menekült be a városba. A vidéki birtokosok is nagyon hamar a helyi zavargások, fosztogatások célpontjaivá váltak. 1918. november közepén Gyulafehérváron, Nagyenyeden vagy éppen az akkor még biztonságosnak tűnő Kolozsváron megjelentek a vármegye vidéki földbirtokosai vagy intézőik Boroskrakkóból, Oláhgorbóról, Vingárdról, Springről, Kútfalváról és más falvakból.

A jelenetek néhol valóban 1848–49-re emlékeztettek. Az akkor 17 éves David Prodan, a szászvárosi kollégium diákja, aki később a kommunista Románia egyik vezető történésze lett, memoárjában felidézte, hogy szülőfalujában, Csórán milyen körülmények között dúlták fel a helyiek az akkor nyolcvanhoz közelítő Barcsay Gábor földbirtokos kúriáját – és hogyan semmisültek meg Barcsay Ábrahám testőríró kéziratai. Az idős Barcsayt a helyiek nem akarták megölni, „mert jó ember volt", de egy karosszékbe ültették a saját tornácán, és onnan kellett végignéznie a pusztítást, egészen addig, amíg egy falubeli rá nem szólt, hogy „állj fel onnan, eleget ültél".[39] A történet végül nem végződött úgy, mint a Bárdy családé: az idős Barcsayt két paraszt némi pénzért cserébe bárány-

bőrök alá rejtve, szekéren vitte be Alvincra. A dúlás azonban nem csak a magyar és a zsidó földtulajdonosokat vagy -bérlőket érintette. Ha úgy fordult, a román földbirtokosok vagy takarékpénztárak földjeit, a román egyházi javakat is megdézsmálták a helyiek. A pusztítás pedig általában az adminisztratív iratokra is kiterjedt: adójegyzékekre, iskolai törzskönyvekre, sorozási listákra.

A gyulafehérvári Magyar Nemzeti Tanács november 8-ai átiratában együttműködési készségét fejezte ki a helyi Román Nemzeti Tanácsnak, ennek azonban vajmi kevés visszhangja volt – noha a kommunikáció a két fél között folyamatosan fennmaradt, egészen a hatalom december eleji átvételéig. A budapesti lapok némelyikében ugyanakkor már november 20-án elterjedt a hír, hogy a helyi románok átvették a hatalmat a településen, és a város, illetve a vármegye vezető tisztviselői elutaztak. Az elutazás ténye – amint láttuk – a város esetében megfelelt a valóságnak. A vármegyére vonatkozóan viszont nem: Bánffy Kázmér főispán, bár kérte a felmentését, a rendkívüli helyzetre tekintettel a helyén maradt, és csak 1919. január 3-án hagyta el hivatalát. De teljes hatalomátvételről amúgy sem volt szó: inkább egyfajta kettős uralom létezett a gyulafehérvári gyűlésig, illetve a városi hivatalok december 5-ei átvételéig, majd a román hadsereg december 19-ei bevonulásáig. December 5-én jelent meg először a városi iktatókönyv nap végi lezárásaként az új román polgármester, Camil Velican ügyvéd aláírása, lila tintával – de még kétnyelvű hivatali megjelöléssel. A magyar igazgatás fokozatosan szorult vissza a városban. Ahol pedig már a román nyelvet használták, ott is – legalábbis kezdetben – bájos kísérletek történtek a magyar jogi nyelv románra ültetésére, és olyan kifejezéseket, mint „császári és királyi" vagy „szabad királyi város" a magyar fogalmak tükörfordításával adtak vissza.

A budapesti központi kormányzat minden erővel igyekezett helyi magyar nemzeti tanácsokat is szervezni, erre a belügyminiszter a helyi főszolgabírói hivatalokat utasította. A magyarság azonban számarányánál fogva ebben nem vehette fel a versenyt

a románokkal: a vármegye 178 helységéből 154-ben jött létre román nemzeti tanács és/vagy nemzeti gárda. Az erőviszonyok ily módon való eltolódását a magyar közösség is érezte, és már 1918 novemberétől sok esetben a gyulafehérvári Román Nemzeti Tanácshoz fordultak segítségért (általában egyébként magyar nyelvű levelekben): így tettek például a sárdi magyar gazdák, de Baumann Nándor helyi csemegekereskedő, a helyi törvényszék elnöke vagy a püspöki javak helyettes jószágigazgatója is.

A döntés, amelynek értelmében a Központi Román Nemzeti Tanács Gyulafehérvárra szervezi nagygyűlését, 1918. november 23-ától vált nyilvánossá, és erre Erdély-szerte küldöttválasztásokat rendeztek. Az év folyamán lezajlott besszarábiai egyesülés mintájára az 1228 küldött sok esetben előre nyomtatott megbízóleveleket kapott. A résztvevők reprezentativitását az Aradon székelő központi tanács úgy vélte megteremteni, hogy a Magyarországról elszakításra ítélt 26 vármegye mindegyikéből hívtak küldötteket, mégpedig a korábbi magyar választókerületi beosztás alapján, kerületenként öt-öt embert. Ezenfelül képviseltették magukat az ortodox és a görögkatolikus egyházak, a különböző kulturális egyesületek, alapítványok, olvasó- és daloskörök, bankok és takarékpénztárak, nőegyletek, az egyetemi ifjúság, sőt az aradi Gloria sportegyesület is. Kaptak kilenc helyet a román szociáldemokraták is – lényegesen kevesebbet, mint a daloskörök. Emellett pedig a szervezők igyekeztek minél nagyobb tömeget mozgósítani a nagygyűlésre, hogy megfelelő támogatottságot tudjanak felmutatni a világ közvéleményének és a Román Királyságnak. Bár a küldöttek listáján szerepeltek gazdálkodók és egyszerű iparosok vagy munkások is, a jelentős részük a vékony, de ekkor már igenis létező román értelmiség képviselője volt. A gyulafehérvári nyilatkozat megszavazói között több mint 150 ügyvédet (köztük például a dévai Petru Grozát, a későbbi kommunista társutas államelnököt), 18 orvost, körülbelül 270 egyházi személyt (vidéki lelkésztől a metropolitáig vagy püspökig) és csaknem 60 tanárt, tanítót találunk. Ez nem jelentette azt, hogy az adott személyiségeknek ne lett volna legitimitásuk saját közösségeikben, de amint azt a balázsfalvi nemzeti tanács kiadott jegyzőkönyvei is mutatják, az egyes településeken a helyi román elit döntött. A küldöttek között meglévő értelmiségi túlsúly ugyanakkor távolról sem tükrözte az erdélyi románok valós társadalmi viszonyait. Ráadásul – ahogy az ilyen viszonylag szűk körű elitekben lenni szokott – nagyon sok volt a személyi összefonódás: Sabin Manuilă, aki a budapesti román diákok képviseletében volt jelen a nagygyűlésen (és aki később a román demográfiai és eugenikus gondolkodás egyik vezéralakja, majd a Román Akadémia tagja lett), unokaöccse volt Vasile Goldişnak, a gyulafehérvári határozatok egyik szövegezőjének. Az aradi román nőegyletet Elena Goldiş, az előbbi politikus felesége képviselte, egy másik nemzeti párti román politikus, Ştefan Cicio Pop feleségével, Eugeniával együtt. A nőegylet által delegált harmadik küldött, Adriana Ispravnic pedig a felesége volt Sever Ispravnic aradi ügyvédnek, akit a pécskai kerület küldött a nagygyűlésre. Iuliu Maniu pártvezér az Alsó-Fehér vármegyei Alvinc képviseletében volt jelen, míg bátyját, Cassiut Szilágysomlyó küldte, de ott volt a román politikus egyik nővére és húga is a küldöttek között, unokaöccsét, Ionel Pop balázsfalvi ügyvédet pedig a marosújvári kerület delegálta.

A szociáldemokraták alulreprezentáltsága nem azt jelentette, hogy a baloldaliaknak ne lett volna befolyása Gyulafehérváron. Ők voltak a legvonakodóbbak az egyesítés kérdésében, jórészt azért is, mert számos olyan vezetőjük volt, akik az 1907-es nagy parasztfelkelés után menekültek el Romániából, és voltak bizonyos fogalmaik a Regát társadalmi-politikai viszonyairól. Elsősorban szociális kérdésekkel és az azonnali egyesüléssel kapcsolatban voltak erős fenntartásaik. Így amikor 1918. november 30-án a gyulafehérvári Hungária Szállóban összeültek a Román Nemzeti Párt és a szociáldemokraták korifeusai, hogy dűlőre jussanak és előkészítsék a másnapi határozatokat, éles vita alakult ki. (A szállót az impériumváltás után Daciára, majd a hatvanas években a római múltra

utaló Apulum névre keresztelték, később pedig lerombolták; ma egy, a Ceauşescu-féle építészeti brutalizmus minden jegyét magán viselő épület áll a helyén, rajta emléktáblával.) Egyes szociáldemokraták a köztársaság követelését sem tartották elképzelhetetlennek az egyesülés kimondásáért cserében. Ráadásul maguk a nemzeti pártiak is megosztottak voltak, hogy milyen gyorsan integrálódjanak a királyi Romániába: sokan elképzelhetőnek tartottak valamiféle különállást, netán autonómiát, tartományi kormányzatot, akár néhány évre, akár meghatározatlan időre. A feltétel nélküli egyesülés hívei azonban (köztük Iuliu Maniu és mások) lassan felőrölték az ellenállást, és késő éjszaka elfogadták a határozatok végső szövegét, amelyet másnap, december 1-jén beterjesztettek a nagygyűlés résztvevőinek. Maniuék fő érvei között szerepelt, hogy az egységes nemzeti akarat kinyilvánítása mennyire fontos a külföldi közvélemény megnyerése céljából. A határozatokat másnap, a várbeli tiszti kaszinó termében változtatás nélkül és közfelkiáltással fogadták el a küldöttek. Közülük az I. pontot idézzük sokat:

> *I. Erdély, a Bánság és Magyarország összes románjainak Nemzetgyűlése, amelybe meghatalmazott képviselőik 1918. november 18-án (december 1-jén) Gyulafehérvárott összegyűltek, kimondja ezeknek a románoknak és az általuk lakott területeknek egyesülését Romániával. A Nemzetgyűlés különösen kimondja a román Nemzet elidegeníthetetlen jogát a Maros, Tisza és Duna folyók által határolt Bánságra.*

Miközben a magyar publicisztika és a politika általában az autonómia ígéretét szokta (a különvonatok ténye mellett) megemlíteni a nagygyűlés ismertetésekor, az erre felelő román publicisztikák nem elhanyagolható része tagadja, hogy lett volna ilyen ígéret. Hogy rövidre zárjuk a vitát: miközben az „autonómia" kifejezés szövegszerűen valóban nem található meg a nyilatkozat szövegében, a III/1. pontban olvasható „teljes szabadság az összes együttlakó népek számára" – ahogy ezt Miskolczy Ambrus is megállapította – egyértelműen és szövegszerűen visszautal az 1849. júliusi, Kossuth Lajos és Nicolae Bălcescu által aláírt kibékülési tervre *(Projet de pacification)*, sőt az 1890-es évek magyarországi román aktivistái által írt *Memorandum*ra is. (Ennek szövegezői az uralkodóhoz, I. Ferenc Józsefhez fordultak nemzeti követeléseikkel, aki azonban olvasatlanul a magyar országgyűléshez továbbította az iratot, majd annak szerzői ellen a magyar királyi törvényszék 1894-ben eljárást indított, és börtönbüntetésre ítélte őket.) Az erdélyi román értelmiségi elit tehát azt ígérte meg a Romániához kerülő magyaroknak, amit ő maga is követelt hosszú évtizedeken keresztül saját nemzete számára.

A szövegnek azonban nem feltétlenül ez a legtanulságosabb része (Románia például a III/2. pontban megígért női választójogot sem adta meg választópolgárainak – azt csak 1939-ben vezették be). Legalább ilyen fontos benne a román ragaszkodás a Bánsághoz. Látni kell azt is, hogy a határozatok szövegében nagyobb terjedelmű rész foglalkozik a földreformmal (III/5.), mint a nemzetiségi jogokkal. Ez nyilvánvalóan összefüggött a Nemzeti Párt programjával és azzal a körülménnyel, hogy a szövegezők tudták: a korai decemberi fagyban a „Horea mezején" kint toporgó több tízezres paraszttömeget kevéssé fogja felmelegíteni a Bukovinával való egyesülés, a háború kiküszöbölésének óhaja vagy a ruszin önrendelkezés feletti örvendezés. Az ipari munkásokra vonatkozó, némiképp semmitmondón idealista passzus (III/6.) pedig egyértelműen a szociáldemokraták lecsendesítésére került bele a szövegbe. Ők egyébként jóval számarányukon felül, 30 fővel kerültek be a 200 fős „nagy nemzeti tanácsba", amit egyfajta tartományi törvényhozásnak szántak, de sohasem töltött be komoly szerepet, a szociáldemokraták pedig csendben feloldódtak benne. Az átmenet éveit – egészen az 1920 áprilisában történt megszüntetéséig – az 1918. december 2-án Gyulafehérváron megalakult Kormányzótanács *(Consiliul Dirigent)* vezényelte le Erdélyben. A regionális kormány székhelye kezdetben Nagyszebenben, majd

Kolozsváron volt, élén pedig Iuliu Maniu állt. A Kormányzótanács rendeletei (néhány kivétellel) érvényben hagyták a Monarchia idején hozott törvényeket, és a testület az Erdélyt érintő egyes kérdésekben viszonylag szabad kezet kapott a bukaresti kormányzattól.

A gyulafehérvári gyűlésre az elmúlt évtizedek kanonizált történetírása szerint 100 ezer feletti, valójában – a legújabb román történeti becslések szerint – mintegy 50-60 ezer fős tömeg jelent meg a környező vármegyékből, jobbára parasztok, a környező kisvárosok román polgárai, általában papjaik vagy tanítóik vezetése alatt. Mivel a meghívó nagy szigorúsággal leszögezte, hogy „közös bankett, közös ebéd nem lesz", a nagygyűlés résztvevői saját elemózsiájukból oldották meg az étkezésüket. A várost körülvevő dombokon a környező falvak román nemzetőrsége és a városi Román Légió katonái vonultak fel a helyszín katonai biztosítására. A város központját, a beérkező menetoszlopok irányítását, ellenőrzését, esetenkénti elszállásolásukat egy harmincas éveinek közepén járó, hetyke kis bajuszkával rendelkező banktisztviselő, Ovidiu Gritta, a gyulafehérvári román légió alhadnagya irányította. Gritta tehetős verespataki aranybányászcsaládból származott, kereskedelmi iskolába járt Brassóban, majd a román nemzeti mozgalomban fontos szerepet játszó Albina Bank tisztviselője lett Nagyszebenben, mielőtt bevonult volna katonának az 50. cs. és kir. közös gyalogezredbe. A tömegek városba való bevonulása nem nélkülözte a szimbolikus elemeket: Lucian Blaga, a 20. századi román irodalom és bölcselet óriása, akinek a bátyját, Lionelt épp november elején tették meg polgármesternek a közeli Szászsebesen, úgy emlékezett, hogy a Gyulafehérvárra vivő országút egyik felén az ünneplestől mámoros románok haladtak, gyalog vagy szekéren, míg a másik oldalon ugyanabba az irányba szótlanul meneteltek a visszavonuló Mackensen-hadsereg elcsigázott katonái.

A program reggel hétkor istentisztelettel vette kezdetét, majd tíz órára volt kitűzve a gyűlés megnyitása a tiszti kaszinó épületében – az 1228 kiváltságos számára. A többiek négyes sorokban vol-

tak kötelesek végigmenetelni a városon, a Károly-kapun át a várba vonulni, majd a Mihály-kapun ki, és végül a katonai gyakorlótéren gyülekezni, ahol négy pulpitus is várta őket, hogy a szónokok külön-külön mindegyikről ismertessék a tömeggel a kaszinóban elfogadott határozatokat. A döntés nem született meg könnyen: a gyűlést fél tizenegykor nyitotta meg Gheorghe Pop de Băseşti, a *Memorandum*-per veteránja, és egészen délutánig tartottak a szónoklatok; mindenki beszélni akart. Az aradi ortodox püspök egyenesen megfenyegette a szervezőket, hogy ha nem engedik felszólalni, hazamegy. A karzaton hölgyek hallgatták a szép szavakat; valamelyik küldöttnek ellopták a tárcáját: ezt hangosan nehezményezte. Kint parasztok tízezrei várakoztak a csípős hidegben. Végül közfelkiáltással elfogadták a határozatokat, és a résztvevők egy része kiment a várakozó tömeghez. A kijelölt szónokok sorra felhágtak a faemelvényekre, és egymás után többször is felolvasták a határozatokat. Köztük volt Iuliu Hossu, frissen kinevezett szamosújvári görögkatolikus püspök is: a gyulafehérvári nagygyűlést ábrázoló nagyon kis számú fotográfia egyike épp azt a pillanatot örökíti meg, amint az alig harminchárom éves, keménykalapos püspök ismerteti a gyűlés döntéseit. Miközben sok mindent gondosan elterveztek, a szervezők egy körülményre nem gondoltak: az egyetlen fotográfus, aki a helyszínre érkezett, egy fiatal leszerelt katona, Samoilă Mârza volt, aki a közeli Gáldtőről (Galtiu) biciklizett be a városba. Összesen tizennégy felvételt csinált, mivel saját bevallása szerint az üveglapok túl nehezek voltak, és nem bírt volna el többet. Ráadásul, mivel nem volt megválasztott küldött, a tiszti kaszinóba be sem engedték, így csak az épület körül és a gyakorlótéren fotózhatott. Nem maradt tehát felvétel arról, hogy mi is történt a határozatokat elfogadó gyűlés alatt. Lucian Blagát sem engedték be az épületbe, de ő nem volt elkeseredve emiatt:

„...egész nap ide-oda járkálhattam a mezőn, ahol a nép gyűlt össze. Hihetetlen nyüzsgés volt itt. Imitt-

amott emelvények álltak, a szónokok azokról intéztek beszédet a nemzethez. Abban az időben még nem voltak mikrofonok, szónokok, mivelhogy hangjuk nem ért el mindenkihez, emelvénytől emelvényig mentek, így sokszorozva meg szavaik visszhangját. Azon a napon ismertem meg, mit jelent a nemzeti lelkesedés, az őszinte, önkéntelen, ellenállhatatlan, belülről jövő, mindenkit magával ragadó lelkesedés. Olyasvalami volt, ami feledtetett mindent, még az emelvényeken szónoklók sutaságát, teljes tapasztalatlanságát is".[40]

Bár a város lakói közül sokan rettegtek attól, hogy a nemzetgyűlés vérontásba fordul, ilyesmire nem került sor. Ugyanakkor a nap nem múlt el konfliktus nélkül: a magyar nemzetőrök sapkarózsájától kezdve a gimnáziumi diákok kokárdájának begyűjtéséig és egyesek inzultálásáig elég sok összeütközésről maradt fent nyom, elsősorban a város román nemzetőrei és a magyarok között. Ezeket az eseteket a Károlyi-kormány által frissen kinevezett kelet-magyarországi kormánybiztos, Apáthy István egyetemi tanár fulmináns átiratban küldte el a helyi Román Nemzeti Tanácsnak („Önök állandóan hangoztatják a rendért való garantiát. Szeretnők, ha a fenti esetek kedvező elintézést nyernének és a jövőben nem ismétlődnének"). Az egyik panaszt érdemes felidézni, mert megvilágító erővel bír arról, hogy milyen értelmet is lehet adni ennek a napnak.

„1918. november hó 30-án bent jártam a városházából való átköltözés céljából a főkapitányi hivatalban, amikor Medrea kapitány úr felkért, hogy nemzeti színű szalagomat szedjem le, nehogy a nemzetgyűlés alkalmából készülő rakoncátlan tömeg engemet emiatt inzultáljon. Erre én azt válaszoltam, hogy én magamért vállalom a felelősséget. Az ott jelenlévő

Gritta hadnagy közbevetette, hogy én azt akarom, hogy feleségem, gyermekeimet tegyem földönfutóvá. Ezt akarom én? Én nem bánom, feleltem én, »de nem akarják a többiek« válaszolta ő. Hosszas rábeszéléssel, amelyben Kratochvill tanácsoson kívül Bartha százados részt vett, belementem abba a jogtalan cselekedetbe, hogy összes diákjaimat hétfőn estig mindenféle nemzetiségi szalagtól megfosztom, ezt az egész géppuskás osztag is megtette.

Gyulafehérvár, 1918. december 2.
Rákóczy Béla főgym[náziumi] tanár"[41]

Viszonylag banális eset lehetne ez: a város rendjét felügyelő és a másnapi nagygyűlés miatt nyilván kissé feszült román katonatisztek a magyar nemzeti színek levételére kérik a gimnázium tudós tanárát. Ám az inzultus szereplőit érdemes egy kicsit közelebbről is megvizsgálnunk. Gritta alhadnagy előéletéről már esett szó, később aztán szép karriert futott be: Arad, Torda prefektusa, Temesvár és Nagyvárad rendőrfőnöke lett. Florian Medrea kapitány (maga is a katolikus főgimnázium egykori diákja) hivatásos katonatiszt volt, aki egy bosnyák gyalogezredben harcolta végig a háborút, majd a Román Légió egyik parancsnoka, később a Kormányzótanács katonai tanácsadója lett, végül prefektussá nevezték ki a királyi diktatúra (1938-tól) alatt.

Rákóczy Béla vélhetően nem provokációból viselte a nemzetiszín szalagot, hanem a novemberben alakult magyar nemzetőrségnek ez volt az „egyenruhája", és az utolsó mondat utalása azt is jelentheti, hogy Rákóczy ebben a géppuskás osztagban teljesített szolgálatot. Az iskolai értesítő tudósításai szerint Rákóczy a háború alatt nem volt katona: népfölkelőként besorozták, de miniszteri felmentést kapott a háború elején; magyart, latint és hittant tanított. Rákóczyt, aki a Batthyány-könyvtár kataló-

gusának elkészítésével megalapozta gyulafehérvári reputációját, a román hatóságok később nyolc hónapra bebörtönözték Brassóban és Fogarasban, majd kiutasították az országból. Menekülése után a nyírbátori minorita főgimnáziumban lett tanár. Közéleti ambíciókkal is rendelkezett: a Gömbös-féle Fajvédő Párt képviselőjelöltjeként indult a választásokon. A húszas évek második felében egy ideig az akkor már leszálló ágban lévő, de tekintélyes patrónusokat maga mögött tudó Ébredő Magyarok Egyesületének lett az országos elnöke, majd a harmincas évek második felében a gömbösi szociálpolitika egyik kirakatintézménye, a Nemzeti Munkaközpont igazgatójává választották. Mindkét minőségében az újsághírek rendszeres szereplője volt. Bartha százados nem volt más, mint Bartha Ignác jogász, ügyvéd, ekkor a 22. honvéd gyalogezred hadnagya, a két világháború közötti erdélyi magyar közélet ismert alakja, aki publicistaként, kolozsvári városi tanácsosként és az erdélyi Római Katolikus Státus jogtanácsosaként is tevékenykedett. A román királyi diktatúra alatt a Magyar Népközösség egyik vezetője lett, majd Észak-Erdély visszacsatolása után erdélyi párti képviselőként részt vett a magyar országgyűlés munkájában. Kratochwill Ferenc városi tanácsos és polgármester-helyettes szintén a trianoni Magyarországra menekült – a magyar békedelegáció egyik jegyzéke szerint Gritta alhadnagy, akkor már városi rendőrkapitányként két hétre bezáratta őt és két társát, hogy „megtréfálja a bús magyarokat".[42] Azaz a konfliktusban részt vevő valamennyi magyar szereplő – előbb vagy utóbb – megjárta a román börtönöket. Kratochwill 1919 decemberében már Budapesten élt, és lakcímeként egy Hernád utcai iskolában berendezett tömegszállást adott meg. 1944-ben halt meg Budapesten, 69 évesen: még megérte elsőszülött fia elvesztését a Don-kanyarban. (Az elesett katonatiszt fia, a legifjabb Kratochwill Ferenc a miskolci egyetem jogi karának egyik létrehozója volt, majd a Rendőrtiszti Főiskola rendszerváltás utáni első főigazgatója lett.) A felsoroláshoz hozzátehető még Toókos Gyula százados, a vármegyei magyar nemzet-

őrség vezetőjének neve, aki egy másik panasz láttamozója. Toókos a vajasdi református lelkész fia volt, majd 1919-ben harcolt a Székely Hadosztályban, később csatlakozott a bécsi ellenforradalmi központhoz. Gömbös köréhez tartozott, karrierjét tábornokként és a Vitézi Rend tiszántúli törzskapitányaként zárta.

A gyulafehérvári nagy román nemzetgyűlés 1228 küldöttje között voltak olyanok is, akik a később a trianoni Magyarországon maradó, román lakosságú településekről érkeztek. Így Gyula, Kétegyháza, Mezőpeterd, Bedő néhány román értelmiségije, gazdálkodója, papja is képviseltette magát a találkozón. Gyulán az 1910-es népszámlálás mintegy 2300 román nemzetiségű lakost talált, ez a város népességének mintegy tíz százalékát jelentette. Valamivel többen is lehettek román gyökerűek a megyeszékhelyen, erre utal, hogy több mint 3000, a görögkeleti felekezethez tartozó gyulait írtak össze. Nem tudjuk, minek vallotta magát Márkus Mihály gyulai ügyvéd, román nevén Mihail Mărcuş (1876–1949). Láthatóan jól integrálódott a magyar társadalomba: megválasztották árvaszéki ülnöknek, helyi képviselőnek és különböző helyi cégek igazgatóságának is tagja volt. Márkus egy gyulai görögkeleti tanító fiaként született, édesapja viszonylag aktív volt a békési megyeszékhely román politikai mozgalmaiban. Az ügyvéd a háború alatt századosi rangig emelkedett. 1918 novemberében a Jászi-féle Polgári Radikális Párt gyulai alelnöke lett, három héttel később pedig már Gyulafehérváron találjuk a Békés megyei románok küldöttjeként. A *Békés* című lap tudósításai szerint 1919 elején még részt vett a gyulai társasági eseményeken, majd alig egy hónappal az utolsó báli felülfizetés után, 1919 áprilisában felesége köszöntötte a Békéscsabára látogató Ferdinánd román királyt. Márkus ekkor már román polgári kormánybiztosként tényked ett Békésben, megszervezte az 1919. novemberi román nemzetgyűlési választásokat (30-40 ember vett részt az egész szavazáson), és buzgón agitált a térség Romániához kerülése mellett, elsősorban a helyi szlovák gazdák között. Márkus a román csapatokkal együtt 1920 márciu-

sában elhagyta a megyét: Arad prefektusa, majd a Román Nemzeti Bank helyi igazgatója lett. Hozzá hasonló karriert futott be Gyula város főjegyzője, Bucskó Koriolán (Coriolan Bucico) is: őt tették meg Nagyvárad első román polgármesterének, miután érzelmes istenhozzádot mondott a vármegye közönségének a helyi lap hasábjain: „Adja Isten, hogy erre a jobb sorsra érdemes városra a jövőben derűs napok következzenek, hogy a polgárok egymást és különösen az érdekükben munkálkodó tisztviselői kart megbecsüljék, hogy a város polgárai egymással békében és szeretetben éljenek, és hogy a szomorú korszak, mely egy évvel ezelőtt lelketlen és tudatlan emberek bujtogatása folytán polgárt polgártársa ellenségévé tette, soha többé vissza ne térjen." Utóbbi szavaival vélhetően a kommünt írta körül, és ezzel finoman utalt arra a mai napig élő, közkeletű román narratívára is, amely szerint a román hadsereg szabadította meg Magyarországot és Közép-Európát a bolsevizmustól.[43] Arról már általában kevesebb szó esik, hogy a Tanácsköztársaságot egyúttal Románia is okozta, amikor a megállapított demarkációs vonalak sorozatos megsértése miatt politikailag ellehetetlenítette a Károlyi-kormányzatot.

Némiképp öncélúnak látszik a fenti felsorolás, de leginkább talán az életpályákon keresztül érzékeltethető az, ahogyan egy nemzeti szempontból jelképes aktus körül olyan emberek ütköztek meg, akiknek életét drámaian megváltoztatta ez a néhány nap. Ha megmarad a történelmi Magyarország, Gritta alhadnagyból és Medrea kapitányból valószínűleg soha nem lett volna nagy hatalmú prefektus vagy főispán, ugyanakkor Toókos százados sem biztos, hogy tábornokként fejezi be aktív pályáját (bár erre azért nagyobb esélye volt, mint a román katonatiszteknek), és Márkus Mihályból sem lett volna egy nagyváros első embere.

A nacionalizmus/nemzetépítés mögött nagyon sokszor érzelmi okokat keresünk (joggal), és ez az eszme társadalmi szinten valóban érzelmekre alapozva működik. Ugyanakkor az egyének vagy társadalmi csoportok életében a nemzetiségi választásnak – miközben mély kulturális gyökerei vannak – lehetnek ilyesfajta nyomós, egyéni életpályákra kiható szempontjai is. Hiába írta Ady Endre a román foglalás elleni érvként, hogy a kolozsvári román ügyvéd nem akar majd Bukarestbe járni főtárgyalásra: igenis akart, még ha lenézte is a román főváros nepotistának-korruptnak tartott viszonyait. A román nagygyűlés előestéjén egymással szemben álló és perlekedő középosztálybeliek valójában két egymásnak feszülő, jórészt értelmiségiek által megalkotott nemzetépítő programot képviseltek – még akkor is, ha nem tudtak erről. A román dinamikus volt, követelőző, vélt vagy valós sérelmei fűtötték, míg a magyar stagnáló volt és bizonytalan; a századelő óta egy sor belső ellentét feszítette, amelyek megbontották a „haza és haladás" évtizedek óta elválaszthatatlannak hitt párosát. Hívei legkésőbb azon a gyulafehérvári estén szembesültek azzal, hogy mindaz, amiben addig hittek a magyar kultúra fensőbbségéről, erejéről, a szabadság varázshatalmáról és a Szent Korona ragyogásáról, tehetetlen hatvanezer román paraszttal és néhány száz értelmiségivel szemben. Csak az erő és a fiktív nemzeti egység számított, adott helyen, adott időben: és ezt a leckét a magyar értelmiség és közélet megtanulta a két világháború között. Megtanulta a gimnáziumi tanár, a Vitézi Rend törzskapitánya és a parlamenti képviselő is, amikor hangsúlyozottan keresztény-nemzeti ideológia mentén folytatta politikai pályafutását.

Amikor 1919. január közepén le kellett tenni a hűségesküt a román királyra, a helyben maradt városi alkalmazottak egy része ezt meg is tette. Akadtak azonban szép számmal kivételek – például a városi pénzügyőri szakasz 11 tagja, köztük olyan is, aki nevéből ítélve román származású lehetett. A további kivételek között (leszámítva a város erdőőreit, akiket nem értek el távoli telephelyeiken) ott találjuk a városi polgári iskola tanárait, az állami elemi iskola tanítói karát és a városi adóhivatal személyzetét. Akadtak olyanok is, akik az esküt letették, majd visszavonták: ilyen volt például a város főmérnöke, Nagymi-

hály Ferenc, aki az eskütétel elmaradása ellenére néhány hétig a helyén maradhatott, majd átadta hivatalát a Regátból érkezett utódjának – 1920-ban már Budapesten, majd Veszprémben találjuk. A város gyakorlatilag összes megmaradt vezető tisztviselőjével (levéltáros, főjegyző, állatorvos, tanácsnok) együtt az eskü után két hónappal mondott le Daubravszky Gyula főszámvevő is. (Ezzel egyébként elveszítették nyugdíjjogosultságukat is.) Daubravszkyt 1919 szeptemberében kiutasították Romániából, majd október végén Budapestre érkezett, ahol egy ideig vagonlakóként tengődött, majd a Hernád utcai iskolában jutott átmeneti szálláshoz, végül a Budapest-vidéki Pénzügyigazgatóságon kapott állást. A nagyszámú távozás ellenére a polgármesteri hivatal ügykezelése még 1919 folyamán is részben magyar nyelvű maradt: magyar volt az iktatókönyv, részben a belső levelezés, sőt a külső levelezés egy része is, és ezt – legalábbis kezdetben – az új román főispán is pártolta.

Összességében a 104 városházi alkalmazott nagyjából fele letette a hűségesküt. Közöttük többségben voltak a szolgák, díjnokok, napidíjasok és az alacsonyabb beosztású alkalmazottak. A városi tisztviselők döntő többsége viszont elhagyta Gyulafehérvárt: vagy le sem tette a hűségesküt, vagy visszavonta azt 1919 tavaszán. A városi kórház orvosait maga a román polgármester mentette fel egy főispáni utasítás nyomán. A beiktatott román orvosok egyike egyébként Dominic Medrea volt, a város katonai parancsnokának, Florian Medreának a testvére.

A gyulafehérvári menekültek némelyikének sorsáról egyedülálló kontrollcsoporttal rendelkezünk: egy részük Budapesten 1919 végén megalapította Alsó-Fehér Vármegye Menekült Törvényhatóságát, és rövid fennállása alatt egészen sok iratot termelt, benne visszaemlékezésekkel, igazolásokkal, sőt a hatóságok számára készített jelentésekkel. Az egyesület a tagjai között tudhatta Toókos századost, Daubravszky főszámvevőt, Kratochwill tanácsost, sőt Esztergár Lajost, Pécs későbbi polgármesterét is.

Az önjelölt törvényhatóság a magyar békedelegáció egyik vezetőjéhez, Apponyi Alberthez is levelet intézett a végleges békefeltételek ismertté válásakor. A vármegye és benne városuk sorsát ők maguk is a román–magyar szembenállás, illetve a kultúrfölény fordulataival írták le. Egyúttal nagyon hangsúlyosan összekötötték a múlt és a jelen áldozatait: „A[z 1848-49-ben] legyilkolt nagyenyedi, abrudbányai, zalatnai stb. magyar nők, gyermekek és aggastyánok szellemei a mi segítségünkre jönnek az ősi föld visszaszerzésében." A városok „sohasem fogják fejüket meghajtani a havasi móczok bocskorai alá". Majd levelüket így zárták: „Vármegyénk elszakításába belenyugodni soha nem fogunk és megátkozzuk azt a kezet, amelyik az ősi haza feldarabolását kimondó békeszerződést aláírja."[44]

A gyulafehérvári határozat nem volt jogi aktus, nem is vált azzá, törvénybe sosem iktatták – az első pont kivételével. Megalkotói, megszavaztatói – legalábbis kezdetben – csalódtak az egyesülésben. Maniu és párttársai, valamint a görögkatolikus egyházfők el sem mentek 1922-ben a koronázás alkalmából rendezett gyulafehérvári ünnepségekre. Az 1918. decemberi sereglet jó időben megszervezett, a korabeli nemzetközi közvéleménynek szóló gyűlés volt, amelyet nem feltétlenül a „széles tömegek akarata" hozott létre, hanem néhány tucat aktív és céltudatos szervező munkája. Mégis több évtizedes, kezdetben szűk körben ható, majd egyre népszerűbb programot teljesített ki. A gyulafehérvári gyűlés, amelynek egyetlen magyar résztvevője sem volt, hivatkozási alap lett, ám valós tartalma nem is annyira jogi, sokkal inkább emlékezetpolitikai téren mutatkozott meg. Mint az 1990 utáni Románia nemzeti ünnepe, a lakosság által kezdetben nem különösebben mélyen átélt, de a román politikai elit által nagy becsben tartott és lassan megszokott alkalommá vált.

A gyulafehérvári határozatok létrehozóival nem bánt túl kegyesen a mindenkori román állam: Ovidiu Gritta a kommunisták văcăreşti börtönében halt meg, Iuliu Maniu pedig Máramaros-

szigeten. Florian Medreát valószínűleg egy kommunista aktivista ölte meg a saját szászsebesi ügyvédi irodájában 1947-ben. Hossu püspök kényszerlakhelyen halt meg 1970-ben, abban az időben, amikor a Ceauşescu-rendszer elkezdte újra felfedezni magának Gyulafehérvár jelentőségét. Előtte a püspök is megjárta Máramarosszigetet. A gyulafehérvári határozatok körül legfontosabb szerepet játszó két szociáldemokrata politikust, Iosif Jumancát és Ioan Flueraşt kommunista börtönben verték agyon 1950-ben és 1953-ban. De a magyar szereplők sem jártak jobban: Toókos Gyula vagyonát Magyarországon elvették 1945 után, és többször eljárás alá vonták. Bartha Ignácot 1945 után a szovjetek elhurcolták, 1947-ben pedig a román állambiztonság is letartóztatta. Szabadulása után a politikai rendőrség informátora lett „Bărbosu" fedőnéven, és jelentéseket írt többek között Márton Áron püspökről is, akinek jogtanácsosa volt; Hossu püspökkel egy időben, 1970-ben halt meg Kolozsváron.

Ami pedig azt a három fiatalembert illeti, aki 1919 augusztusában belépett a budapesti Nemzeti Múzeum épületébe: Zenovie Pâclişanu a jilavai börtönben hunyt el, ahová a román kommunisták zárták; Romulus Vuiát nyugdíjba kényszerítették, elszigetelten és elfeledve halt meg 1963-ban, pedig a román néprajz sokat köszönhetett neki. Egyedül Cornel Medreából vált megbecsült ember: ő a szocialista Románia ünnepelt szobrásza lett.

A nemzet sokszor nem túl hálás az ő építőinek.

4. VIGYÁZÓ SZEMEK

„Felekynek páratlan, csak angol nyelvű munkákból álló gyűjteménye [van] Magyarországról. [...] Egy teljes, fülledt délutánt töltött azzal, hogy le s fel mászott egy kis létrán, hogy kiválogassa a számunkra legfontosabbakat" – ezt a bámuló mondatot Mary Scudder, az Egyesült Államok Nemzeti Kutatási Tanácsának titkárnője írta le az akkor már harminc éve Amerikában élő Feleky Károly magyar karmesterről és könyvgyűjtőről, akivel interjút kellett készítenie a világháború folyamán.[45] Meglehet, az amerikai béke-előkészületek szakértői oldalát összefogó bizottság, az Inquiry felelősei eljátszottak a gondolattal, hogy beszereznek néhány kiadványt Feleky gyűjteményéből, hogy otthonosabban mozogjanak a Monarchia ügyeiben, de végül letettek erről. Scudder interjúját fel sem dolgozták. És bár többször nekifutottak, az Inquirynek még magyarul tudó munkatársa sem volt. Az Inquiry jórészt keleti parti egyetemek kutatóiból állt: jogászokból, földrajzosokból, történészekből. Az ő feladatuk volt, hogy kidolgozzák az amerikai politika számára a háború utáni világ körvonalait, és szakértői anyagot szállítsanak a wilsoni külpolitika számára.

Glant Tibor most publikált forráskiadványa, amely a Magyarországgal kapcsolatos amerikai béke-előkészítés dokumentumait ismerteti,[46] bemutatja, hogy milyen fordulatokon át jutott el

az amerikai külpolitika a Monarchia felosztásáig és benne Magyarország megcsonkításáig – egyébként viszonylag későn. Washington csak 1918 szeptemberében ismerte el a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot emigráns kormányként. Ekkorra azonban Wilson elnök nagyot fordított a béke-előkészítés menetén, és a Monarchia esetében nem a föderalizálás lett az irányvonal, hanem a feldarabolás. Magát az Inquiryt is átszervezték, és a bizottság végleges határjavaslatai az ún. *Fekete Könyv*ben csak közvetlenül a békére való indulás előtt készültek el.

A testület 126 munkatársa közül 11-en foglalkoztak az Osztrák–Magyar Monarchiával és a Balkánnal, köztük volt a sokat emlegetett Robert J. Kerner, a Missouri Egyetem tanára, akinek cseh felmenői miatt nagy jelentőséget szoktak tulajdonítani a békefolyamatban. Kerner szimpátiáival azonban munkaadói és kollégái is tisztában voltak, és igyekeztek is mérsékelni kiszólásait. Az egyik memorandumához fűzött névtelen bírálat meg is jegyezte: „Ez utóbbi jelentések értékét jelentős mértékben csökkenti a szerzőnek az a korábban már említett rossz szokása, hogy a tények ismertetése közé rendszeresen beilleszti a csehek pártos nézeteit."[47] A csaknem ezer elkészült dokumentum közül mintegy száz érintett kisebb-nagyobb mértékben Monarchia-beli ügyeket. Az amerikai béke-előkészítő bizottságról mind a mai napig úgy tartják, hogy relatíve a legkevésbé volt elfogult az utódállamok irányába. Ez talán így is van, ám az amerikai szakértők meglehetősen siralmas teljesítményt nyújtottak, amikor egy esetleges feldarabolás gazdasági következményeivel foglalkoztak, és a térképes munka sem volt az erősségük. Másfél éves intenzív munkájuk summázata nem hangzott túl biztatóan a Monarchia vonatkozásában: „A kutatócsoport kénytelen elismerni, hogy az általa javasolt határok nem alkalmasak arra, hogy önálló államok nemzetközi határai legyenek."[48] Az amerikai politika egyébként már a békedelegáció Párizsba érkezése előtt feladta a wilsoni elveket: Andrássy Gyula, a Monarchia utolsó külügyminiszterének ajánlatára vála-

szul Washington jelezte, hogy a 14 pont immár nem alapja a központi hatalmakról szóló tárgyalásoknak. A tény, hogy a veszteseket nem hívták meg a békekonferenciára, valamint hogy a tárgyalások nem, csupán a plenáris ülések voltak nyíltak, már amúgy is jelezte, hogy a wilsoni elvek sérülni fognak Párizsban. Ráadásul az amerikai tudósokat sokszor olyan bizottságokba ültették be, ahol dörzsölt brit diplomatákkal kellett volna felvenniük a versenyt, amire nyilvánvalóan nem voltak felkészülve. Ennek ellenére az amerikaiak valóban határozottan felléptek a legtúlzóbb utódállami követelések ellen (szláv korridor, tiszántúli román területszerzés), és ezért utólag is hálásak lehetünk nekik. A gazdasági viszonyokról való elégtelen ismeretek és a magyar nyelvet ismerő szakértők hiánya dacára még az amerikai javaslatok voltak a legkedvezőbbek területi szempontból Magyarország számára: nagyjából 20 ezer négyzetkilométerrel nagyobb magyar országterületet javasoltak a mainál. Igaz, ezt a határt sem írta volna alá egyetlen magyar politikus sem 1919 elején, amikor beterjesztették őket a békekonferenciára – még a szociáldemokraták sem. Az Inquiry egyébként tovább élt: elődintézménye volt a mai is létező Council on Foreign Relationsnek, amely kiadja a rangos *Foreign Affairs* című folyóiratot is, és az amerikai külpolitikai gondolkodás fontos fóruma.

A békekonferencia a nagyhatalmak játszótere volt, de ez nem jelentette azt, hogy a kisebb hatalmaknak ne nyílt volna tér. Közép-Európa nemzeti/etnikai viszonyainak megítélése a békekonferencia egyik legforróbb témája lett, ahol a zsarolás, a szuverenitásra való hivatkozás, az intenzív lobbizás és a történelmi/demokratikus jogok felemlegetése mellett az új országok egyik legfontosabb fegyvere az az érvelés lett, miszerint „mi ismerjük a régiót igazán, hiszen ott élünk". Ezt a kijelentést – ahogy arra Larry Wolff amerikai történész friss könyve[49] is rámutat – Benestől a lengyel Paderewskiig nagy lendülettel alkalmazta minden újdonsült vezérférfiú.

A népszavazási elképzelések bukása is nagyrészt az amerikaiak békekonferenciáról való visszahúzódásának volt köszönhető. Wilson elnök kezdetben erősen pártfogolta az eljárást etnikai kérdések eldöntéséhez, 1919 tavaszán azonban a Karintiába küldött amerikai emisszáriusok döbbenten számoltak be arról, hogy a térség szláv nyelven beszélő lakói magukat vendnek nevezik, és eszük ágában sincs az új délszláv államhoz tartozni. Ez a felismerés valószínűleg nagyban befolyásolta Wilson alapállását, többek között a sziléziai népszavazás megítélésnek ügyében is: utóbbiban tartott attól, hogy a területen jelen lévő paramilitáris erők fognak dönteni, nem a polgárok. A helyzet ennél egy fokkal komplikáltabb volt: az 1921-es felső-sziléziai népszavazást valóban a fegyveres erők jelenléte jellemezte, ugyanakkor az eredmény tökéletesen átírta az etnikai választóvonalakat: a lengyelek egy jó része is Németországhoz akart tartozni. Általában is elmondható, hogy az első világháború utáni népszavazások eredményei csaknem minden esetben felülírták az etnikai elvet, ami egyúttal a wilsoni önrendelkezés elvének kudarcát is jelentette, hiszen magát a mögöttes ideát (az emberek etnikai hovatartozásuk alapján döntenek egy ilyen kérdésben) cáfolták meg. A britek szintén támogattak népszavazásokat, ők azonban inkább csak azért, hogy azok helyben megerősítsék a békekonferencián született döntéseket. A franciák és az olaszok viszont általánosságban elleneztek bármiféle népszavazást. Wilson mindennek ellenére a nemzetek „felszabadításának" bajnoka lett Közép-Európában, közterek viselték a nevét, és Pozsonyt is kis híján Wilsonovóra keresztelték. A győztes kisállamok teleszórták az angolszász és a francia tudományos világot tudományos intézményeikkel (School of Slavonic and East European Studies; Institut d'Etudes Slaves), amelyek ma is működnek (természetesen nem abban a propagandaszellemben, ahogy korábban), és a Kelet- és Közép-Európával kapcsolatos gondolkodás fontos műhelyei. Wilson ugyanakkor megsebzetten tért vissza az Egyesült Államokba: úgy érezte, hogy nemcsak a nagyhatalmak, de az általa

rokonszenvvel kezelt új államok vezetői, Masaryk és Paderewski is elárulták. Hazatérése után néhány hónappal agyvérzést kapott, és mandátumának végéig gyakorlatilag a felesége vezette helyette az Egyesült Államokat.

Ami a nagyhatalmak szándékait illeti: a francia és a brit törekvések mára viszonylag jól feltárt területnek számítanak. A britek maguk is elköteleződtek a Monarchia és benne Magyarország felosztása mellett, ám annak mértékéről voltak bizonyos ellentétek a delegáción belül. A fiatalabb szakértők és diplomaták sok esetben pártolták az utódállami követeléseket, míg a magasabb rangú tagok inkább érdektelenek voltak, a magyar problémák másodrendűnek számítottak a szemükben. És mivel az egész ügy Németvagy Oroszországhoz képest nem volt különösebben fontos, ezért kellő energiát sem fordítottak rá a több száz tagú brit békedelegációban, így a témával foglalkozó néhány szakértő elfogultságai, szimpátiái döntő súllyal estek latba. Ráadásul ellentét feszült a miniszterelnök, Lloyd George és a külügyminisztérium munkatársai között is, így a magyarkérdésben nem igazán beszélhetünk kiforrott brit álláspontról. Az összevisszaság ellenére az 1919 februárjában benyújtott brit javaslatok – amelyek láthatóan merítettek az amerikai ötletekből – még mindig nagylelkűbbek voltak, mint a később létrejött trianoni határok: magyar kézben hagyták volna a Csallóközt, a Partium egyes szeleteit, sőt Zentát és Szabadkát is (viszont elvették volna Sátoraljaújhelyt és Újszegedet). Ezek a területi megfontolások később alkualapnak számítottak, amikor a Legfelsőbb Tanács, az utódállamok véleményének meghallgatása után visszautalta az ügyeket az egyes területi bizottságok hatáskörébe, ahonnan a vita után a magyar határok kérdése ismét visszakerült a politikai szintre: itt a békekonferencia vezetői megvitatták őket és döntöttek róluk. A békekonferencia száz feletti szakértői bizottságából mindössze kettő foglalkozott magyar ügyekkel, a csehszlovák és a román–jugoszláv bizottság – ez jól jelzi az egész kérdés súlyát.

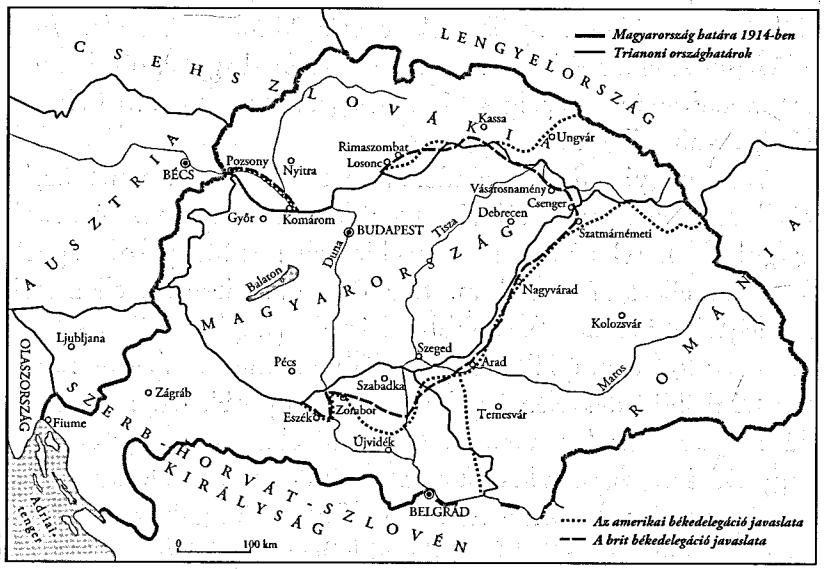

1. térkép: A nagyhatalmak területi elképzelései Magyarországon

Ismert, hogy a francia delegáció támogatta leginkább az utódállamok követeléseit, és Ormos Mária alapvető műve[50] óta erről a folyamatról elég sok minden tudható. Egy pillanatra most mégis időzzünk el a francia béke-előkészítés és -végrehajtás egyik sajátos szeleténél, amiből kiderül, hogy Magyarország átmenetileg és egy sajátos aspektusból mégiscsak fontos lehetett. Ez a fontosság egyetlen földrajzi fogalomban sűrűsödik össze: ez pedig a Duna. Foch marsall még olyasmit is mondott a békekonferencián, hogy jóvátételként Franciaország csak a Dunát kéri.

Amiképpen arról Victor Hugótól (*Keleti énekek*, 1829) kezdve Jules Verne-ig (*A dunai hajós*, 1908) számos irodalmi alkotás tanúskodik, a Duna megbűvölte a francia publikumot, különösen a 19. század második felében. Az utazás és az egzotikum iránti érdeklődés azonban hamar átadta a helyét a nagyon is konkrét stratégiai kezdeményezéseknek. A krími háborút lezáró párizsi békeszerződés 1856-ban európai nagyhatalmak képviselőiből felállította

az Európai Duna-bizottságot, amely gyakorlatilag nemzetközi ellenőrzés alá vonta a folyó Brăila és a Fekete-tengeri torkolat közé eső szakaszát, egyúttal pedig erősen limitálta a román fejedelemségek szuverenitását az adott folyamszakaszon. 1878-ban a létrejövő Románia is tagja lett a bizottságnak. Miközben a nemzetközi szervezet egy sor, a hajózás szempontjából fontos feladatot elvégzett (meder kotrása, folyószabályozás, egészségügyi rendszer kiépítése, építkezések Galaţiban és Sulinában stb.), kitűnő szakmai gyakorlóterepe volt azoknak a diplomatáknak, akiket aztán megtalálunk az első világháborút lezáró békeszerződések környékén: Pierre de Margerie, a francia külügyminisztérium politikai igazgatója például 1906–1907-ben volt Franciaország képviselője a bizottságban. Az első világháború megakasztotta, de nem szüntette be a bizottság működését. Az 1918 májusában aláírt bukaresti béke a korábbi testület helyett létrehozta a Duna-torkolati Bizottságot, ebből az antanthatalmak képviselőit kihagyták – ami természetesen kiváltotta az érintett államok tiltakozását. A központi hatalmak katonai vereségének pillanatában aztán a német és az osztrák–magyar küldöttek is kiváltak a testületből, amelyet így átmenetileg csak a román küldött vezetett a háborút követő időszakban, majd a győztes nagyhatalmak visszakerülése után ők zárták ki a korábbi veszteseket.

Az idea, hogy a Dunát teljes hajózható hosszában nemzetközivé tegyék, nem a háború utáni rögtönzés eredménye volt: Louis Ernest Fatou tengernagy, a térség francia folyami erőinek parancsnoka és a Szövetségközi Duna-bizottság (erről hamarosan) francia tagja egyenesen a francia forradalom vívmányaként mutatta be az európai folyók nemzetköziesítését, és annyi bizonyosan állítható, hogy 1792-ben a Konventnek valóban voltak ilyes lépései. A francia béke-előkészítésen munkálkodó Comité d'Etudes megbeszélésein viszont egészen határozottan felmerült az elképzelés. Émile Bourgeois-nak, a Sorbonne történészprofesszorának egyik 1917-ben elkészített memoranduma a *Liberté de navigation sur le*

Danube (A dunai hajózás szabadsága) címet viselte. A jelentés szerzője a vitában kiemelte: „El kell határozni egy állandó nemzetközi bizottság létrehozását minden európai nagy nemzetközi folyó, a Rajna, a Duna, a Visztula és az Elba ügyeire, és olyan hatáskörökkel kell a bizottságot felruházni, mint amilyenekkel a[z Európai] Duna-bizottság rendelkezik."[51] A meglehetősen sok ötletet felvonultató szakértői anyagokból végül ez került be a békeszerződések alapgondolatai közé. Már a Németországgal kötött versailles-i békeszerződés (347. szakasz) is tartalmazta egy, az Ulm alatti Duna-szakaszt igazgató nemzetközi bizottság létrehozását, és bizonyos módosításokkal ezeket a tartalmakat vette át az Ausztriával megkötött saint-germaini (291–308. szakasz), a Bulgáriával megkötött neuillyi (219–235. szakasz), illetve a Magyarországgal megkötött trianoni békeszerződés (275–291. szakasz) is. Az egész elképzelés mögött egy nagy, átfogó szabadkereskedelemnek teret adó és szövetséges ellenőrzés alatt álló folyam képe lebegett, amely lehetővé teszi a tengeri nagyhatalmak kereskedelmi behatolását a kontinentális szárazföld belsejébe, hogy felnyithassák a közép-európai kagylóhéjat. A szerződések ugyanakkor nemcsak a folyami hajózás felett gyakorolt állami szuverenitásról rendelkeztek, hanem olyan prózai dolgokban is döntöttek, mint például a vesztes államok hajóállományának felosztása az utódállamok között. Vasút és hajózás összefüggése, esetenként versenye, illetve a közlekedési rendszerek összeillesztése az egyik legfontosabb – a magyar historiográfiában némileg negligált – aspektusa a kornak. Ennek a problémának volt integer része az új kelet-európai államok hatékony francia stratégiai támogatásának kérdése, olyan kombinált, tengeri, folyami és vasúti útvonalak kidolgozásával, amelyeken háborús konfliktus esetén nagy mennyiségű embert és árut lehetett mozgatni rövid idő alatt.

Ahogy azonban ilyenkor lenni szokott, a nagy ívű elképzeléseket földszagú problémák, a nemzetközi együttműködést pedig versengés váltotta fel a háború másnapján. A britek nemcsak maguk

szervezték meg Belgrád központtal a Duna hajózási parancsnokságát, de anyagi támogatást is adtak a Vaskapu további biztonságossá tételéhez. Hamarosan brit tőkéscsoportok jelentek meg a régióban, és már 1920-ban bevásárolták magukat a térség hajózási vállalataiba, így a legnagyobbnak számító osztrák DDSG-be (Erste Donaudampfschiffahrtsgesellschaft), a német SDSG-be (Süddeutsche Donaudampfschiffahrtsgesellschaft) és a magyar MFTR-be (Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság) is. Ez a nyomakodás nem maradt észrevétlen a francia szövetségesek előtt sem, akik már 1919 nyarán a brit befolyásra és a Troubridge tengernagy rendelkezésére álló „hatalmas pénzösszegekre", valamint az ebből származó befolyásra panaszkodtak. A rendelkezésére álló mozgásteret kihasználva – és a párizsi békekonferencia Legfelsőbb Gazdasági Tanácsának jóváhagyásával – 1919 májusában Troubridge, Horthy Miklós egykori, konstantinápolyi lovaspólópartnere megszervezte a Szövetségközi Duna-bizottságot, amely 1920 folyamán Nemzetközi Duna-bizottsággá alakult, és amelynek a brit tengernagy lett az első elnöke. A Duna alsó szakaszán a francia fél maga is létrehozott egy saját ellenőrzése alatt álló hajózási vállalatot 1920-ban: ez volt a Société de navigation danubienne, amely nem utolsósorban a kialakulóban lévő román olajipart szolgálta ki a két világháború között.

A húszas évek legelején masszív francia tőkeberuházások jelentek meg a közép-európai térségben, így Magyarországon is. Az 1920. évi titkos magyar–francia tárgyalások egyik fontos tétele is éppen ezért lehetett a közlekedési infrastruktúra (a MÁV és a felépítendő dunai szabadkikötő) francia kézbe adása. A Schneider-Creusot, illetve az Union Européenne Industrielle et Financière az anyagi hasznon túl – ez esetben nyilvánvaló francia kormányzati támogatással – azért is igyekezett a Duna középső medencéjének hajózási áruforgalmát ellenőrzése alá vonni, mert ettől, és az ezzel összefüggő osztrák, jugoszláv és román befektetésektől remélte, hogy betöltheti az összeállóban lévő francia befolyási övezet közepén

lévő magyarországi űrt. Amikor a francia külkereskedelmi politika egyik kulcsfigurája az ausztriai francia tőkebefektetések, köztük például dunai vízerőművek megszerzésének végső indokaként (természetesen az angol szövetséges megelőzése mellett) „Franciaország és a Kelet közötti kapcsolat megteremtéséről" írt, az egészen úgy hangzott, mintha Hugo orientalista fantáziáit teljesítette volna be.[52]

Az évszázados geopolitikai álom megvalósítása nem ment zökkenőmentesen: a brit és részben az amerikai konkurencia mellett a franciáknak az elméletben szövetséges utódállamok makacs ellenállásával is szembe kellett nézniük. Románia meg akart szabadulni a nagyhatalmi gyámkodástól a Duna alsó szakaszán és a Vaskapu környékén, és Csehszlovákia is nehezen viselte, hogy a rohamléptekkel kiépülő folyami infrastruktúrája számára kötelezettségeket írnak elő. Emiatt a francia fél is folyamatosan panaszkodott a románokra, akik területi szuverenitásuk végleges visszanyerését és az Európai Duna-bizottság feloszlatását szerették volna elérni, és ennek érdekében nem haboztak nyíltan szembefordulni Párizzsal. Az 1918–1920 közötti időszakot felváltó és az új időszakot előkészítő, 1921. júliusi párizsi szerződésben záródó folyamat során az újdonsült közép-európai államok szintén nem haboztak befolyásukat érvényesíteni. Tehették ezt különösen azért, mert a békeszerződést akkor még nem ratifikáló Magyarország csak tanácskozási joggal vehetett részt az üléseken, amire a román fél nem is habozott nyersen emlékeztetni a keservesen panaszkodó magyar képviselőt. („Úgy a Dunabizottság, de különösen a Dunakonferencia egész működését a kis-entente-nak egységes és felette agresszív fellépése jellemzi. Közös platformon állanak, javaslataikat kölcsönösen támogatják, a nagyhatalmakkal pedig, amint azok más nézeten vannak, kíméletlenül szembe szállanak. [...] Folyton tiltakoznak, nem engedik magukat majorisáltatni, de mást sem tesznek, mint terrorisálnak" – jelentette Csáky Imre külügyminiszternek az elkeseredett magyar kiküldött.[53]) A francia fél pedig büntetett és jutalmazott: Párizs egyfelől azzal fenyegetett, hogy

kezdeményezni fogja a magyar delegáció részvételének felfüggesztését a Duna nemzetközi státuszáról szóló konferencián, amennyiben a Teleki-kormány nem ratifikálja a trianoni békeszerződést 1920. november 1-jéig. Ugyanakkor a francia fél lobbizott azért, hogy a bizottság székhelye Budapesten legyen, még akkor is, ha a kisantant államai minden eszközzel azon munkálkodtak, hogy ezt megakadályozzák, és az 1921 elején kezdődő magyar Duna-bizottsági elnökséget megtorpedózzák.

Troubridge 1921. január 1-jén végül átadta a helyét a (francia) ábécésorrendben következő Magyarország képviselőjének, Miklós Ödön államtitkárnak, a bizottság következő elnökének. A testület 1920. április elsejétől Budapesten francia (és néha magyar, cseh, illetve német) nyelvű havilapot is kiadott *Le Danube International* címen. Az 1922 decemberéig megjelenő lap főleg hajózási híreket, vízállásjelentéseket és hivatalos beszámolókat közölt. A bizottság apparátusát jobbára francia tisztviselők irányították, így a brit, majd a magyar vezetés ellenére bőséges tér nyílt a francia érdekek érvényesítésére. A bizottság tagjai diplomáciai státuszt, a bizottság maga pedig saját zászlót kapott, amely jelezte, hogy kívül áll az egyes tagnemzetek jogi autoritásán.

A térséggel kapcsolatos francia Duna-politika részleteiben még feltárásra vár, annyi azonban az eddigiek alapján is biztosnak tűnik, hogy ebben a politikában Párizs egyszerre követett évszázados illúziókat, humanitárius elveket, és kezelte azt a gazdasági befolyásszerzés természetes eszközeként. Mindez pedig beleilleszkedett egy olyan trendbe, amely Közép-Európa gazdasági és politikai felnyitásának politikáját szolgálta. A bizottság egyébiránt – egy jelentős, Szovjetunió által inszcenált 1948-as átalakulás, majd 1990 utáni visszarendezés után – ma is létezik, székhelye Budapesten van. Franciaország már csak megfigyelő benne, és a zászló is kicsit más.

A térségben követett olasz politikáról egészen a közelmúltig meglehetősen keveset lehetett tudni. Juhász Balázs forrásközlése[54] óta

valamivel tisztább a kép. Az olasz nagyhatalmi ambíciókat ismerve meglepő, hogy nem tudni olyasféle döntés-előkészítő szervről, mint amilyen a francia Comité d'Études vagy az amerikai Inquiry volt. Az olasz álláspontot politikusok és minisztériumi tisztviselők készíthették elő, és volt néhány olyan sarokpontja, amely Magyarországra is hatással volt. Egyrészt ott volt Fiume ügye: a város kezdetben nem szerepelt az olasz követelések között, de nagyon hamar beillesztették oda. A gránitszilárdságú alap, amelyre Orlando miniszterelnök és Sonnino külügyminiszter politikája támaszkodott, az 1915-ös londoni egyezmény volt, amely garantálta Olaszország területi igényeit – Róma egyedül erről volt hajlandó tárgyalni, semmi másról. Mivel azonban ezek az igények elég nehezen voltak beilleszthetők az önrendelkezés elvébe (példának okáért a megszerezni kívánt Zara/Zadar környékének 11 768 olasz és 70 838 horvát lakója volt), az olasz diplomácia igyekezett elkerülni, hogy területi követeléseiről szakértői bizottságokban tárgyaljanak, és minden döntést politikai szinten igyekezett kicsikarni, a Legfelsőbb Tanácsban vagy legalábbis a Külügyminiszterek Tanácsában. Mivel a térségbeli olasz diplomácia egyik sarokpontja az volt, hogy ragaszkodott a háború alatt kötött egyezményekhez, a román követelések egyik legnagyobb pártfogója éppen Róma lett. Olasz szempontból nem lett volna szerencsés, ha a román területi igényeket garantáló 1916-os bukaresti titkos szerződést érvénytelennek tekintik (Románia 1918-as különbékéje miatt), akkor ugyanis a már említett londoni egyezménnyel kapcsolatban is kínos kérdések merültek volna fel – és ezt Orlando, Nitti és politikustársai mindenképpen el akartak kerülni.

Tekintettel az adriai nézetkülönbségekre és a Fiuméért folytatott versenyfutásra, Olaszország – ekkor és a háború alatt is – készséggel ott volt mindenütt, ahol az új délszláv állam bicikliküllői közé pumpát lehetett akasztani. Csehszlovákia köztes helyzetet foglalt el ebben a konstellációban: a csehszlovák hadsereget kezdetben olasz tisztek vezették, és az olasz formaérzék

minden külső szemlélő szerint jót tett az új csehszlovák hadsereg egyenruhájának is. Róma nem volt teljesen elzárkózó a Tanácsköztársasággal szemben (kereskedett is vele), és Juhász Balázs feltételezése szerint a Tanácsköztársaság párizsi meghívásában annak is lehetett szerepe, hogy a szövetségesek így akarták visszacsábítani Párizsba az olaszokat, akik akkor épp nagy dérrel-dúrral elvonultak. A kilátás, hogy a magyar és főleg az osztrák ügyeket nélkülük rendezik, óriási presztízsveszteséget jelentett volna a nagyhatalmi kiállására mindig kényes Románák. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Olaszország volt az utolsó hatalom, amely 1920 tavaszán még kitartott amellett, hogy Apponyi beszéde és a magyar válaszjegyzékek után a magyar határok kérdését újra kellene tárgyalni – nem szívjóságból, hanem nagyhatalmi érdekből. „Hasznosnak vélem a Magyarországnak átnyújtott békefeltételek újbóli megvizsgálását" – írta Francesco Nitti olasz miniszterelnök külügyminiszterének 1920 márciusában.[55] Érdekes módon az olasz delegáció a magyar–csehszlovák határ vonatkozásában látott némi manőverezési lehetőséget – itt volt a legkisebb az összeveszési potenciál, és fel lehetett mutatni valamiféle önálló vonalvezetést. Mivel azonban a britek hamar kifaroltak a javaslat támogatása mögül, az egyedül maradt olaszok nem erőltették tovább a kérdést, és megelégedtek azzal, hogy a határkijelölés nagyvonalú értelmezését támogatják. De ez sem jött be: Párizs annak a lehető legszűkebb értelmezést kívánta adni, és egy adott ponton csőbe is húzta az olasz felet.

A térséggel kapcsolatos nagyhatalmi terveknek van egy aspektusa, amelyről gyakorta el szoktunk feledkezni, pedig a nyugat-európai historiográfia érdeklődését már felkeltette: ez pedig a segélyezés ügye. Az Egyesült Államok nagyon tudatosan használta a háború utáni segélyezést a saját imázsának megteremtésére és megerősítésére – de azért nem csupán erről volt szó. Aligha lehet elvitatni azt a tényt, hogy az óriási költségvetési támogatással bíró American Relief Administration (ARA) európai és orosz-

országi éhezők millióinak jelentett azonnali segítséget. És bár az imázsépítés valóban nem állt távol a szervezettől (gondoljunk csak arra, hogy igazgatója, Herbert Hoover később amerikai elnök lett), a budapesti megbízottnak, James Pedlow-nak – „Amerikai kapitány bácsinak" – egyenesen szobrot állítottak a Műcsarnok előtt, hiába őrjöngött a fővárosi radikális jobboldal vezére, hogy „mindenféle amerikai szabadkőműves exponens, kis kapitányok jönnek, akik szvettereket es rongyos harisnyákat adnak és megleckéztetik a magyar minisztereket".[56] Pedlow-t 1922-es távozásakor Horthy kormányzó is kitüntette, és tömegek álltak a Duna-parton, hogy elbúcsúztassák, amikor elhajózott Bécsbe. Sem az ARA illetékeseitől, sem a Budapesten is aktív kvéker és zsidó segélyszervezetektől nem lehet megtagadni, hogy emberbaráti érzülettől eltelve is tényked tek, megalapozva ezzel egy új, humanitárius diplomácia alapjait, ami sokaknak jelentette az életet a korszakban, még ha Magyarország nem is tartozott a segélyezés favorizált célpontjai közé, és csak töredéke jutott ide a német, az orosz vagy akár az osztrák használatra szánt segélyeknek.

A korszak másik nagy nemzetközi humanitárius akciója volt a gyerekvonatok ügye: ez az utóbbi időben – különböző filmek és könyvek révén – ismét teret nyert a nagy nyilvánosság előtt. Budapestről 1920. február 10-én gördült ki az első gyerekvonat, amely utasait Hollandiába vitte néhány hónapos útra, ahol „felhizlalták" a háborúban és az összeomlásban lefogyott gyerekeket. Az akcióhoz nemsokára csatlakozott Belgium, Svájc, Svédország és Anglia is: összességében csaknem hatvanezer magyar gyerek járta meg ezeket az országokat, részben egyházi kapcsolatok révén. Nagyon sokan végleg ott maradtak holland vagy belga befogadóiknál: sorsuk érdekes fejezetei a magyar–holland vagy a magyar–belga kapcsolatok történetének, amelyeknek máig tartó hatásuk van, ugyanakkor az akció temérdek traumát is okozott. Magam akkor szembesültem azzal, hogy milyen sebeket okoz a szülőtől való elválás és az idegen országban való felnevelkedés, amikor egy hollandiai konferencia során találkoztam olyan második, sőt harmadik generációs „gyermekvonatosokkal", akik évtizedek múltán sem tudtak mit kezdeni a szüleiktől örökölt elhagyatottságélménnyel. A magyar közvélemény sok esetben a szerencse gyerekeinek tartotta azokat, akik ebben részt vehettek, ha pedig kint maradtak, elkóborolt báránynak tekintette őket. Pedig sem a maradás, sem a hazatérés esetén nem maradtak el a pszichológiai következmények, amelyek a résztvevők egész életére kihatottak.

5. A FÜGGETLENSÉG KERESÉSE

A Habsburg Birodalom hivatalos neve Osztrák–Magyar Monarchia (vagy Ausztria–Magyarország) volt, az állam magyar fele nem rendelkezett hivatalos diplomáciai szolgálattal. A közös külügyi szolgálatban voltak magyar diplomaták, de általában abban a birodalmi szellemben tényked tek, amit elvártak tőlük. Ez később, amikor jó néhányukat átvették a kialakuló önálló magyar diplomáciai szolgálatba, vég nélküli vitákra adott alkalmat, és epés megjegyzéseket szült a „ballplatzi szellemről" (a Ballhausplatz a közös külügyminisztérium épületét jelölte). Későbbi magyar emlékiratírók erre a külügyiszolgálat-nélküliségre vezetik vissza a magyar állam összeomlását és a trianoni békeszerződés mértékét. Ennél a körülménynél fontosabb volt azonban, hogy a magyar nemzeti liberális, majd a századfordulótól kezdve egyre konzervatívabbá váló politikai elit, amely 1867 után (csaknem) teljhatalmat kapott az ország belpolitikájának intézésére, a 19. század utolsó évtizedében mintha elveszítette volna veszélyérzetét az ország többnemzetiségi voltával és az ebből fakadó következtetésekkel kapcsolatban. A háború alatti időszak kulcsszereplői ennek a századfordulón szocializálódott nemzedéknek a tagjai voltak (ideértve Károlyi Mihályt is), reflexeik is innen adódnak.

Úgyszintén érdemes a magyarkérdést valamelyest kívülről nézni. Ausztria–Magyarország és azon belül a Magyar Királyság/

Népköztársaság sorsa az 1919 januárjában összeült párizsi békekonferencián ötöd- vagy hatodrendű kérdés volt a német békeszerződés (ideértve a gyarmatok sorsát és a lefegyverzést is), az Oroszországgal kapcsolatos álláspont, az Oszmán Birodalom egykori területeinek sorsa, a Nemzetek Szövetségének létrejötte és a jóvátétel alapelvei mögött. Magyarország megítélése jobbára nagyobb ügyek (így a német békeszerződés és Szovjet-Oroszország stratégiai helyzete) függvénye volt, amit a magyar politika szereplői hol felismertek, hol nem. De még az egykori Monarchia kérdésén belül sem feltétlenül a legfontosabb problémacsoportok közé tartozott Magyarország a győzők szemében, éppen ezért a nagyhatalmi álláspontok sem voltak túlságosan kiforrottak, és gyakoriak voltak az éles váltások. Clemenceau francia miniszterelnök 1919. június 15-én még úgy kommentálta Kun Béla levelét, amelyben a Felvidékről való visszavonulásért cserébe a román csapatok visszavonását kérte: „Alapjában véve nem lehet azt mondani, hogy Kun Bélának egyáltalán nincs igaza." Tíz nappal később viszont már az „egész világ ellen irányuló zsarnokságnak" nevezte a Tanácsköztársaságot, amelynek nemzetközi elszigetelését tervezte.[57] Az ehhez hasonló éles váltások mögött valójában a magyarkérdés jelentéktelensége húzódott. 1919 tavaszán túl sok minden volt már elrendezve ahhoz, hogy a magyarok miatt bármin is változtassanak – ehhez nem volt nagyhatalmi támogatás. Magyarország és a magyar politika felismerését sokszor gyengítette a békekonferencián meg-megjelenő csodálat, illetve rettegés a bolsevikokkal kapcsolatban. Így lehetett az 1919. március 21-én hatalomra jutott Tanácsköztársaság a magyar nacionalizmus politikájának egyenes folytatása egyes antantdiplomaták és -katonák percepciójában. Párizsban meglehetősen elterjedt volt az a nézet, hogy Tisza István, Károlyi Mihály és Kun Béla között valójában nincs különbség: eltérő ideológiai álca alatt mindannyian a történelmi Magyarország fenntartásán ügyködnek.

Az 1918 novembere és 1919 márciusa közt regnáló Károlyi-kormány, a négy hónapig tartó Tanácsköztársaság, majd az 1919 augusztusa után berendezkedő ellenforradalmi kormányok – különösen a legitimitás látszatkellékeivel bíró Huszár-kormány – más-más paradigmákban mozogtak, bár egy sor problémájuk közös volt. Az, hogy Magyarországra mi vár, 1918 végén már nem volt rettenetesen nagy titok. Sokaknak voltak rossz előérzetei: „A háború első napjától kezdve aggódtam, hogy alul fogunk maradni, de ilyen borzasztó összeroppanásra nem gondoltam még legrémesebb álmaimban sem" – írta Gratz Gusztáv Hegedüs Lórántnak; egy volt pénzügyminiszter egy jövőbelinek.[58] Teleki Pál Isaiah Bowman amerikai földrajztudósnak, az amerikai békedelegáció szakértőjének írott 1918 végi levelében már négymillió elszakított magyarról beszélt, és hozzátette: „elveszítjük minden fánkat, vasunkat, szenünket, sónkat, fémünket és földgázunkat". A béke következményeit pedig általánosabb kontextusba helyezve megjegyezte: „attól tartok, hogy mindez Macedónia [értsd: a Balkán] határait egészen a Cseh erdőig fogja kiterjeszteni".[59] Legkésőbb 1919 júniusára, amikor a budapesti lapok térképmellékletekkel együtt közölték a Clemenceau-jegyzék tartalmát, elég pontosan lehetett tudni, mi vár Magyarországra, még ha az illúzióknak akkor is, később is tág tere akadt. De teljesen más tudni valamiről és megélni azt. Magyarországon nem a békeszerződés aláírásakor, hanem a békefeltételek hivatalos megismerésekor, 1920. január 17–19-én rendeltek háromnapos országos gyászt: fekete zászló tettek ki a színházakra, a zenés kávézókban beszüntették a muzsikát, a rendőrök pedig gyászkarszalagot húztak.

A Károlyi-kormány Diener-Dénes József külügyi államtitkár vezetése alatt már elindított bizonyos béke-előkészítő munkákat. 1918. december 9-ére értekezletet hívtak össze az újonnan felállított magyar Külügyminisztériumba, a béke-előkészítő munkálatok elindítására: „Különös gonddal vizsgálandó volna az a kérdés, hogy mily hatással volna úgy a megmaradó, mint az elvált népek gazda-

sági életére, ha 1) Magyarország tót lakta vidéke; 2) Magyarország román lakta vidéke; 3) ha úgy a tót, mint a román lakta vidék nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is kiválnék a magyar állam kötelekéből."[60] A Külügyminisztériumban fennmaradtak azoknak a brosúráknak az anyagai is, amelyeket a Károlyi-kormány alatt indítottak, és amelyek azt célozták, hogy a külföldi közvéleményt tájékoztassák a Magyarországra bevonuló román, szerb és csehszlovák csapatok által elkövetett atrocitásokról; a külügyi tisztviselők már fordítókkal, nyomdákkal tárgyaltak, hogy ezt az anyagot a világ elé tárják. Ennek a munkának március 21-én vége szakadt, ugyanakkor egyes Diener-Dénes által elindított folyamatok tovább éltek. Így Bárd Imre, a külügyi népbiztosságon dolgozó szociáldemokrata ügyvéd (mellékesen Nagy Imre védője 1958-ban) április 17-én megbeszélésre hívta a belügyi vasúti és hajózási népbiztosság illetékeseit, hogy újratárgyaljanak egy néhány héttel korábban elkészült anyagot. Feltűnő ugyanakkor, hogy a külügyi népbiztosságon rendszer- és hivatásszerűen nem volt a békével és a béke-előkészítéssel foglalkozó osztály: sem a sok „reakciós" megőrző eredeti állapotában, sem a július végi, alaposan megrostált helyzetében. Ha volt egyáltalán valamiféle gondolkodás róla, az olyan helyekre szorult vissza, mint a kereskedelempolitikai ügyek: ennek jegyében akart például Kun Béla már áprilisban „gazdasági, pénzügyi és kereskedelmi megbízottakat" küldeni a skandináv országokba és Hollandiába. Ezek a megbízottak mellékesen hadifogolyügyekkel is foglalkoztak volna, viszont tartózkodtak volna mindennemű propagandától.[61]

A Tanácsköztársaságnak bizonyos értelemben nem volt külpolitikája. Abban az értelemben bizonyosan nem, amennyiben a külpolitika egy államnak egy másik államhoz (vagy országok csoportjához) való viszonyát, valamint e viszony alakításában szerepet játszó célok, eszközök és tevékenységek összességét, azok rendszerbe foglalását jelenti. A részletes kidolgozásra természetesen a proletárdiktatúra rövidsége nem adott sem módot, sem időt.

De ha tüzetesebben megvizsgáljuk az időszakot, akkor országokra lebontott, koherens külpolitikai célrendszert sem találunk. Röviden és sarkítva: a magyarországi tanácskormány hangadói radikális messianisztikus, világforradalmat váró hitüknek rendelték alá saját diplomáciai lépéseiket, amelyben a szovjet mintakövetésnek kulcsszerep jutott.

Azt, hogy mit gondoltak a Tanácsköztársaság vezetői a párizsi békekonferenciáról, voltaképpen egyetlen földrajzi fogalommal le lehet írni: Breszt-Litovszk. A szovjet modell, vagyis az orosz szovjethatalom által 1918 márciusában kötött béke mint az időnyerés szinonimája többször felbukkan a Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyveiben, valamint a Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyveiben is, amikor ez utóbbi, parlamentet helyettesítő testület vitát rendezett a külpolitikáról 1919 júniusában.

Természetesen a kép ennél árnyaltabb, hiszen mást gondolt a nagyhatalmakhoz való viszonyról és a rendszer konszolidációjáról Böhm Vilmos, Kunfi Zsigmond és Ágoston Péter, mást Kun Béla és megint mást Szamuely Tibor. Utóbbi például világosan kijelentette június 19-én, hogy „figyelmeztetnem kell az igen tisztelt elvtársakat arra a körülményre, hogy súlyos tévedés azt hinni, hogy lehet békét kötni a külföldi, az idegen kapitalistákkal, ugyanakkor, amikor mi harcolni akarunk a mi saját belső kapitalistáink ellen". Ugyanezen a fórumon a radikális és a mérsékeltebb álláspont között ingadozó, illetve mindegyiknek engedményt tevő Kun Béla viszont kijelentette: „Ma Clemenceau jegyzékére nem lehet más válaszunk, mint az, hogy hajlandók vagyunk tárgyalni a béke felől. Tárgyalni akarunk nemcsak az entente békekonferenciájával, hanem azokkal az államokkal is, amelyek bennünket körülvesznek, mint ellenséges államok; tárgyalni azért, hogy lehetővé tegyük azt, hogy kibeszélhessük egymással magunkat, hogy lehetővé tegyük azt, hogy ha az entente diktál is nekünk, de mi próbáljunk megegyezni ezekkel az államokkal...".[62] Ugyanezekben a napokban Ágoston Péter külügyi népbiztoshelyettes azt jegyezte

fel a naplójába, hogy a „kommunista külpolitika gyakorlati megvalósítása mindig az aláírás álláspontjára helyezkedett" – holott ez nem egészen így festett.[63]

A tanácskormány tagjairól, ideértve Kun Bélát is, hiba lenne túl nagy külpolitikai jártasságot feltételezni: ezek az emberek szakszervezeti tisztviselők, újságírók, kishivatalnokok voltak korábban, és hirtelen egy ország és egy államigazgatás élén találták magukat, különösebb politikai vagy diplomáciai jártasság nélkül. Némelyiküknek volt ugyan a szociáldemokrata mozgalomban felszedett ideológiai képzettsége, esetleg nyelvtudása is, de még a közülük legműveltebb Ágoston Péter, volt nagyváradi jogakadémiai tanár is küzdött a saját korlátaival. Az akkor külügyminiszterként fungáló Ágoston 1919. augusztus elején például arról írt, hogy: a „fehérterror [...] politikailag csak nekünk használ, mert a szocialisták elvesztett népszerűségét ez, az utoljára elszenvedett bántalmak mártíriuma révén, a szocialista pártnak biztosítja".[64] E megállapítás téves helyzetértékelés volt a javából, és Ágoston naplójában sorjáznak a naiv külpolitikai elképzelések is. A járatlanság azonban nem jelentett feltétlenül ügyetlenséget. A Szovjet-Oroszországban felszedett mozgalmi képzettség ösztönös taktikai érzékkel is párosulhatott, még ha a saját képességeibe vetett hit meg is csalta a kormány képviselőit: ilyen volt a Smuts-misszió ügye 1919 áprilisában, amelynek során Kun nem ismerte fel, hogy a Párizsból hivatalos misszió keretében Magyarországra látogató és viszonylag kedvező ajánlatot hozó katonatiszt kötött mandátummal érkezett, és vele további taktikázás nem lehetséges. Smuts ajánlata a Tanácsköztársaság elismeréséről, illetve a magyar és román felet elválasztó semleges zóna néhány kilométerrel keletebbre tolásáról szólt. A semleges zóna ajánlatával érkező Smuts végül azért kapott kosarat Budapesten, mert Kunék a Vix-jegyzék elutasításával kerültek hatalomra, és tíz nappal később elég nehéz lett volna a magyar közvéleménynek megindokolni, hogy miért mondtak igent rá.

A világforradalomban való, legalább három alkalommal (áprilisban, júniusban és júliusban) csúcsra járatott vakhit jól tükröződik a *Vörös Újság* híradásaiban is: a lap hétről hétre sztrájkot, összeomlást, a békekonferencia kudarcát és feloszlását vizionálta Nyugat-Európában. Csak néhány főcím az 1919. április 2–3-ai *Vörös Újság*ból: „Útban a német tanácsköztársaság"; „Megmozdult a cseh proletárság"; „Végigsöpör Európán a világforradalom"; „Terjed a Spartacusok sztrájkja"; „A párizsi békekonferencia kudarca". Egy-két nappal korábban, az olvasóközönség megnyugtatására szintén a *Vörös Újság* közölte, hogy „mérséklik a szomszéd nemzetek túlzott területi követeléseit", és az „entente meghátrál a magyar proletárok előtt".[65] A vízió szerint a világforradalom után úgyis szövetséges szocialista tanácsköztársaságok rendszere jön létre Európában (sőt az egész világon), és azon belül aztán majd lehet területi kérdésekről tárgyalni. Ha volt külpolitikája a Tanácsköztársaságnak, az propagandapolitika volt: az a széles és kiterjedt nemzetiségi háló, amely a törököktől a franciákon át a németekig különböző lapok, propagandabizottságok és fellazításra beállított testületek egész garmadáját hozta létre Budapesten, illetve támogatta a Bajor Tanácsköztársaságot, és megpróbálta elősegíteni egy osztrák tanácsköztársaság létrejöttét, ennek a világforradalmi lendületnek a kibontakozását szolgálta.

Kun Béla ugyanakkor számtalanszor elmondta, hogy „mi nem állunk a területi integritás alapján. Nem is vagyunk hadiállapotban az entente-tal. Ezzel válaszoltam arra a kérdésre is, milyen feltételek mellett kötnénk békét".[66] A Forradalmi Kormányzótanácsban áprilisban, majd júniusban zajló viták ennek ellenére azt jelezték, hogy a népbiztosok gondolkodásában igenis volt szerepe a területiségnek. Jó példa erre Böhm Vilmos hadseregparancsnokként adott reakciója arra az esetre, amikor Marko Petrović budapesti délszláv megbízott július elején 10 ezer délszláv honost akart összegyűjteni a fővárosban, és megszervezni a hazaszállításukat. Petrović mindenkit délszláv honosnak tekintett, aki a Versec–Fehértemplom–

Nagykikinda–Szabadka–Baja–Siklós–Alsómiholjác vonaltól délre eső területen volt illetékes, vagy odavaló illetőségű volt. Böhm válaszában kifejtette, hogy az átadással kapcsolatban nincs ellenvetése, de „elvi kifogása van az ellen, hogy a délszláv állampolgárság dr. Petrović terve szerint határoztassék meg, és az ellen, hogy az illetőknek dr. Petrović délszláv útlevelet állítson ki".[67] Mindez jól jelzi a szociáldemokrata indoktrináción is átszüremkedő erős magyar közjogi gondolkodást. Kun Béla ezzel kapcsolatban is kettős játékot játszott. 1919. május 10-én írt Otto Bauer osztrák külügyi államtitkárnak. Ez volt az a pillanat, amikor Ausztriában felmerült, hogy esetleg olyan magyar területeket is megszerezzen, amelyek nem szerepelnek a területi bizottságok előzetes, 1919 márciusában véglegesített javaslataiban. Kun válaszul nem a nemzeti elvet emlegette, hanem osztályharcos alapra helyezkedett levelében: „Felhívom a figyelmét arra, hogy a [nyugat-]magyarországi német proletariátus a proletár-öntudattal átitatott munkásosztályunk elitjéhez, és a kapitalista kizsákmányolók elleni harc élcsapatához tartozik", Nyugat-Magyarország ügye pedig nem nemzeti kérdés, hanem arról szól, hogy „a kapitalista kizsákmányoló rendszert ezen a területen visszaállítják-e vagy sem", és ők (mármint a nyugat-magyarországi munkások) „az utolsó csepp vérükig harcolni fognak az ellen, hogy a frissen elnyert szabadságukat az osztrák tőke szolgaságával váltsák fel". Ez osztályharcos szöveg ugyan, de végső soron a területiség mellett érvel.[68]

Valójában a Tanácsköztársaság minden megegyezési kísérlete egy breszti típusú konstrukció része volt, az ezzel kapcsolatos jegyzékek, beszédek, nyilatkozatok pedig a kettős beszéd tipikus példái, amelyek nem a megegyezést, hanem az időnyerést szolgálták. Miközben 1918 vége és 1919 vége között csaknem az összes magyar kormányzat elsődleges külpolitikai célja az antant általi elismerés volt, ehhez a célhoz paradox módon tulajdonképpen a Tanácsköztársaság jutott a legközelebb (amennyiben május elején valóban meghívták a békekonferenciára), noha a tanácskormány volt az,

amelynek stratégiai céljai között a legkevésbé volt kiemelt helyen ez az elismertetés.

Párizsból a budapesti történések természetesen más fénytörésben jelentek meg. Az ismert, hogy a békekonferencia szakértői szintjein már 1919. március közepére, tehát a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt megrajzolták az új magyar határokat – kivéve Nyugat-Magyarországot. Erre a területre Ausztria 1919 májusában jelentette be igényét, amelyet aztán az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben aláírt osztrák békeszerződés szentesített. Az antikommunista érzületek mértékét nagyon nehéz megállapítani a döntéshozók körében. Gyaníthatóan egy személy esetében sem volt állandó ez az érzés, bár az tény, hogy ebben az időszakban a Magyarország kárára történt határmódosítások nagysága meghaladja a Magyarország javára létrejöttekét. A bolsevikokkal való tárgyalás azonban mindenekelőtt egy általánosabb keretbe, a Szovjet-Oroszországgal kialakítandó viszonyba illeszkedett. A meghívás vagy elzárkózás kérdése része volt annak a dilemmának, amely a tervezett Prinkipo-szigeti tárgyalások kapcsán 1919 februárjában kulminálódott a párizsi békekonferencia és Oroszország viszonyában (és amely arról szólt, meg lehet-e hívni a bolsevikokat, és érdemes-e őket egy asztalhoz ültetni polgárháborús ellenfeleikkel). A Magyarországgal kapcsolatos három legfontosabb kérdés – a megszállás és/vagy a fegyveres intervenció, a semleges zónák, illetve a bolsevikok meghívása – egytől egyig ebben a kontextusban vetődött fel.

Fernand Vix alezredes, a szövetséges misszió vezetője 1918. november végén még azzal a küldetéssel érkezett Budapestre, hogy a lehető legrövidebb idő alatt szervezze meg és állítsa fel egy megszálló haderő logisztikai kereteit, ez a terv azonban már megérkezése pillanatában lekerült a napirendről. A gyarmati hadseregből érkező Vix alezredes – akinek modora és világlátása sokban idézi Rejtő Jenő örök figurájáét, Potrien őrmesterét – egyetlen olyan képességgel rendelkezett, amely Párizs szerint predesztinálta őt a budapesti misszióra: elzászi születésűként tudott németül. Valójában Buda-

pesten a képzettségétől és küldetésétől igen távol eső diplomáciai feladatok ellátására kényszerült, amelyekre tökéletesen alkalmatlannak bizonyult. A fegyverszüneti feltételek betartatása, valamint az újabb és újabb demarkációs vonalak kijelölése miatt hamar népszerűtlen lett Budapesten, amire Vix hisztériával válaszolt: egy idő után már nemcsak a budapesti táviratforgalom felügyeletét, hanem a magyar sajtó megrendszabályozását is követelte.

Bár 1919 júliusában a szövetségesek legfőbb fórumai megvizsgálták egy fegyveres beavatkozás lehetőségét Magyarországon, Foch marsall indítványára ezt végül a lehető legélesebben elvetették, amellyel a békekonferencia legfontosabb döntéshozói is egyetértettek. Az ellenforradalmi kormányok nem túlzottan intenzív támogatása is jelezte, hogy a döntéshozók a magyar nacionalizmus térnyerésétől tartottak egy esetleges jobboldali kormány legitimálása esetén, valamint attól is, hogy egy ilyen kormány többet fog kérni, mint a bolsevikok. (Ebben szerepet játszott a franciák dél-oroszországi kudarca és az ottani ellenforradalmi erők támogatásának sikertelensége, továbbá a fekete-tengeri francia flottában 1919 tavaszán lezajlott lázadások, amelyek még távolabb toltak bármilyen francia katonai szerepvállalást a közép-európai térségben. A francia miniszterelnök ennek amúgy is a legnagyobb ellenzője volt.)

A korszak magyar külpolitikájának megértéséhez az egyik kulcsfogalom a *szuverenitás*. Amikor a korszak vezérférfiai Jásziról Andrássyig „függetlenségről" beszéltek, általában ezt értették alatta. Ez egyfelől a korszak magyar kormányainak a *területi szuverenitáshoz* való viszonyát jelentette, vagyis azt a problémát, hogy fel lehet-e adni az ország területi egységét, illetve hogy az országon átvonuló vagy az országba bevonuló hadseregekkel szemben milyen álláspontra kell helyezkedni. Vonatkozott ez a román, a szerb, a csehszlovák vagy francia csapatokra, de Károlyi Mihály kormánya is ezzel a kérdéssel szembesült az átvonuló Mackensen-hadsereggel kapcsolatban. Jászi Oszkár, a Károlyi-kormány

nemzetiségi minisztere, majd később, a béketárgyalásokra való felkészülést irányító Külügyi Tanács elnöke 1918 végi, kantonizálást előirányzó javaslataiban a magyar állam határain belül képzelte el ezeket a nemzetiségi önigazgató egységeket. Hogy a magyar kormánynak esetleg le kell mondani bizonyos területekről – noha ez már korábban benne volt a levegőben –, hivatalos szinten csak 1918 legvégén merült föl, elsősorban a kormány szociáldemokrata minisztereinek megszólalásaiban. A közvélemény azonban ekkor és később hallani sem akart ilyesfajta területi veszteségekről. Csaknem egy év telt el, mire a magyar békedelegáció egyes hivatalos jegyzékeiben és az Apponyi-beszédben először felbukkant a népszavazás gondolata. A területi szuverenitás érdekében létrejövő fegyveres ellenállás dilemmáját ebben az összefüggésben kell értékelnünk: a kulcskérdés a független és területileg szuverén magyar állam létéhez való viszony volt, annak pedig csak egyik aspektusa lehetett a terület fegyveres megvédése, amelynek szükségességét néhányan látták ugyan a kor Magyarországán, de a közvélemény éles háborúellenessége és a hadszervezési tervek részleges kudarca ezeket a terveket halálra ítélte.

A *szuverenitás külső elismertetéséhez* kapcsolódik a békekonferenciához való viszony: a magyar állam jog- és cselekvőképességét a szomszédos országok mellett leginkább Párizs korlátozta. A szövetségesek 1918 novembere és 1919 novembere között egyetlen magyar kormányt sem ismertek el legitimnek, a népakarat letéteményesének (legyen szó akár az egymást követő budapesti kormányokról, akár a jobboldali-nemzeti szegedi ellenkormányról), ennek megfelelően meg sem hívták őket Párizsba (illetve a Tanácsköztársaságét majdnem, de az a mesebeli okos lány történetéhez hasonlított: elküldték a meghívót, de végül nem adták át). A békekonferencia általi elismerésre végül egy brit diplomata, Sir George Clerk missziója nyújtott esélyt, akit 1919 őszén azért küldtek Budapestre, hogy összehozzon egy, a szociáldemokratáktól a szélsőjobboldalig húzódó, koalíciós kormányt, amelyet

aztán meghívhatnak Párizsba. Ez lett a Huszár-kormány, amelynek megalakulásakor egy centivel sem volt több demokratikus felhatalmazása, mint elődeinek – választásokon csak 1920 januárjában tudta lemérni tömegtámogatottságát, ekkorra azonban a koalíció felbomlott, mert a szociáldemokraták a fehérterror túlkapásaira hivatkozva kiléptek a kabinetből. Huszár Károly kormánya 1920 elején ki is küldte Párizsba a magyar békedelegációt Apponyi Albert vezetésével.

A szuverenitáshoz való viszony harmadik aspektusa (a területi szuverenitás és a külső elismerés mellett) *az intervenció és az antantmegszállás mérlegelése* volt a magyar politikusok részéről. Ezt a megszállást Károlyi Mihály és kormánya kifejezetten szorgalmazta: úgy gondolták, hogy a francia vagy brit, esetleg olasz csapatok jelenléte elég garancia lesz Magyarország Ausztriától való távolodásának dokumentálására, és elejét veszi az utódállamok területszerzési törekvéseinek is. A Tanácsköztársaság ugyanakkor érthetően ódzkodott bármiféle megszállástól, mert abban imperialista hatalmak cselszövését látta. Ha várt idegen hadsereget, az az orosz és ukrán Vörös Hadsereg volt, amely 1919 tavaszának végén 150 kilométerre közelítette meg a Kárpátokat. Az aradi/szegedi ellenkormány, amelynek jobboldali tagjai közül többen a két világháború közti Magyarország vezető politikusai lettek (Károlyi Gyula, Teleki Pál, Gömbös Gyula vagy maga Horthy Miklós kormányzó), pedig egyenesen egy francia megszállás alatt lévő városban jött létre. A jobboldali magyar emigráció egyes politikusai azt sem tartották elképzelhetetlennek, hogy idegen csapatok segítségével döntsék meg a Tanácsköztársaságot, sőt még az sem lett volna számukra kizárt, hogy ebbe egyik-másik szomszéd állam hadseregét is bevonják (de sohasem az összeset). 1919 augusztusa után viszont radikálisan megváltozott ez a hozzáállás, és a román megszállás (amely Budapesten túl egészen Észak-Dunántúlig is elért nyugaton) minél előbbi megszüntetése, azaz ismét csak a területi szuverenitás visszanyerése lett a cél.

Végső soron tehát a magyar külpolitika összes 1918 és 1920 közötti dilemmája felfűzhető egyetlen gondolatra: a független magyar állam korlátozott szuverenitásához való viszonyára. Az 1918 előtti korlátozott magyar szuverenitás gondolata bénító erővel hatott az 1918 utáni magyar politizálásra is.

Amikor a magyar békedelegáció működését vizsgáljuk – és a Zeidler Miklós által kiadott magisztrális forráskötet[69] megjelenése óta ezt különösebb gond nélkül megtehetjük –, valami mélységes szomorúságot tapasztalunk. A boulogne-i erdő szélén álló Château de Madridban, a magyar békedelegáció szállásán persze voltak vad kártyacsaták, férfias ugratások, dalestek és bökversek, de a küzdelmük reménytelen voltával a küldöttség tagjai is tisztában voltak. „Nagyon rossznak tűnik a helyzet, alig van remény arra, hogy számottevő eredményeket érjünk el. Alaposan meg kellene vizsgálni, milyen gazdasági és katonai következményekkel járna az aláírás elutasítása…" – írta Apponyi a békefeltételekre adott magyar válaszok fogadtatásakor, 1920 februárjában.[70]

Ha végignézünk Magyarország 1918 és 1921 közötti történelmén, azt láthatjuk, hogy a magyar politikai elit – eltérő politikai színezettel és támogatottsággal – gyakorlatilag mindent végigpróbált: a naiv pacifizmustól kezdve a fegyveres honvédelmen és a nagyhatalmi támogatás megszerzésén át egészen a titkos diplomáciáig és a népszavazásig. Hogy mindez miért nem vezetett sikerre? Az időszakot vizsgálva mindenekelőtt a külpolitikai cselekvés aszinkronitása szembeszökő. A magyar kormány akkor vallotta magáénak a wilsonista pacifizmust, amikor Wilson már maga is kifarolt a 14 pont mögül. Az a magyar kormány vezette a fegyveres honvédelmet 1919-ben, amely nem állt a „területi integritás alapján", és azt a tanácskormányt hívták meg Párizsba, amelynek legkevésbé volt stratégiai célja a békekonferencia általi elismertetés. Az a Bethlen István hirdette meg a magyar–román perszonálunió ideáját, mint gyógyírt Erdély elszakítására, aki a legkevésbé sem volt románbarát. Az az Apponyi vezette a békedelegációt, aki szerint

el sem kellett volna utazni Párizsba, és ugyancsak ő javasolt népszavazást – miközben megvolt a véleménye az intézményről. Olyanok kezdeményeztek francia–magyar közeledést az 1920. tavaszi titkos tárgyalások nyomán, akik egyáltalán nem voltak franciabarátok. Végül annak a Teleki Pálnak a külügyminisztersége, illetve miniszterelnöksége alatt írták alá, majd ratifikálták a békeszerződést, akinek személyes politikai krédója szerint az aláírás hiba volt. Lehet ezt a kényszerítettséget a békeszerződés diktátum voltának igazolására használni, de lehet mindez a zavarodottság jele is: senki nem azt a szerepet játszotta, amit szimpátiái és politikai előélete kijelölt számára. Az évtizedeken keresztül várt és követelt függetlenség nyomasztó súllyal nehezedett mindenkire.

6. ERŐSZAK, HÁROMSZOR

1918. december 26-án délelőtt Riszner Ödön főgimnáziumi tanár Gyulafehérvár belvárosában sétált, amikor az Erzsébet Szálló előtt erős botütés érte a vállát. A magyar irodalom és a német nyelv tudós tanára megfordult, és kicsavarta támadója kezéből a husángot, a himpellért pedig átadta a gyorsan megérkező román nemzetőröknek, akik bekísérték őt a laktanyájukba. A tanár felismerte támadóját: Viorel Macavei a gimnázium egykori diákja volt, aki saját bevallása szerint egy korábbi, hógolyócsata körül kiosztott tanári nyaklevest akart így megbosszulni. „Kissé különös lenne, ha minden apa a fiától, s minden tanító a tanulójától idővel visszakapná azt a fegyelmezést, amelyre a nevelés érdekében szüksége volt" – idézte fel saját pedagógiai alapállását a tanár.[71] Riszner már a nemzetőröknek elmondta, hogy nem kívánja a magáról megfeledkezett ifjú megbüntetését, de elégtételt, azaz nyilvános bocsánatkérést akar kapni a helyi lapokban, román és magyar nyelvűekben egyaránt. Fontosnak látta, hogy panaszát eljuttassa a helyi Román Nemzeti Tanácshoz, amelyről jó okkal feltételezte, hogy több mint három héttel a gyulafehérvári nagygyűlés és egy héttel a román királyi hadsereg bevonulása után a valódi hatalom birtokosa a városban. Kosztolányi Dezső *Aranysárkány*ából kimetszett jelenet ez: egy erőszakos diák elégtételt vesz egykori tanárán. Ám a helyzetet itt átszövi az interetnikus viszonyok bonyolult rend-

szere: a diák román, a megtámadott tanár magyar, aki a Román Nemzeti Tanácshoz fordul elégtételért, és magában nyilván a teljesen felfordult viszonyok felett lamentál. Fontos adalék a történethez, hogy Viorel Macavei minden jel szerint unokaöccse volt Eugenia Macaveinek, Ştefan Cicio Pop román nemzeti párti politikus feleségének, a román nagygyűlés egyik küldöttének. És ezzel a körülménnyel valószínűleg Riszner is tisztában volt, bár ezt érthető okokból óvakodott a nemzeti tanács orrára kötni. Aprócska ügy ez a botütés, de része annak az erőszakhullámnak, amely 1918 őszétől ellepte az országot és a megszállt területeket.

A magyar társadalom széles rétegeit legalább három hullámban érte el erőszak 1918 és 1920 között. Valószínűleg ez volt a történelmi Magyarország társadalmának utolsó nagy közös élménye – hiszen a háborúban csak a férfiak vettek részt, az orosz és a román betörések a lakosságnak csupán egy részét érintették, a proletárdiktatúrával csak a megkisebbedett országterületen találkoztak tömegek, a Károlyi-féle köztársaságot pedig nem volt mód megélni, uralma csak az (egykori) ország egyes területeit érintette. Egy székelyföldi gazdálkodó vagy egy szabadkai, zombori polgár számára a Károlyi-kormány uralma két hétig tartott, rövidebb volt, mint bármely más politikai rezsim az elmúlt kétszáz évben. Ehhez képest 1848–1849 maga volt az örökkévalóság.

Trianon előjátéka az erőszak elszabadulása volt a Kárpát-medencében, az a háború utáni háború, amely szabadcsapatok randalírozását jelentette, túszszedést, megtorlást, botozást, feltört magtárakat, lángoló kastélyokat, éjszakai lövöldözést, rettegést és etnikai vagy szociális alapú leszámolást, a kiömlött alkohol bűzét, a macskaköveken szikrát vető eltévedt golyókat. Robert Gerwarth közelmúltbeli munkássága nyomán (ennek egyik darabja a John Horne-nal közösen szerkesztett és magyarul is megjelent *Háború béke idején* című kötet[72]) manapság sok szó esik a háború végi/utáni paramilitarizmusról. Gerwarthnak és munkatársainak központi tézise, hogy Közép- és Kelet-Európában

a háború nem 1918-ban, hanem valamikor 1923 táján fejeződött be, és a korábbi állításokkal (így a George L. Mosse bevezette brutalizáció fogalmával) szemben ez az időszak felelős a politikai radikalizmusok kialakulásáért, nem a világháború. Ennek a megközelítésnek Kárpát-medencei viszonylatban is van haszna, legyen szó a csehszlovák legionáriusoktól kezdve a különböző nemzetőrségeken át a Rongyos Gárdáig. Ezeknek a paramilitáris alakulatoknak az összehasonlító elemzésével egyre többet foglalkozik a történettudomány.

Az első hullám a parasztforradalomé és a spontán elégedetlenségé volt. Révész Tamás már korábban említett könyvéből[73] egészen világosan látszik, hogy 1918. november elején – a hadügyminisztériumba befutó információk alapján – az ország egyes, nemzetiségek lakta peremterületein teljesen megszűnt a rend. De nem csak ott. A jegyzői, intézői, főszolgabírói lakok, az uradalmak raktárai, a csendőrőrsök sehol sem voltak biztonságban. Ugyanez történt a magánlakásokkal, sok esetben a plébániákkal és más közösségi helyiségekkel is. A Heves megyei Átányban a hazatért katonák nemcsak „bort követeltek" egyes gazdáknál, majd „állatias módon leittasultak" és betörték a községháza ablakait, de egy módosabb gazdát agyonvertek az utcán, mert azt nem hívták be katonának.[74] A Békés vármegyei bánkúti uradalomban a szomszédos települések lakói megfenyegették az intézőt, és nem csupán terményeket és takarmányt vittek el, hanem sodronykerítéseket is, és összeszedték az útszéli akácfákat. A népköztársaság miniszterelnökének lakipusztai (Heves vármegye) birtokát éppúgy kirabolták a környező falvak lakói, mint bármely más uradalmat. A főúri vadaskertekben durrogtak a mannlicherek, a kirabolt szatócsboltokban pedig nagy tócsákban állt a pálinka. A megmozdulások élén nagyon sok esetben a háborúban meggyötört, a háztartás terhét cipelő és megaláztatásokat kiálló nők álltak. A rendbontások katona résztvevői kezdetben nem a frontról érkező veteránok voltak – hiszen november elejére a legtöbben még nem értek haza

az első vonalból –, hanem a csaknem másfél milliósra tehető hátországi alakulatok, pótzászlóaljak, kiképző keretek szétzüllött tagjai, hátországi lógósok.

A történelmi Magyarországon lévő csaknem 3200 jegyzői hivatal egyharmadából elűzték a hivatal viselőjét, és jó néhány helyen megverték, sőt meg is ölték a tisztviselőket. A jegyzők, írnokok elleni erőszaknak kézzelfogható oka volt: ők kezelték a sorozási listákat, ők rendelkeztek a hadba vonultak családjának segélyezéséről, és ők segédkeztek a háború utolsó éveiben mind nyomasztóbbá váló rekvirálásoknál. Ez nemcsak nemzetiségi vidékeken játszódott le így, de ott volt gyakoribb. Amikor egyes városokat (példának okáért Nagyszombatot, Kaposvárt, Nyíregyházát) kifosztottak a környékbeli lakosok, tettüknek szintén volt egyfajta úrellenes jellege. A háborús közellátás anomáliái miatt kialakult éles falu–város ellentétek miatt talán nem is volt olyan magyarországi rendezett tanácsú vagy törvényhatósági jogú város, ahol 1918 novemberében–decemberében ne rettegtek volna a falusiak beözönlésétől és a fosztogatásoktól, rablásoktól. Így érthetők voltak a gyulafehérvári polgárok érzései is, akik aggódva pillogtak fel a Román Légió által a város környéki dombokon gyújtott őrtüzekre.

Nézzünk csak egyetlen napot, 1918. november 9-ét, és csak a halálos áldozatokkal járó eseteket, a polgári radikális *Világ* jelentései alapján: a zalai Tündérlakon a csendőrség hatvan embert lőtt agyon, további nyolcvanat megsebesített; Újvidék mellett a vagonokat fosztogató tömeg mellett felrobbant egy olajtartály, itt ötvenen haltak meg; a Muraközben, valamint Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyében a fosztogatások miatt statáriumot voltak kénytelenek meghirdetni; a Torontál vármegyei Ópáván és Kevedobrán a helyiek megtámadták, és késsel, illetve bajonettel megszurkálták a jegyzőket; a vármegyében ezen a napon 68 fosztogatót lőttek agyon; a Hunyad vármegyei Brádon az aradi nemzetőrök hét embert öltek meg; a Baranya vármegyei Kácsfaluba szerb és sokác martalócok csaptak be, a kivonuló pécsi polgárőröknek öt halottjuk volt. És ezen a napon adtak hírt az egyik legismertebb incidensről, amelynek során a Bánság északi szegélyén fekvő Facsádon a környező falvakból bejött, fosztogató román parasztokra egy Lugosról felszálló repülőgép bombákat dobott, és több mint száz ember meghalt. Ezeket a híreket természetesen erős fenntartással kell kezelnünk: maga a *Világ* is figyelmeztetett néhány nappal később, hogy például a krassó-szörényi állapotokról szóló híradások (a nyakig beásott, halálra rugdosott jegyzőkről és megnyúzott főszolgabírókról) nem feltétlenül igazak. De történt így is elég borzalom. Az „urak", a közigazgatás és városok ellen irányuló parasztforradalom november közepére csitult valamelyest, de a felfordulás egyes megyékben (például a nagybirtokokkal bőségesen terhelt Tolnában) még ekkor sem csillapodott. Hogy még komplikáltabb legyen a kép, a mozgalmakban részt vevőket elég nehéz lett volna osztályszempontok alapján meghatározni – noha erre 1990 előtt nyilvánvalóan történtek kísérletek. Az erőszakos cselekményekben sok esetben módosabb parasztok is részt vettek. Lapjelentések szerint a Szabolcs vármegyei Nyírgelsén november elején Nyíregyházáról portyázó „huszárok és cigányok" garázdálkodtak. A *Világ* már idézett száma némi kárörömmel tudósított arról, hogy „Jankahidán [Torontál vm.] egy gazdag paraszt részt vett a fosztogatásban, és amikor hazatért, látta, hogy kifosztották a lakását".[75] Az „urak" elleni támadásoknak egy sor helyen antiszemita éle is volt: a magyar lakosságú területeken a régi/új zsidóellenes klisék törtek felszínre, aminek kocsmárosok, boltosok itták meg a levét. Nemzetiségi vidékeken pedig a falu társadalmában ez a kép kiegészült a „magyar" imázsával; ezeken a településeken a jegyző és a tanító mellett a fiait a fővárosban taníttató zsidó szatócs volt a kevés magyarnak tekintett egyén egyike – sokszor még a csendőrök sem voltak azok.

A népmozgalom atrocitásait látva a mindig is túlközpontosított magyar adminisztráció helyi képviselőin úrrá lett a tanácstalanság és a kétségbeesés. Minden utasítást a központtól, Budapesttől

vártak. Ez tükröződik a Hajdú vármegyei Nemzeti Tanács Budapestre küldött november eleji táviratában is: „A vidék népe, félreértve a forradalmat, pogromot rendez urak és zsidók ellen."[76] Egy bizonyos: ennek a politikatörténet által elfedett vidéki forradalomnak több áldozata volt, mint az utána következő vörös- és fehérterrornak együttvéve. A legmértéktartóbb becslések szerint is 3-4000 ember halt meg a rablások, gyilkosságok és az azt követő „rendcsinálások" következtében. Ez a szám egy négyéves világháború utáni, forradalmi helyzetben talán nem tűnik soknak egy 18,2 milliós országban – a fronton egy nap alatt jóval többen haltak meg –, ám mindez egy olyan országban történt, amely néhány rövid és területileg korlátozott betörés kivételével nem tapasztalta meg a háborús erőszakot, ezért – a háborúból hozott brutalitáson kívül – technikákkal sem rendelkezett annak kezelésére. Magyarország területén az utolsó hadi cselekmények 1848–49-ben zajlottak, hetven évvel a világháborús összeomlás előtt. Nemzedékek nőttek fel úgy, hogy a rend felbomlásáról és a hétköznapi erőszakról nem voltak élményeik. Ez az erőszakhiány persze sok esetben szociálisan kötött és szabályozott volt: az állami szintű vagy mindennapi erőszakról nyilván más élményei voltak egy miniszteri tanácsosnak, mint egy bérsztrájkban részt vevő alföldi kubikosnak. De az állam felbomlását – vagy legalábbis végzetes meggyengülését –, a szociális viszonyok ilyen mérvű felfordulását és az állami szankciók nélküli erőszakot egyiküknek sem kellett megtapasztalniuk 1918–1919-ig.

Csíki Tamás alapvető tanulmányában[77] több fontos szempontra is felhívja a figyelmet a mozgalmak értékelésével kapcsolatban. Első fontos megállapítása az atavizmus–modernség ellentétpárra vonatkozik: a zavargások résztvevői ősi egalitariánus illúziókat tápláltak, és valamiféle utópikus egyenlőségeszmény nevében fordultak a kivételezettek ellen – legyenek azok sorozás alól felmentettek, jegyzők vagy földbirtokosok. Az egyenlő munkáért egyenlő bér követelése, a gazdag és szegény közti különbség megszüntetése olyan

szimbolikus aktusokban is megnyilvánult, mint a középosztálybeli tárgyak, szőnyegek, porcelánok, könyvek, zongorák elpusztítása, illetve az évszázadok óta megtiltott szabad vadászati jog újbóli gyakorlása vagy a jegyzők nyilvános megalázása. Ez a modernség elleni lázadás, illetve a visszatérés valamiféle idealizált, egyenlőségen és igazságosságon alapuló világba, meglepően modern eszközökkel ment végbe. A frontról hazatérő katonák előszeretettel alkalmazták azokat a technikákat, amelyeket a hadszíntéren tapasztaltak és sajátítottak el: túszokat szedtek – ezt, a közhiedelemmel ellentétben nem a bolsevikok használták először Magyarországon –, elvágták a távíróvonalakat, szakszerűen kiürítették a vasúti vagonokat, lövészárkokat ástak és különböző harci taktikákat követtek. A megtorlásra kirendelt csendőr- és nemzetőr-alakulatok a települések szélén számos helyen szembesültek lövész- és futóárkokkal, fedezékekkel, szabályos harctéri alakzatban védekező vagy támadó rendbontókkal. A facsádi repülőgépes incidens szinte már a gyarmati háborúkat idézte, de használtak repülőosztagokat a Dráva-vidék vagy Nyíregyháza rendjének fenntartására is. Ugyanakkor a vonatok és a vasúti szállítás jelentőségét nem szabad lebecsülni: ez volt a nagy mennyiségű ember és áru mozgatásának elsődleges és gyakorlatilag egyetlen eszköze a korszakban. A vidékre kiszálló rendcsinálók is leginkább ezt használták. A hírlapi beszámolókból pedig az is kiderül, hogy a paramilitáris alakulatoknál a géppuska volt az a csodafegyver, amivel a puskákkal sokszor szintén rendelkező rendbontók ellen hatékonyan fel lehetett lépni. A riadózászlóaljak, különleges alakulatok, ad hoc összeállt, de valamilyen módon (például a vezetőjük nevéről: Heltai-, Szentgáli-, Szmrecsányi-) megkülönböztethető paramilitáris alakulatok virágzása itt kezdődött, nem a Prónay-zászlóaljjal.

A zavargások és az erőszak emlékezetének fontos összetevője – amiképpen arra Csíki Tamás is emlékeztet – a rémhírek és a folklorisztikus elemek felbukkanása, amelyeknek valóságos kincsesbányája a helyi és az országos sajtó. Híradásaik alapján valóban

lehetne kontrafaktuális történelmet írni: a Franciaországban kitört bolsevik forradalomtól kezdve a költött halálhíreken át az egészen fantasztikus kínzási és menekülési történetekig sok mindent találunk ezekben a cikkekben.

1918 karácsonyán a bécsi magyar követségen bejelentkezett egy erősen megtépázott, magát báró burghárti Besselmayer Kálmán dragonyos főhadnagynak bemutató katonatiszt, aki részletekbe menő és elég alapos leírást adott arról, hogy önkéntes karhatalmi századával hogyan próbálta megvédeni Verbót, hogyan estek cseh fogságba, hurcolták őket a Brünn melletti Spielberg börtönébe, hogyan bántalmazták őket őreik, és végül hogyan tudott ő maga megszökni. A férfi listát is adott a még fogságban lévő katonai és polgári személyekről, részletesen ecsetelve, milyen sanyarú sors vár rájuk. „Ezen események megjelentését kötelességszerűen, mint az első magyar hatóságnál, melynél jelentkezem, megteszem" – tette vallomása végére.[78] A vallomás annyira részletes, életszerű és felháborító volt, hogy a magyar képviselet munkatársai azonnal éles hangú átiratot intéztek a bécsi csehszlovák követséghez, és a helyzet azonnali orvoslását követelték. A bécsi magyar követség katonai képviselője, Takách-Tolvay József felvetette, hogy „nem volna-e tanácsos hírlapilag közzétenni a hírt". Így a jelentés a *Világ* című laphoz is eljutott, amely közre is adta azt. A követség munkatársai vélhetően nem néztek bele a *Gothai almanach*ba, mert akkor rájöhettek volna, hogy ilyen nevű bárói család nincs, él viszont egy hasonló nevű sportember, a Magyar Atlétikai Club úszója, aki testvérével, Románnal együtt díjat díjra halmoz. És mellesleg huszártiszt, nem dragonyos. Néhány hét múlva aztán a lapok megszégyenülten jelentették: báró Besselmayer szélhámos, aki számtalan álnevet használ, és a budapesti rendőrség elfogta, hogy kiadja Bécsnek. E szélhámosságtól függetlenül azonban a háborús erőszaknak ez a szelete – a fogságba esés és az ottani bánásmód – ma is nagyon kevéssé kutatott téma, pedig tízezres nagyságrendben érintett nemzetőröket, vöröskatonákat, Székely Hadosztály-belieket.

Miközben történtek valós kegyetlenkedések is, a fentihez hasonló hamis hírek hozzájárultak a városi középrétegek fokozódó enerváltságához. Az állandó rendbontások és a rendvédelem gyengesége miatt érzett elégedetlenségük miatt sok esetben épp ezek a rétegek kezdeményezték az utódállami hadseregek bevonulását – ahogy az például Kassán vagy Nyitrán is történt. Mindkét helyen a város magyar polgárságának képviselői voltak azok, akik – egyébként a helyi katonai hatóságok jóváhagyásával – behívták a város közelében állomásozó csehszlovák legionáriusokat. Kár lenne ezért hazaárulónak bélyegezni őket: rendet akartak, és emellett meg voltak győződve arról – hiszen a lapokban állandóan ezt olvasták –, hogy Magyarország sorsát a békekonferencia fogja rendezni, ahol a wilsonizmus szellemében a népek önrendelkezése dominál majd.

Az első erőszakhullám része volt a megtorlás is. Ezek közül a legismertebb a jósikafalvi eset volt, amely felmerült az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalásokon is, a román fél számára bizonyítandó a magyarokkal való együttélés lehetetlenségét. Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter, a tárgyalások vezetője így emlékezett: „A fegyveresek durva közbelépése folytán harminc halott feküdt a falu különböző részein, amely tényt a román követek úgy magyarázták, hogy a falu békés lakosai ellen is lövöldöztek az Urmánczy-kastély által bérelt zsoldos csapatok. Ez atrocitások felpanaszolása nagyon ideges hangulatot ébresztett, melyet csak nehezen tudtam megnyugtatni és lecsillapítani."[79] Jósikafalva (románul Beliş) néhány száz lakosú, gyakorlatilag színromán település Kolozs vármegyében, Bánffyhunyadtól délre, bent a Gyalui havasok és a Vlegyásza között, csaknem ezer méterrel a tengerszint felett. A környéken számos fatelep működött, ezeknek jobbára magyar vagy zsidó tisztviselői voltak. A falu felett épített kastélyt Urmánczy János földbirtokos, 28 ezer hold ura. Mivel innen nem messze esett el Vasvári Pál 1849-ben, a román felkelőkkel vívott harcban, a birtok tulajdonosai emlékkápolnát is emeltek tiszteletére. Megint egy erősen szimbolikus hely a magyar–román kapcsolatokban.

1918. november elején a környékbeli román falvak lakói és a helyiek megtámadták a kastélyt és a fatelepeket, és egyes hírek szerint négy embert öltek meg, köztük egy hitközségi metszőt. A megtámadott kastély urának fivére, Urmánczy Nándor a magyar politikai élet egyik ismert alakja, függetlenségi párti politikus és Maroshévíz környéki birtokos, Budapesten, újsághirdetés útján zsoldoscsapatot toborzott. A kereskedelmi minisztertől még különvonatot is kapott alakulatának, így az a menetrend szerinti gyorsvonatnál két órával hamarabb ért Bánffyhunyadra. A csapat vezetője Diettrich Antal többszörösen dekorált százados lett. A rendelkezésére bocsátott emberek viszont – finoman fogalmazva – elég vegyes képet mutattak.

Egyedülálló módon a jósikafalvi mészárlás egyik résztvevőjének (ha nem is elkövetőjének) emlékezései fennmaradtak az utókornak. Diettrich alakulatához ugyanis csatlakozott egy kolozsvári nemzetőr-különítmény is, amelynek nem más volt a parancsnoka, mint az arany vitézségi érmes Kun Sándor főhadnagy, Kun Béla, a későbbi népbiztos testvére. Ennek az alakulatnak volt tagja egy tejfeles szájú fiatal egyetemista, Asztalos Miklós (1899–1986), akinek az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzött terjedelmes hagyatéka tartalmaz egy 57 oldalas töredéket, amely 1918 őszével is foglalkozik. Asztalos ezt az emlékezést 15 évvel később, 1933-ban vetette papírra, és az adott politikai körülmények között semmiféle érdeke nem fűződött ahhoz, hogy elhallgasson valamit, vagy politikai szempontokra tekintettel kisebbítse szerepét egy románokkal szembeni atrocitásban. Asztalos a két háború között a pécsi egyetem egyik első könyvtárosa, termékeny történész, publicista, majd minisztériumi tisztviselő, sikeres filmforgatókönyv- és regényíró volt, akit 1945 után teljesen félreállítottak, majd 1951-ben ki is telepítettek Körösladányba. Itt is halt meg, és mivel sokat tett a község kulturális életéért, ma az ő nevét viseli a helyi művelődési otthon. Asztalos tehát ott volt a kolozsvári nemzetőrök között, akik a helyi faipari részvénytársaság felfogadott zsoldosaiként először megtisztították a Bánffyhunyadhoz közelebb eső nagykalotai fatelepet az odáig merészkedő fosztogatóktól, majd november 8-án csatlakoztak Diettrich százados befutó különítményéhez, és együtt indultak el gyalog egy hegyi úton Jósikafalva felé. A 60-80 főből álló csoport észrevétlenül bekerítette a falut és a lángoló fatelepet, majd az éjszaka elején megtámadták a fosztogatókat.

> *„A támadás kezdetét megadó jel után kevéssel utóbb megkezdődött a lövöldözés, amely hol egyes lövésből, hol sortűzből állott. A lövöldözést nyomon követte az állandó ordítás, mely részben káromkodásból, részben üvöltő jajgatásból állott. Amennyire megállapíthattam, komoly ellentállást a mócok nem fejthettek ki, annál kevésbé sem, mert nemcsak férfiak, hanem asszonyok, leányok, gyerekek, öregek vegyesen voltak közöttük. Valami diabolikus rombolási lázban tevékenykedtek a tűztenger közepén, mert fosztogatni valójuk már igazán nem volt. Ily tevékenységük közepett érte őket a megtorlás.*
>
> *Emlékszem, hogy senki sem adta ki a mészárlási utasítást határozottan. De arról sem volt szó, hogy foglyokat kell ejteni. Utóbbinak a forradalmi jogbizonytalanságban nem is lett volna értelme. Viszont bizonyos, hogy csakhamar általános vélemény lett, hogy mindenkit statárialiter ki kell végezni. Az egész éjszaka ezzel a bírótalan statáriális eljárással telt el. A kivégzések módja kétféle volt. Vagy renitenskedett, esetleg menekülni próbált az illető s akkor a legközelebb álló magyar lelőtte, vagy leszúrta, vagy pedig megadta magát sorsának s akkor a Szamos karfátalan hídjára hurcolták, ahol, ha kettő-három összejött, sortűzzel kiirtották."*[80]

Asztalos maga úgy vélte, hogy a sajtóban elterjedt 30-40 fővel szemben akár kilencven áldozata is lehetett a vérengzésnek, „mert 40-nél [holttestnél] feltétlenül többet égettünk el, a víz is vitt el néhányat s hetek múlva is találtunk a déli hegyoldalon hullákat, akik súlyos sebesülésükkel mélyebbre vánszorogtak be az erdőbe s ott fagytak meg". Becslését ugyanakkor semmilyen más adat nem támasztja alá. Emlékezéseiben önkínzó őszinteséggel a mészárlást kísérő nemi erőszakról is ír, amit a korszak ilyen típusú beszámolói általában szemérmesen elkerülnek. Miközben az áldozatokra is tett dehonesztáló megjegyzéseket, becsületére legyen mondva: a háború után fellépett, hogy az erőszak elkövetője ne kaphasson vitézi címet. Asztalost tulajdonképpen egész életében csak Erdély érdekelte. Az volt történészi és irodalmi témája is, azt kutatta és próbálta megérteni. Hagyatékában és több ezer oldalra rúgó emlékirataiban soha nem említette meg, hogy végül is miért jött el végleg Erdélyből. Feltételezhető, hogy a jósikafalvi események szerepet játszottak ebben. Ráadásul a mészárlás után a nemzetőrök nem hagyták el a községet, hanem még hetekre ott maradtak, ellentétben Diettrich százados zsoldosaival. Asztalos homályosan célozgatott emlékezéseiben arra, hogy volt egy másik, szörnyű éjszakája a faluban, amely talán még ennél a novemberinél is jobban megrázta, de mielőtt ennek részleteit megtudnánk, a kézirat félbeszakad.

Tekintettel az ügy visszhangjára, a kolozsvári Magyar és Román Nemzeti Tanács közös vizsgálóbizottságot hozott létre. E bizottságnak tagja volt Kolozsvár későbbi román prefektusa, valamint Kertész Jenő, a cionista mozgalomban később aktív és 1944-ben deportált ügyvéd is, akinek tíz évvel az események után született beszámolója sokszor pontatlan, ám nem kendőzi a felelősséget. Nem hiányoznak belőle a naturalisztikus részletek sem, ugyanakkor megjegyzi a történtekről: „tárgyilagosan megállapítható, hogy inkább távolabb vertek nagy hullámokat".[81] És valóban: más incidensekkel együtt Jósikafalva is érvként szolgált arra, hogy a román

hadsereg egymás után megsértse a kijelölt demarkációs vonalakat. A Román Nemzeti Tanács képviselői tavasszal Pétin francia tábornoknak is megmutatták a mészárlás helyszínét, és ez a látogatás szintén hírét vitte a történetnek. A jósikafalvi mészárlás ma is intenzíven jelen van a román történeti köztudatban: nem feltétlenül a történeti feldolgozások révén, inkább azért, mert 1980-ban nagy sikerű film is készült az esetről *Capcana mercenarilor (Zsoldosok csapdája)* címmel (rendezte: Sergiu Nicolaescu). Több mint hárommillió néző látta, és ma is gyakran leadják a román televíziók. A műből a rendező későbbi nagy fájdalmára a magyarokra utaló explicit motívumokat (így például az egyenruhákat) kiemelték a cenzorok. Cserében az alkotó filmtörténeti jelentőségű, tökéletesen abszurd, szemtől szemben zajló kézigránátpárbajjal ajándékozta meg közönségét.

Egy másik, magyarokat sújtó mészárlás viszont alig van benne a magyar köztudatban: 1919 húsvétján, a Jósikafalvától légvonalban alig ötven kilométerre, az Erdélyi-érchegység Alföldre néző oldalán lévő Köröstárkányban a román hadsereg rendezett vérfürdőt. A tömeggyilkosság során 91 embert mészároltak le, a szomszédos Kisnyégerfalván pedig 17-et. Köröstárkány a Fekete-Körös völgyének jómódú és színmagyar faluja volt. „Szegény ember Tárkányban nincs" – jegyezte meg a településről Györffy István néprajztudós alig néhány évvel korábban.[82] Mivel a falu nagygazdái sikeresen terjeszkedtek a környéken, újabb és újabb földeket megvásárolva és a szomszédos falvak román lakóit jobbára idénymunkásként foglalkoztatva, ez erős irigységet váltott ki a környéken. 1919 áprilisában, amikor néhány hónapnyi szünet után a román hadsereg ismét átlépte a korábban megállapított demarkációs vonalat, és elindult a Tiszához, hamarosan Köröstárkány közelébe ért. A térségben vele szemben álló Székely Hadosztály alakulatai, így a nagyrészt a nagyváradi hadapródiskola kadétjaiból szervezett Székely Portyázó Különítmény sikeresen tartotta fel az előretörő román alakulatokat, ami a reguláris román hadsereg dühét is kivál-

totta. Úgy tűnik, hogy a falu lakossága intenzíven támogatta is a magyar csapatokat, sőt a férfiak közül sokan beálltak a Székely Hadosztályba. Amikor a front összeomlása miatt a magyar Vörös Hadseregnek vissza kellett vonulnia, a falu védtelenül maradt. Közvetlenül a megszállás után nemcsak a községháza elé összedobolt emberekbe géppuskáztak bele a megszállók, hanem a környékbeli románokkal együtt járni kezdték a házakat, és néha válogatott kegyetlenségek közepette végeztek az ott lakókkal. A mészárlást a román hadsereg és a környező falvakból érkező több száz lakos együtt hajtotta végre, két tatárfalvi egyén vezetése alatt. Köröstárkánynak ebben az időben majdnem 1500 lakosa volt, és a helyi népesség több mint 6 százalékának kiirtása elképesztő vérveszteséget okozott: 204 gyerek maradt árván a megöltek után. Nem volt olyan család, ahol ne gyászoltak volna. Negyedszázaddal később, az aradi magyar konzul számára így idézték fel a történteket:

> *„Több száz mócból álló horda rövidesen megérkezett. Christa Nicolae és a sánta Percze Nicolae ma is élő tatárfalvi románok vezették őket. Fejszével, kapával s a közeli reguláris román csapatoktól kapott puskákkal voltak felszerelve. Körülállták a községet, s az elfogott magyarokat tízesével a templom és a ma 83. számot viselő ház előtt kihallgatás vagy eljárás nélkül legyilkolták. Nagyrészüket agyonlőtték, de többet késsel, baltával, kaszával öltek meg. M. Antal Mihályt és feleségét elevenen temették el!".*[83]

A települést máig hatóan traumatizálta a vérengzés: a házakat valóságos erődítménnyé alakították, többszörösen megerősített vaskapukat szereltek fel, az összeérő padlások falait kiütve pedig menekülőutakat alakítottak ki. Ugyanakkor a történtekről, főleg 1945 után, hallgatni kellett. Az első emlékművet 1999-ben állították az áldozatoknak, 2015-ben pedig dokumentumfilm készült

a történtekről *A köröstárkányi mészárlás* címmel (rendezte: Vojtkó Ferenc), amelyben a megszólalók elképesztő összefogottsággal idézték fel a két-három nemzedékkel korábban történteket.

Köröstárkány tragédiája már átvezet az erőszak második hullámának témaköréhez. A parasztforradalom után következett a megszállások egymásutánisága. Az országnak csaknem minden területe megtapasztalta az idegen megszállást: Somogy vármegye északi részét, Tolnát és a Nyugat-Dunántúlt kerülte csak el – de a paramilitáris erőszakot ott is megtapasztalták. A román hadsereg 1918. november óta tartó menetelése 1919 augusztusában nem állt meg Budapestnél. Győr, Veszprém, Székesfehérvár is román megszállás alá került, a cseh alakulatok pedig előreóvakodtak Salgótarjánig. Pécs, Baja és Baranya vármegye nagy része 1918 novembere óta szerb megszállás alatt állt, sőt a Tanácsköztársaság összeomlását kihasználva – és a párizsi békekonferencia engedélyével – a délszláv királyság csapatai 1919. augusztus elején bevonultak Muraszombatba is. E megszállások átfogó története máig megíratlan, noha számos jó helytörténeti feldolgozás született a témában. Az 1918. november eleje (amikor az első szerb és román csapatok megjelentek a történelmi Magyarország határain) és 1921 augusztusa (amikor a szerb hadsereg elhagyta Pécset és környékét) közötti több mint két és fél év alatt hosszabb vagy rövidebb időre a trianoni Magyarország lakosságának több mint négyötöde tapasztalta meg az idegen megszállás alatti életet. Ha a történelmi Magyarországot vesszük, akkor ez az arány jóval 90 százalék feletti: olyan vármegye, amelyet egyáltalán nem, vagy csak kismértékben érintett a megszállás ebben az időszakban, mindössze négy volt a Dunántúlon: Zala, Vas, Moson és Sopron. (Ezek a megyék viszont 1919, illetve 1921 augusztusa után szembesülhettek az osztrák és a jugoszláv uralommal területük egy részén.)

Természetesen nehéz általánosítani a különböző utódállami megszállások természetével kapcsolatban, néhány általános vonás mégis megemlíthető. Ezek az államok nagyon más politikát követ-

tek azokon a területeken, amelyeket meg akartak tartani, és azokon, amelyekkel kapcsolatban nem voltak ambícióik. Tehát a felvidéki cseh megszállás esetenkénti brutalitása (sortüzekkel, túszszedésekkel, internálásokkal, bebörtönzésekkel, önkényeskedések sorával) igen távol esik például Salgótarján néhány hónapos megszállásától 1919 második felében, amikor a csehszlovák csapatok, és parancsnokuk, Šnejdárek ezredes látványosan távol tartotta magát az iparvidék ügyeibe való beavatkozástól és az erőszaktól. A román megszállás a trianoni Magyarország területén keletről nyugatra haladva bizonyos értelemben szintén enyhült, bár a gyárak leszerelésétől, a hadisarcoktól és a fenyegetésektől a megszálló hadsereg nyugaton sem tartóztatta meg magát. Nagy Szabolcs tanulmányából[84] tudjuk, hogy fosztogatásokra Veszprémben is sor került ugyan, ám rendszeres fizikai erőszakról, kivégzésekről, túszszedésekről nincs tudomásunk. Esztergomban azt jegyezte fel a románokkal nem különösebben szimpatizáló beszámoló, hogy „a megszálló románok a megyében és a városban nem viselkedtek kihívó módon".[85] Némiképp más volt a helyzet a térség fontos ipari központjában, Győrben, ahol alighanem a leszerelhető gépek és elvihető vagonok száma is megbabonázta a megszálló csapatok parancsnokát, Corijescu ezredest. Győrben sor került botozásra (legalább egy alkalommal) és kényszerbeköltöztetésekre is, de tömeges erőszakra nem volt példa. Beszédes, ahogyan 1919. szeptember végén egy román tiszt Győrszentiván melletti meggyilkolására válaszoltak a megszálló hatóságok. Egy hasonló esetre a Dunától keletre tömeges túszszedéssel vagy akár önkényes kivégzésekkel reagáltak volna: itt megelégedtek azzal, hogy a magyar rendőri hatóságokat sürgessék az eset felderítésére. A végül rablógyilkosságnak bizonyult eset tettese a román megszállási zónán kívülre menekült, de a helyi magyar hatóságok felkutatták, és átadták a román hadseregnek.

A területi különbségek, azaz egy kelet–nyugati „erőszaklejtő" meglétén túl, főleg a hosszabb megszállások alatt (például Pécsen, Komlón vagy Baján) a szerb megszálló hatóságok viselkedése

meglehetősen változatos képet mutatott, elsősorban a nemzetközi politika ingadozásai, illetve a szomszédállami központok változó magatartása miatt. 1918 végén még nem számoltak Pécs bekebelezésével, ezért elég erőteljesen léptek fel a baloldali mozgalmakkal szemben a polgári társadalom védelmére hivatkozva. Így például a szociáldemokraták által szervezett, és az összes megszállt területen végigsöprő vasutas- és postássztrájk letörésekor nem spóroltak az internálásokkal és a letartóztatásokkal – igaz, ebben nem tettek különbséget baloldali szociáldemokraták vagy a vármegye alispánja között. Miután 1919 áprilisában Belgrádban feltámadt az igény Baranya megyére, a megszálló hatóságok magatartása megváltozott, és attól kezdve a szöges ellentétét képviselték annak, amit az éppen aktuális budapesti hatalom: a Tanácsköztársaság idején az ellenforradalmárokat támogatták, 1919 szeptembere után pedig a baloldalt. Olyannyira, hogy a városba menekült baloldali értelmiségiek, aktivisták lettek a szerb uralom fenntartásának legfontosabb támaszai, és az elvetélt Baranya–Bajai Szerb–Magyar Köztársaság kikiáltói. A megszállók tehát az éppen aktuális álláspontjuknak megfelelően szankcionálták a térség bal- vagy jobboldali közvéleményét. A szerb megszállás mindennapjai a társadalom alsóbb szintjén sem voltak rózsásak. A felszabadult dél-somogyi járások sorsáról részletes jelentést készített a Somogy vármegyei tanfelügyelő: írásában mindennaposként ábrázolta az erőszakot, és bár a szöveg elfogult, az általa bemutatott tények más levéltári forrásokkal is alátámaszthatók. Jelentése nem csak a tanügyi kérdésekre koncentrált: bemutatta azt is, hogy 1919 áprilisa után hogyan változott meg a megszálló hatóságok magatartása, és hogyan törekedtek a területeknek az új jugoszláv államba való betagolására. A néprajzi vénával is rendelkező tanfelügyelő így írt a Barcs és Szigetvár környékén történtekről:

> *„Eleinte, a megszállás kezdetén az embereknek jó ruhában, órával, gyűrűvel ki sem lehetett menni*

az utcára, a mezőre. A toprongyosan, bocskorokban idejött szerb katonák, csendőrök az emberekről a ruhát a nyílt utcán rángatták le; ha jobb cipőjük, bakancsuk volt, azt lehúzatták. [...] A legtöbb erőszakosság, rablás és gyilkosság a demarkációs vonalon történt. Az átutazni szándékozó embereket, ha elfogták, irgalmatlanul kifosztották, pénzét elrabolták s alsó ruhájában engedték tova s hozzá meg is verték. A középiskolába járó tanulókat elmenetelkor s hazajövetelkor elfogva nemcsak kifosztották, de véresre is verték. [...] A nagyobb pénzösszegeket vivő egyéneket előbb kifosztották s azután, hogy el ne árulják őket, irgalmatlanul agyonlőtték. Könyörgés, rimánkodás mit sem használt. A szerb katonák, csendőrök a nőket sok helyen az utakon elfogták s megbecstelenítették."[86]

Barcs mellett található Drávatamási is, ahol 1919 novemberében Thassy Jenő újságíró, katonatiszt, a *Veszélyes vidék* című memoár szerzőjének édesapját és ötéves bátyját meggyilkolták a fosztogató szerb katonák.

A tiszántúli, észak-magyarországi és Duna–Tisza közi román megszállás lényegesen durvább és erőszakosabb volt, mint a Dunától nyugatra eső területeken. A román megszállás áldozatait a mai napig senki nem összegezte, de számuk minden bizonnyal több száz főre rúgott, esetleg az ezres nagyságrendet is meghaladhatta. A témakör egyik legelszántabb kutatója, Perczel Olivér levéltáros összegzése szerint a román megszálló csapatok részt vettek az 1919. augusztus 5-én kitört budapesti zsidóellenes pogromban (jóllehet a főszerep nem az övék volt), de ezen túlmenően is nagyjából 26 főre tehető azoknak a fővárosi polgároknak a száma, akiket kivégeztek vagy megöltek.[87] Ehhez társult még a román katonák által elkövetett 145 erőszakos cselekedet; ezekből 121 testi erőszakkal elkövetett rablás, 5 pedig nemi erőszak volt – azaz a megszállás minden napjára jutott egy-két ilyen eset.

Budapest akkori elővárosaiban még több ilyen atrocitás történt: „A mi határunkban 11-et lőttek agyon és csak kettőt engedtek a temetőben – katonai felügyelet mellett – eltemetni" – írta erről a pestszentlőrinci plébános.[88] Lehet persze azt mondani, hogy egy egymilliós nagyvárosban, egy hadjárat végén napi egy-két erőszakos bűneset és heti egy-két gyilkosság nem sok, de vidéken, ahol jóval távolabb voltak az antantmissziók, és politikai szempontból sem kellett olyan elővigyázatosnak lenni, valódi tömeggyilkosságok is történtek. Hódmezővásárhelyen, még 1919. július végén, egy zűrös hátterű, szökött magyar katona irányítása alatt román katonák 56, lényegében véletlenszerűen összeszedett embert végeztek ki a város melletti egyik tanyán. A Makóhoz közeli Apátfalván a rekvirálások ellen tiltakozó helyiek közül 61 embert öltek meg 1919 júniusában. De sorozatosak voltak a kivégzések a Tiszántúl egyéb településein, Szentesen, Békésen, Dévaványán és Orosházán is. Debrecenben ugyan csak egy halálos áldozata volt a román megszállás 11 hónapjának, de a túszszedéssel itt is éltek a megszálló csapatok. A mindennapi létbizonytalanságot ezek az adatok nem tükrözik kellően. Oláh Gábor költő írta naplójában: „A kertekben [Debrecen külterületein] lakók megátkozzák az ábécének mindazt a betűjét, amelyből a román szó alakul; az idén nem mi szüretelünk, hanem a megmentők. Alig van hét, hogy egy-két magyar legyilkolásáról ne jönne hír; különösen a tanyákon lakók és az estefelé országúton járók fizetnek sokszor életükkel a legnemesebb rómaiaknak."[89] Miskolcon hasonló volt a helyzet: egy kocsmai verekedésben megölt román katonáért a megszálló hatóságok 167 túszt szedtek a városban, akiket alaposan végigvertek, és 200 ezer korona hadisarcot vasaltak ki a városvezetésből. Tömeges gyilkosságokra másutt is sor került: 1919. szeptember 2-án például hat, Zagyvapálfalváról elvitt bányászt végeztek ki a román hatóságok Hatvanban. Monoron 53 lefegyverzett vöröskatonát lőttek agyon

a bevonuló román csapatok 1919. augusztus 3-án. A holttesteket behányták a helyi agyagbányába, egy évvel később csak 15 főt sikerült felismerhetően agnoszkálni. A helytörténetekből úgy tűnik, hogy számos településen a kommün bukását követő megtorlások első fordulóját is a román hadsereg végezte el 1919 augusztus–szeptemberében, a helyi elitek hallgatólagos jóváhagyásával vagy éppen kezdeményezésére. Vácon 1919. augusztus 14-ről 15-re virradó éjjel a román katonák, magyar tisztek vezetése alatt 10 „bolsevikit" vittek el a fegyházból, akik „szökést kíséreltek meg, erre a román katonák kényszerítve voltak fegyverüket használni". Mit ad isten, a kései óra dacára a tíz emberből kilencet agyonlőttek, a tizediket pedig súlyosan megsebesítették – amint azt a magyar katonai parancsnok jelentette a lakosságnak.[90] (A túlélő élete húsz évvel hosszabbodott meg: fogolycserével a Szovjetunióba került, ahol aztán a sztálini terror áldozata lett.)

A Vörös Hadsereg összeomlása nyomán a román katonaság csaknem negyvenezer hadifoglyot ejtett: az ő sorsukról nagyon keveset lehet tudni magyar történeti feldolgozásokból. Kecskemét esetében ez Szabó Bence levéltáros alapos kutatásaiból és csaknem könyv terjedelemben megírt tanulmányából feltérképezhető: a Duna–Tisza közi nagyvárosban a bevonuló román hadsereg körülbelül 3000 foglyot ejtett, akiket helyben internáltak, és mivel a környező településekről is szállítottak melléjük újabb foglyokat, a 4-5 ezer fogvatartott (köztük tíz 12-16 éves gyerek is, akiket a Vörös Hadseregben kocsisként, futárként vagy kisegítő feladatokra alkalmaztak) hamarosan elviselhetetlen zsúfoltságban élt a világháborús fogolytábor területén. Cegléden, Abonyban, Örkényben és a vármegye más községeiben további ezreket tartott fogva a román hadsereg. Az abonyi tábor felszámolása során újabb kétezer embert vittek Kecskemétre – jobbára felsőruházat és cipő nélkül. Visszaemlékezésekből tudni lehet, hogy a fogságba esés első stációja rendszerint az volt, hogy az értéktárgyakat, a cipőket, a bakancsokat és a hasznavehetőnek látszó ruhadarabokat eltulajdonították a román

katonák. A fogolytábori napi háromszori levesen kívül az ellátásban akkor jelentkezhetett némi javulás, ha a foglyokat kivonultatták mezőgazdasági idénymunkákra, de érdemben ez sem javított a többség sorsán. A hidegből, az éhínségből és a tragikus egészségügyi helyzetből csak azért nem lett nagyobb baj, mert a román hadsereg novemberben átadta a kecskeméti tábort a magyaroknak, akik a lefolytatott vizsgálatok után 218 embert a hajmáskéri internálótáborba vittek át, nyolcat átadtak az ügyészségnek, a több ezer másikat pedig hazaeresztették. A fogság élményéről így emlékezett egy nagyszalontai vöröskatona, aki Pesten esett fogságba:

> *„...gyalog mentünk és útközben, ha elfáradtunk puskatussal támogattak bennünket a románok. [...] A fogolytáborban kegyetlenül bántak velünk. Reggel, délután, este tököt kaptunk sósvízbe főzve. Egyik este, amikor a barakkokba tereltek be őreink bennünket, az egyik román katona utánunk vágta a fegyverét, ami elsült és a golyó az ő fejét találta el. Ezért elhurcoltak és kegyetlenül megkínoztak egy szalontai szabósegédet, mert őrá hárult a gyanú. Másnap minket is kiállítottak, hogy megtizedeljenek bennünket, azonban angol és francia misszió jött kivizsgálni az esetet. A helyszíni vizsgálat megállapította, hogy a fegyver a betonlaphoz vágódott, miáltal elsült visszafelé. Megmenekültünk a haláltól".*[91]

A botozást itt is példa statuálására (például szökések megtorlására) használták, és akit esetleg szökés után elfogtak, azt rettenetesen megkínozták. „Minden bizonnyal az járt jobban, akit agyonlőttek" – emlékezett erre egy Cegléden román fogságban raboskodó vöröskatona.[92] Több memoár szerint a kegyetlenkedések is kifejezetten példastatuálás céljából történtek: azokat legtöbbször a foglyok négyszögében végezték a román katonák, és a többi fogvatartottnak nézniük kellett.

A Kecskemét környéki tanyavilágból tömegesen maradtak fenn iratok a román katonák fosztogatásairól és nemi erőszakról – tudunk 14 éves megbecstelenített és megölt gyereklányról is. Egy 59 éves úrréti özvegyasszony így írta le esetét a városi rendőrhatóságoknak: „[a román katonák] lakásomba hatoltak s ott Lujza nevű 16 éves leányomat nemi közösülésre kényszerítve korbáccsal és puszta kézzel ütlegelték, mire én védelmére keltem és akkor engem is bántalmaztak és nálam 2 katona nemileg közösült erőszakosan, minek folytán teljesen munkaképtelen vagyok, míg leányomon is súlyos sérülést okoztak".[93] Az ilyen típusú erőszakot soha senki nem számolta sem országosan, sem regionálisan, de elképzelhető, milyen helyzetet jelentett a kivonulás után, és milyen traumát okozott az áldozatoknak és családjuknak.

Az ismétlődő gyilkosságok, erőszakoskodások mögött egyfelől a bizonytalanság és a fenyegetettség érzésének fenntartását, másfelől a megfélemlítés szándékát kell látnunk. Nagykőrösön a románok rögtön megszállásuk kezdetén a városháza lépcsőjén, nagy közönség előtt tarkólövéssel végezték ki a volt kommunista városparancsnokot. A stadionokban végrehajtott kínai kivégzésekre emlékeztető aktust követően megbotozták a helyi újság felelős szerkesztőjét és a városparancsnokot bújtató asszonyt. Anélkül, hogy különösebb antropologizálásba merülnénk a nyilvánosan megvert test, a megalázott és megsemmisített nőiség témakörében, fontos feljegyezni a látványt. Az utcákon temetetlenül, akár napokig heverő holtak, az iskolák alagsoraiban, a város- és községházak pincéiben megvert vagy a nyilvánosan megbotozott emberek ordítása nem egyéni élmény volt, azt az egész település érzékelte. Tar Zoltán, Ugocsa vármegye levéltárnoka azt írta a ma Kárpátaljához tartozó Nagyszőlős áprilisi román megszállásáról, hogy a vármegyeházán és a csendőrlaktanyában gyűjtötték össze a vármegyei alkalmazottakat, akiket „olyan embertelen kegyetlenséggel ütöttek, vertek, kínoztak, hogy kétségbeesett ordításuk messze kihallatszott".[94] Ez is volt a cél.

A román megszállás mindennapjainak leírásánál itt érünk el a megszállás erőszakhullámának egyik kulcsmozzanatához. Bár a magyar büntető törvénykönyv ekkor már csaknem negyven éve nem használta a botozást, a román csapatok szisztematikusan visszahozták a mindennapi életbe. Már az 1918. őszi „rendcsinálásokkor" is van nyom a bot használatáról, amiképpen 1919 nyarán is éltek vele a Prónay-féle különítmény katonái, például a Tamásiban zajló megtorlások alkalmával. Mivel azonban a királyi Romániában és a hadseregben ez bevett büntetési eszköznek számított, a megszálló csapatok is használták. Már 1916-ból, az erdélyi betörés időszakából is tudunk a bot használatáról román részről, de tömegessé 1918 végétől vált.

A Károlyi-kormány külügyminisztériuma egy idegen nyelvű tájékoztató mű összeállításának szándékával kezdte el összegyűjteni a román hadsereg által elkövetett erőszakoskodásokat és törvénytelenségeket, ezek dokumentációja (az orvosi látleletekig menően) ma is megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában. Ebben főleg Erdélyből menekült vasutasok és közigazgatási tisztviselők mondták tollba tanúvallomásaikat. Hogy hogyan is néz ki, ha valakire huszonötöt húznak? Így: „...mindkét farpofa lágy képletei [...] rendkívül nagy mértékben megnagyobbodtak, felbőrük kékes-szederjes színezetű. Ezen sérülések tompa tárgygyal – állítólag vastag nádpálcával – eszközölt többszöri ütések által okozott zúzódások, melyek gyógyulása, tekintettel a területi megnagyobbodás nagyságára, tizennégy, húsz napot igényel."[95] A sorjázó vallomások itt és másutt is (így a magyar békedelegáció hivatalos jegyzékeiben) arról tanúskodnak, hogy a verést (puskatussal, fegyverszíjjal, revolvertáskával) és a botozást a román hadsereg átgondoltan alkalmazta minden társadalmi csoport ellen. A visszaemlékezések szerint természetesen az kapott nagyobb nyilvánosságot, ha a megszállók eladdig érinthetetlennek tekintett középosztálybelieket: lelkészeket, tisztviselőket, sőt főszolgabírókat vertek, ami korábban elképzelhetetlen volt. A Romániában

bevett büntetési forma újdonságszerűségével és brutalitásának elrettentő erejével vélhetően maguk a megszálló hatóságok is tisztában voltak, ezért is használták. De akadtak másféle kínzások is, amelyek felbukkannak a beszámolókban. Ilyen volt a bajonettel való megvagdosás, a sebek sóval való behintése, sőt összevarrása. Míg a vágás, sőt akár a sózás is hihető kínzási nem, az összevarrás a kínzó szempontjából időigényesnek és feleslegesnek tűnik. Ettől persze még előfordulhatott ilyesmi, de a forrásokban mindenki hallomásokra hivatkozik, a személyes emlékezésekben vagy az orvosi látleletekben ilyen eddig nem került elő. Kevesebb forrásunk van róla, de a botozás elrettentő erejével egyébként a szerb hadsereg is élt Dél-Magyarországon – az 1919 februárjában sztrájkoló magyar vasutasok, postások és közalkalmazottak egyik követelése éppen a botbüntetés felfüggesztése volt.

Az egyes településekről százakat internáltak román börtönökbe, ennek természetéről az író Veres Péter részletesen vallott önéletrajzában. Volt balmazújvárosi direktóriumi tagként a botozást megúszta ugyan, de a verést nem. Összességében árnyalt képet nyújtott másfél évnyi romániai hadifogságáról és a román társadalomról. Leginkább meghatározó erőszakélményének egy Jancsó-filmbe illően értelmetlen és szimbólumokkal teli veréssorozatot tartott brassói megérkezésükkor, miközben a helyi bámészkodók és ittas katonák köpdösték a foglyokat és kiabáltak nekik:

> *„...egy szakaszvezető leoldotta a derékszíját, rajta a szuronnyal és csehé-puhé ütlegelni kezdett bennünket. Ekkor már a tisztünk elment előre s a katonák megindítottak bennünket a Fehér-laktanyában lévő gyűjtőállomás felé. Végig az ú.n. Hosszú utcán, amely megérdemli a nevét, olyan hosszú volt, ez a katona folyton ütött-vágott bennünket. S kényszerített a szaladásra. Egyetlen ember sok százat. Szerencsétlen őreink is ott futottak mellettünk, előretartott szuronyainkkal, azonkívül, hogy mi meg ne szökjünk, vigyázniok kellett arra is, hogy ha futásukban megbotlanak, fel ne nyársalják egymást. Az egész rend összezavarodott. [...] Alig bírtunk már menni, lihegtünk és fulladoztunk a nagy nehéz terhek alatt [...]. Voltak, akik nagy, nehéz katonaládákat cipeltek, városi embereknél bőröndök voltak, mi parasztok meg zsákba rakott condráinkat és kenyerünket cipeltük. Itt-ott egy-egy szegény öreg megbotlott és elesett, olyankor a többi keresztül esett rajta. [...] Életem legnehezebb megpróbáltatásai közé tartozik ez a pár kilométeres futás."*[96]

A fiatal balmazújvárosi szocialista másik élménye Romániában – ahogy társainak is – az állandó éhezés volt, amelyből a mezőgazdasági munkára való kihelyezés jelenthetett menekülést.

Az erőszak harmadik hulláma, a vörös- és fehérterror az utóbbi időben a honi emlékezetpolitikai csatározások középpontjába került, de cserében kitűnő történészi munkák is születtek a témakörben. A kérdés egyik legfontosabb kutatója, Bödők Gergely doktori dolgozatában[97] felhívja a figyelmet a világháború brutalizáló hatására. Mind a vörös-, mind a fehérterror végrehajtói olyan közegből jöttek, amelynek alapvető szocializáló élménye volt a háború: az államilag legitimált erőszak mint problémamegoldási mód mélyen meghatározta ezen férfiak gondolkodását, legyenek tisztek vagy közlegények. A fronton és annak közvetlen hátországában az ellenséges civilekkel való bánásmód, a hadifogság tapasztalatai – a vörösterror irányítói esetében pedig a Szovjet-Oroszországban összeszedett tudás – lökték ezeket a csoportokat arra a pályára, amely az ideológiai alapú terror magyarországi megvalósításához vezetett. Bödők az erőszak eszkalálódásának folyamatára is rávilágít – vagyis arra, hogy ez a harmadik hullám nem a semmiből jött, benne volt 1918 kaotikus őszének sok tapasztalata is. Az eleve erőszakszervezetnek számító hadsereg a drilljével formálta a benne harcolókat a dezer-

tálás, a gyávaság vagy a parancsmegtagadás szankcionálásával. Ez a tiszti szintről lefelé irányuló számonkérés valószínűleg tovább élhetett 1919 augusztusa után a kezdetben majdnem kizárólag tisztekből álló szegedi Nemzeti Hadseregben is. A Monarchia hadserege a represszívebb katonai szervezetek közé tartozott a korabeli Európában: a háború időtartama alatt 1148 főt végeztek ki katonai fegyelmi ügyek miatt, ami egy 52 milliós birodalom hadseregében nem sok, de háromszorosa a brit és hússzorosa (!) a német hadseregben ilyen tettek miatt kivégzettek számának. Ráadásul a halálbüntetés valóban halált jelentett: a közös hadseregben a halálra ítéltek 98 százalékát tényleg kivégezték, miközben az olasz hadseregben ez az arány csak 19, a briteknél pedig 12 százalék volt. (Az általunk megvizsgált táblázatban nem szerepelnek az orosz, a szerb, román vagy a török hadsereg adatai.) Ehhez járult a halál mindennapiságának és banalitásának tudata, ami tisztekre és legénységre egyaránt hatott. Aki megjárta a frontot, az alaposan megtanulhatta, hogy a problémák megoldásának legrövidebb útja, ha a bajonettet tövig beszúrja a vele szemben álló lágyabb részeibe, és a nyelet felrántja a szegycsontig: utána már nincs vita.

A két terrorban közös volt, hogy az áldozattá váláshoz nem kellett szembenállni a vörös terrorcsapatok vagy fehér különítmények ideológiájával: az erőszak sok esetben esetleges volt, máskor a személyes bosszú vagy az ideológiai előfeltevések befolyásolták: tehát elég volt „burzsujnak", zsidónak vagy a korábbi rendszer magas beosztású tisztviselőjének lenni. K. Németh András az elsők között fogott neki a vörösterror vizsgálatának saját városában, a Tolna megyei Tamásiban: tizenöt évnyi kutatásának eredményeit több tanulmány után könyvben is összefoglalta[98]. Ha van tanulsága a nagyközség forradalmi és ellenforradalmi felfordulásainak, a meglepően véres leszámolásoknak, az egyfelől az, hogy mennyire a véletlenen múltak emberéletek (el tudott-e valaki menekülni időben; szót emelt-e valaki a másikért a döntő pillanatban; ki állt rossz helyen, amikor valaki találomra belelőtt a szemközti

emberhalomba), másfelől pedig, hogy egy olyan kis településen, mint Tamási, meglehetősen nehéz (igaz, nem is lehetetlen) mély ideológiai motivációkat fellelni. Az 1919. május 30-ai ellenforradalmat nagygazdák és néhány helyi katonaviselt értelmiségi kezdeményezte. Tudott róla a járási direktóriumi elnök, aki igyekezett lebeszélni a szervezőket, de nem volt előttük tekintélye, mert a helyi szovjet vezetője iszákos, állandó pénzzavarral küzdő takarékpénztári főkönyvelő volt (aki mellesleg kuplékat énekelt a nőegylet estélyein – tovább rombolva ezzel a renoméját). A Tanácsköztársaság helyi szervei által megkezdett megtorlást, amelyet részben menekült pécsi bányászok hajtottak végre, olyan értelmiségiek vezették, akikre egyáltalán nem illett a kommün vörösterroristáiról alkotott – és leginkább az utókorban élő – kép. Két tanárember is volt köztük, meg egy huszártiszt, Zay Dezső, akit mindenki arisztokratának gondolt, mivel állandóan monoklit viselt. Emiatt a megtorló különítmény politikai megbízottja, Steinmetz István vasúti mérnök sem bízott benne kezdetben. Egyikük sem volt zsidó származású, és nem is volt klasszikus Lenin-fiú profiljuk: a háború és a forradalmak által megbolydított vidéki értelmiségiek voltak. Ezzel szemben az ellenforradalmi megtorlásban aránytalanul nagy volt a zsidó áldozatok száma: mind a négy kivégzett személy zsidó származású volt, a megbotozottaknak pedig a harmada, jóllehet a kommün helyi szerveiben nem volt különösebben magas arányuk – ugyanúgy 5-6 százalékra volt tehető, mint magán a településen. Ráadásul a vörösőrök ugyanúgy végigrabolták a zsidó kereskedők lakásait is. (Steinmetz egyébként apja volt annak a Steinmetz Miklósnak, aki 1944-ben a Vörös Hadsereg politikai tisztjeként és parlamenterként halt meg Budapest ostromakor, és az emléke köré kanyarított kultusz mementójaként évtizedeken állt hatalmas szobra a 4-es főút fővárosból kivezető szakaszán.) Az egyik kommunista megtorló (az egyik tanár) ügyvédje egy helyi lakos lett volna, akit a vörösök korábban megkínoztak, de a tárgyalásra végül nem került sor, mert a fehérek felkötötték a tanárt,

Tildy Zoltán későbbi köztársasági elnök apósát. Egy másik helyi direktóriumi tagot az a plébános mentett meg, akit szintén megkínoztak a vörösök. És miközben a fehér tisztek között is voltak olyanok, akik korábban a Vörös Hadseregben szolgáltak, az egyik legrosszabb hírű terrorlegény, Anka Flórián (perében becsületesen megvallotta, hogy „még most sem tudja", mi az a kommunizmus) azért úszta meg a halálos ítéletet, mert egykori parancsnoka, Horthy Miklós altengernagy felismerte, és kegyelmet adott az egykori matróznak.[99] Ám a történtek végső summázatánál nem feltétlenül kell kisvárosi kedélyességre gondolnunk: mind a fehérek, mind a vörösek vertek, botoztak, akasztottak és kínoztak. Körülöttük ott morajlott Tamási társadalma, amelyik ablakokat vert be, akasztásról beszélt, megrohanta a helyi fogdát, és a benne őrzötteket véresre verte.

Az a körülbelül 1600-1800 ember, akit a két terror napjaiban összesen megöltek, más országok adataival (például a finnországi polgárháború csaknem 50 ezer halottjával, vagy a galíciai pogromok és etnikai tisztogatások áldozataival) összehasonlítva nem tekinthető soknak. Ugyanakkor nem csak ők annak a *diakrón* (azaz időben elcsúszó) *polgárháborúnak* az áldozatai, amely 1919–1920-ban dúlt Magyarországon: ide kell sorolni a túszokat (legalább 1500 főt a vörösterror alatt), valamint a verések, kínzások és nemi erőszak áldozatait is, akiknek számáról még csak becslésünk sincs. Az erőszak korabeli felsorolása nem volna teljes a többi áldozat felsorolása nélkül. Hozzávetőleges adatokkal rendelkezünk csupán a Vörös Hadsereg harcainak elesettjeiről (talán 5-6000 főről beszélhetünk magyar oldalon), a román megszállás áldozatairól vagy azokról, akiket a frissen elfoglalt területekről bebörtönöztek, és a fogságban esetleg el is hunytak.

A diakrón polgárháború kifejezést Romsics Gergely, illetve Murber Ibolya cikkeiből és tanulmányaiból emeltem át, mert találónak éreztem a helyzet leírására. Míg 1918 ősze alapvetően szociális és részben etnikai alapú szembenállást hozott az ország lakosai

között, addig 1919 egyértelműen az ideológiai szembenállás és az ennek jegyében gyakorolt terror éve volt. A két terror (a vörös- és a fehér-) időben elcsúszott egymás mellett, ezért nem lett belőlük nyílt, fegyveres konfliktus. A Tanácsköztársasággal szemben nem egyenértékű ellenfél sorakozott fel a másik oldalon, mert a Horthy-kor későbbi magját képező politikai erők nem szervezték meg magukat. Amikor pedig hatalomra kerültek, a Tanácsköztársaság már veszített – és az ember hajlamos arra gondolni, hogy belső okok és nem a román hadsereg megjelenése miatt bukott meg. Részben ez a mély ideológiai szembenállás akadályozta meg azt, hogy a jobb- és a baloldal politikai erői közös platformon lépjenek fel a kívülről fenyegető veszélyek, elsősorban az ország megcsonkítása ellen. Ez az osztrák politikai elitnek sikerült: ott a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták időleges fegyverszünete szövetséget hozott létre a békekonferencia időszakában. Az elit kompromisszumának is köszönhető, hogy ez a politika el tudott könyvelni egyes eredményeket (például a karintiai népszavazást vagy Nyugat-Magyarország megszerzését). Az a fajta polgárháborús szembenállás, ami Magyarországon jellemző volt a húszas évek elején, Ausztriában csak a harmincas években vált uralkodóvá.

A három – nem mindig és nem mindenütt pontosan elválasztható – erőszakhullám, az 1918 őszi, a megszállásoké, illetve az ideológiai terroroké, a háború élményét hozta Magyarországra a világháború után. Olyan „háború utáni háború" volt, amely százezrek, ha nem milliók életét forgatta fel elszenvedőként vagy tanúként. 1918–1919 erőszakja elfedte és talán a mai napig is elfedi az első világháború emlékét. Talán ezért van, hogy ha Trianonról beszélünk, a legtöbbször valahol 1918 őszével kezdjük elmondani a történéseket, nem pedig a világháborúval. Mert sokak számára ez az erőszak vezette be a békeszerződést.

Az erőszaknak soha nincs vége: Riszner Ödön tanár úr további sorsáról annyit tudunk, hogy Gyulafehérváron maradt, szerepet vállalt az erdélyi magyar művelődési életben, és a harmincas évek-

ben hunyt el. Eközben fia már Budapesten épített magának karriert a fővárosnál. Viorel Macavei, a törlesztős fiatalúr ügyvéd lett. A Duna-deltában halt meg 1952-ben, munkatáborban, ahova azért vitték, mert fivéreivel együtt antikommunista fegyveres ellenálló-csoportban vett részt.

7. KISBIRODALMAK SZÜLETNEK

Az utódállamok elképzelései a háború utáni határaikról sokszor múltban gyökerező elveket tükröztek. (Ki volt előbb a Kárpát-medencében? Ki nyomott el kit? Kinek az „alacsonyabb rendű" civilizációja tört hegemón szerepre?) Ezt az alapállást, illetve történeti érvelést ugyanakkor megpróbálták megfeleltetni a modern szempontoknak is: a népek önrendelkezésének, geopolitikai indokoknak, a háborúban elszenvedett sérelmek kompenzációjának. A szerb, a cseh, a román béketervek, miközben meglehetősen különböző helyzetekre reflektáltak, számtalan közös pontot is felmutatnak. Egyrészt minden valamirevaló állam legalább két, de inkább három (minimális, maximális, medián) forgatókönyvvel készült a békekonferenciára. Nem volt ez másként a Monarchia utódállamai esetében sem. A híres-hírhedt dunántúli korridor (a Nyugat-Dunántúlon keresztülhúzódó folyosó, amely összekötötte volna a délszláv államot és Csehszlovákiát) ötlete a csehszlovák békedelegáció munkáiban bukkant fel, például Kramář és Beneš különböző memorandumaiban. Jellemző ugyanakkor, hogy a későbbi csehszlovák külügyminiszter *Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot!* című brosúrájának az elképzelést ábrázoló térképeit a francia cenzúra még betiltotta 1916-ban. A korridor ötletét azután a békekonferencia 1919 tavaszán villámgyorsan lesöpörte az asztalról, mint olyat, aminek kivitelezése több problémát kreál, mint

amennyit megold. Az egyes nagyhatalmaknak, például Olaszországnak nem sok érdeke fűződött egy kompakt szláv államcsoport kialakításához a térségben. A Győr nyugati szegélyétől Nagykanizsáig húzódó csaknem 100 kilométer széles sáv optimista verzióban még a Balaton északi partját is utódállami kézbe juttatta volna. A terv egyúttal példája a maximális területi követeléseknek is: tárgyalási alapnak jók voltak, de az érintettek sem ragaszkodtak hozzájuk foggal-körömmel. A korridor ideájának távoli visszfénye lett az úgynevezett „korridor-gyors" nevű vasútvonal a húszas években, amely Prágát kötötte össze az Adriával, és Szombathely–Nagykanizsa között személyvonatként közlekedett.

Simon Attilának a csehszlovák törekvéseket bemutató, hallatlanul izgalmas forráskötete[100] megvilágítja a korszak prágai külpolitikai gondolkodását és a kitűzött békecélokat. Tekintettel arra, hogy a magyar közvélemény – amennyiben még érdeklődik a két világháború közötti Csehszlovákia története iránt – bizonyos elnézéssel kezeli T. G. Masaryk csehszlovák köztársasági elnök magyarokkal és Magyarországgal kapcsolatos politikáját, a kötet egyik fontos új tanulsága, hogy a filozófiaprofesszorból lett államfő lényegesen impulzívabb, a szélsőségek felé kilengő politikát folytatott, mint külügyminisztere, Edvard Beneš. Bár utóbbi egyáltalán nem volt magyarbarát – hidegfejű cseh nacionalista annál inkább –, a háború végéig meglehetősen vékonyka diplomáciai tapasztalatával jobban ráérzett a „lehetséges" és a „kívánatos" közti mezsgyére, mint az új államfő. Hajlandó volt például elismerni, hogy 1919. április végén a csehszlovák hadsereg támadta meg a magyar csapatokat, míg elnöke vehemensen állította ennek az ellenkezőjét. Masaryk élénken támogatta a magyar–csehszlovák határ további délre tolását, sőt azt is, hogy a csehszlovák hadsereg büntető jelleggel foglalja el Budapestet.

Prága politikájában az egyik legfontosabb szempont nem egyszerűen a természetes határvonalak kiharcolása volt, hanem a Dunához való rögeszmés és mindenekfeletti ragaszkodás. Szlovákia

természetes határainak meghatározásához többször nekilátott a csehszlovák emigráció és a békedelegáció is. Ezek az elképzelések fokozatosan terjeszkedtek ki a Kisalföld Dunától északra elterülő részére, a Vág alsó folyására, majd a Mátra, a Bükk északi peremére, és tolódtak egyre délebbre. A csehszlovák követelések maximális határa nagyjából a Vác–Hatvan–Gyöngyös–Miskolc–Sátoraljaújhely tengely lett volna, és ennek alátámasztására előhoztak minden szépet és jót, amit a modern marketingben feltaláltak Marcus Tullius Cicero óta – a mátrai szlovák falvaktól a vasútvonalakig. A békekonferencia elé beterjesztett csehszlovák memorandumok általában üdvös kételyt ébresztettek abban a kérdésben, hogy mit is tekintenek Szlovákia valós határainak. A túlzó követelésekből végül a csehszlovák békedelegáció hajlandó volt engedni, de ennek a szívjóságnak megvoltak a maga határai: a Bartha Albert magyar hadügyminiszter és Milan Hodža budapesti csehszlovák képviselő között 1918. december 6-án aláírt, többé-kevésbé méltányos etnikai elhatárolást jelentő demarkációs vonalat Prága nagyon gyorsan dezavuálta, és visszavonta a meghatalmazását a szlovák politikustól. Majd élénk lobbitevékenységet indított Párizsban, aminek eredménye az ún. első Vix-jegyzék lett 1918 karácsonyán. Ez már olyan magyar–csehszlovák demarkációs vonalat húzott meg, amely előrevetítette a trianoni határokat. Ezt a vonalat pedig a csehszlovák csapatok 1919. január 18-ára megszállták. Csodálatosnak tűnő véletlennek tulajdoníthatnánk, hogy Párizsban éppen ezen a napon nyílt meg a békekonferencia, de Beneš külügyminiszter már 1918. november végén Kramář miniszterelnöknek küldött jelentésében leszögezte: „Kérem iparkodjanak ezeket a vidékeket via facti, minden felhajtást mellőzve elfoglalni, amint megérkezik a hadseregünk. Itt döntő fontosságú a lárma és harc nélkül végrehajtott fait accompli, és hogy uraljuk a helyzetet. Erre most jogot adtak nekünk."[101]

A korszak és a születőben lévő geopolitika egyik alaptétele a „természetes határhoz" való ragaszkodás volt, amely Richelieu

óta a francia politikai gondolkodás egyik alaptételének számított, és a 19. század második felének francia földrajzi iskolája is sikeresen beépítette gondolkodásába. A folyóhoz, hegyhez való ragaszkodás általában expanzióban lévő államok hivatkozási alapja, és vajmi ritkán esik egybe az etnikai valósággal. A Dunáról való csehszlovák fantáziálás sokban emlékeztetett a francia politikusok rögeszméjére a rajnai határokkal kapcsolatban. A Dunához való ragaszkodás diplomáciai irattól szokatlanul lírai gondolatokban bukkant fel a csehszlovák békedelegációnak a békekonferenciához benyújtott 2. számú jegyzékében, amely a magyar–szlovák határ vonalát a következőképpen kívánta megindokolni:

> *„...ez az egyetlen lehetséges határ Magyarország és Szlovákia között. Minden más határvonal szükségszerűen állandó konfliktusok forrásává válhatna a pontatlanságok, a nemzeti aspirációk, a kétoldali provokációk okán. Továbbá, s ez itt a legfontosabb, e határnak köszönhetően válik a Csehszlovák Köztársaság igazi dunai állammá. Ennek beláthatatlan politikai és gazdasági következményei lesznek. [...] A dunai határ híján a Csehszlovák Köztársaság megfosztatik közép-európai pozíciójának létalapjától, s nélkülözni kényszerül azt az erőt, amely feltétlenül szükséges ahhoz, hogy (az igazságosság és a jog elveit természetesen tiszteletben tartva) megvédje politikai és gazdasági érdekeit a németekkel, a magyarokkal és további szomszédjaival szemben. A csehszlovák állam számára a Duna az a pillér, amelyre egész politikai és gazdasági struktúrája épül. Egy-két dunai kijárat biztosítása nem oldja meg a helyzetet. A csehszlovák államnak igazi dunai állammá kell válnia. Ebből nyeri majd életerejét, s ez adja meg létének valódi értelmét Kelet irányában...”.*[102]

Amikor kevésbé költői hangulatban voltak, a csehszlovák szakértők saját használatra azt is megfogalmazták, hogy a folyótól délre is szükségük van hídfőállásokra, hogy egy majdani magyar támadás ellen megvédhessék az újonnan megszerzett területeket. Ilyen hídfők lettek volna Pozsonnyal, Komárommal és Párkánnyal szemben a Duna déli partján. Az esztergomi hídfő kiterjedéséről fogalmat adhat az a tény, hogy az ezt leíró dokumentum szerzője, Rudolf Kalhous alezredes, a csehszlovák békedelegáció katonai szakértője szerint az „csupán erdőket és szegény szlovák falvakat tartalmaz” – ami azt jelenti, hogy a Pilis egy nem elhanyagolható része is idetartozott volna.[103] Ezenfelül a csehszlovák fennhatóságot ki akarták terjeszteni a Szentendrei-sziget északi részére is, a váci átkelő ellenőrzésére, ami egyúttal Budapest közvetlen fenyegetettségét is jelentette volna. Azt, hogy ez az idea kinek a révén szüremkedett be a cseh és szlovák politikusok gondolkodásába, további kutatásoknak kell megállapítaniuk. Kalhous a közös hadseregben szolgált, és a magyar határokkal kapcsolatos követelések megfogalmazásában kulcsszerepet játszó egykori rozsnyói diák, Fedor Houdek szlovák közgazdász sem rendelkezett francia iskolázottsággal – bár ettől még a fontos geopolitikai műveket olvashatták. Houdek már 1918 végén írott leveleiben jelezte, hogy az új határoknak nemcsak etnográfiai, hanem gazdasági, közlekedési és stratégiai szempontokat is figyelembe kell vennie. Ilyen szempontból egyébként a közgazdász elégedetlen volt a megszületett magyar–csehszlovák területrendezéssel. Ugyancsak a folyóhoz való ragaszkodás segít megérteni az egyik utolsó trianoni területfoglalást. A Tanácsköztársaság bukása után néhány nappal, 1919. augusztus 14-én hajnalban a csehszlovák hadsereg lerohanta a pozsonyi híd déli végének magyar őrségét, és elfoglalta az akkor többségében németek lakta Pozsonyligetfalut. Huszonnyolc évvel később újabb három, korábban Magyarországhoz tartozó faluval bővítette Csehszlovákia ezt a pozsonyi hídfőt. Oroszvár, Horvátjárfalu és Dunacsún elcsatolása a párizsi békeszerződés (1947) értelmében ebben a gondolkodásban leli gyökerét: megszerezni és uralni

a Dunát. A folyóhoz kijutva ellenőrizni lehet a dunai hajóforgalmat, a kereskedelmet és a folyó túlpartján megszerzett hídfők segítségével sakkban lehet tartani a déli szomszédot.

A kész helyzet elé állítás politikája másképp vetődött fel az új délszláv állam esetében. Bár az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege nagy áldozatok árán és (az inkompetens hadvezetés miatt) meglepően hosszú idő alatt, de végül elfoglalta Szerbiát, a szerb kormány nem kötött békét, hanem hosszú és szenvedésekkel teli menetelés végén görög területre, Korfura vonult vissza a szerb hadsereg maradványaival egyetemben. 1918 végén ez az újra felszerelt és konszolidált hadsereg francia alakulatokkal együtt foglalta vissza az országát, és hozzáfogott az egyesített délszláv állam létrehozásához. Ahogy a gyulafehérvári gyűlés 1918. december 1-jén demonstrálta a nagyvilág (és Bukarest) felé az erdélyi románok egyesülési vágyát, úgy 1918. október 29-én a Zágrábi Nemzeti Tanács nyilvánította ki csatlakozását a délszláv államhoz, majd ugyanezt jelentette ki a magyarországi szerbek nagygyűlése is 1918. november 25-én Újvidéken. Az összehívott küldöttek (757 fő) közül mindösszesen hat fő képviselte a régió lakosságának ötödét kitevő németeket, és egyetlen magyart találunk, aki a Bácska és Bánság népességének több mint négyszázezres magyarságát reprezentálta. Később, 1919 elején a bácskai bunyevácok egy része is népgyűlést tartott, és lelkesen csatlakozott az újvidéki nagygyűlés határozataihoz. Szemben a román példával, ez a gyűlés már szerb katonai megszállás alatt zajlott le, mert részben saját erőből, részben a belgrádi fegyverszüneti konvenció értelmében a szerb hadsereg villámgyorsan megszállta a régi Magyarország déli vármegyéit. 1918. november közepére jugoszláv kézen volt Szabadka, Baja, Pécs és Temesvár is. A szerbek sietsége annyiban érthető volt, hogy az elsők között kívánták alkalmazni a kész tények politikáját, ráadásul éles különbséget tettek a november 13-ai belgrádi fegyverszünet által nekik biztosított demarkációs vonal és a már korábban elfoglalt területek között. Živojin Mišić vajda, a szerb hadsereg főparancsnoka minden erővel azon volt, hogy a fegyverszüneti konvencióba belevegyék e két vonal különbségeit, azaz nyilvánvalóan már ekkor növelni akarta a közvetlen szerb igazgatás alá vont területeket. Ráadásul, mivel az egyezmény arra is lehetőséget adott, hogy az antant bármilyen magyarországi pontot megszálljon, amennyiben azt szükségesnek tartja, szerb tisztek gyakran erre hivatkozva torkolták le a főszolgabírókat vagy helyi notabilitásokat, amikor azok tiltakoztak a szerbek túlterjeszkedése miatt.

A párizsi békekonferenciára az új délszláv állam küldöttsége nem érkezett egységes és kiforrott elképzelésekkel. A különböző nemzetiségű (szerb, horvát, szlovén) szakértők a saját nemzeti terük kikerekítését tartották elsőrendűen fontosnak. Amikor összeállt egy úgy-ahogy végleges határvonal, a jugoszláv békedelegáció vezetői és a belgrádi kormánytényezők ráébredtek, hogy különböző gazdasági és etnikai okokból praktikusabb lenne további területeket kérni. Immár nem éppen a „természetes határokhoz" ragaszkodva megpróbáltak a Dráva bal partján lévő településekre is igényt tartani. A jugoszlávok 1919 áprilisában népszámlálást tartottak a térségben, amelyen – ne firtassuk, milyen körülmények között – az 1910-es magyar népszámlálásnál lényegesen nagyobb délszláv (szerb, horvát, bunyevác, sokác) közösséget mutattak ki Baranya és Pécs környékén. Az adatok ellenőrzésére a térségbe küldték a szerb földrajztudomány nemzetközileg ismert képviselőjét, a kitűnő francia és brit kapcsolatokkal rendelkező Jovan Cvijićet, aki szintén megerősítette az eredményeket. A belgrádi közlekedési tárca pedig sikeresen érvelt azzal a kormányfőnél, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak szüksége van a baranyai szénre vasútvonalainak működtetéséhez. A Tanácsköztársaság budapesti kikiáltása új veszélyeket jelentett, amelyek ellen Jugoszlávia be akarta biztosítani magát, így megélénkült az ilyen típusú elcsatolásokkal kapcsolatos petíciók száma, sőt a jugoszlávoknak egy részben magyar arisztokratákból (Draskovich Iván, Festetits Imréné, Keglevich Imre) álló küldöttséget is sikerült Párizsba juttatniuk 1919 júliusában, amely a térség Jugoszláviában maradása

mellett kampányolt. A jeles sportvadásznak, Draskovich grófnak aztán elég sok baja lett ebből az utazásból: a magyar közigazgatás visszatérése után hosszan tartó és társadalmi mozgalmat is keltő eljárás indult ellene. Vádlói szerint Varasd vármegyei illetőségére és családja horvát gyökereire való hivatkozása mellett még azzal is kihúzta a gyufát a sellyei református lelkésznél, hogy gyerekeit ezzel a felkiáltással rángatta el a kastélyablaktól a március 15-ei falusi ünnepség bámulása közben: *„Das ist eine Dummheit!"*.[104]

1919 nyarán–őszén arról is születtek hivatalos dokumentumok, hogy a délszláv államnak meg kellene szereznie Nagykanizsát és a Nagykanizsa–Barcs vasútvonalat. A békedelegációhoz Prágából befutott jelentés vélhetően szlovén szerzője így érvelt:

> *„Kötelességemnek érzem felhívni a figyelmet arra a területre, amelyen a Déli Vasút halad, illetve a Kanizsa–Barcs vonalra. Politikai és közlekedési szempontból is óriási jelentőségű, hogy ez a vasútvonal a miénk legyen. Amennyiben a magyarok kezén marad a nagykanizsai vasútállomás, ahol a Kanizsa–Barcs vonal van, folyamatos közlekedései gondjaink lehetnek. Teljesen téves Nagykanizsát magyarnak tartani, mert jól ismerem. Az összes kereskedő magyar zsidó vagy német volt, akiknek többsége, szinte mindenki, beszél szlovénül, s a polgárok többsége szlovén származású..."*

Ez utóbbit egyébként (mármint a kanizsaiak többségének szlovén származását) az ég egy adta világon semmi nem támasztotta alá.[105] Belgrádban azonban komolyan vették ezt a felvetést: az érintett területek lakossága körében aláírásokat gyűjtöttek a délszláv államhoz való csatlakozás mellett, és az elcsatolást felvetették Párizsban is. A helyzet azonban úgy festett, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság elkésett ezekkel az új területi követelésekkel – korábbi jegyzékeikben egyébként a pécsi szénbányák kitermelésével kapcsolatosan sem

fogalmaztak meg igényeket. Párizsban ezeket végül figyelmen kívül hagyták, a magyar békedelegáció népszavazással kapcsolatos 1920. februári kérése pedig egyenesen felháborította, illetve önkritikus megjegyzésekre késztette Pašić szerb miniszterelnököt: „A jelenlegi helyzetben minden arra mutat, hogy nincs esélye annak, hogy bármit is sikerülhetne ebben a kérdésben elérni, inkább attól tart, hogy ártunk az érdekeinknek. A magyar küldöttség kéri, hogy valamenynyi elszakított területen rendezzenek népszavazást. Miután a rossz közigazgatásunk ellenünk hangolta a németeket és a zsidókat, azok egy népszavazás esetén kétségtelenül a magyarok mellett Magyarországra szavaznának, ily módon sok egyebet is elveszíthetnénk. Úgy véli, hogy sokkal jobb lenne nem bolygatni ezt a kérdést."[106] Miközben Jovan Cvijić már 1919 márciusában viszonylagos pontossággal beszámolt a békekonferencia és a jugoszláv ügyek bizottsága által meghúzott határvonalról, a délszláv politikusok még mindig határkiigazításban reménykedtek 1919 második felében. Az ügyükkel mélységesen szimpatizáló szakértő, Allen Leeper 1919 végén elég világosan elmondta, hogy mit gondoljanak ezekről az igényekről: „Lehetetlen most újra megnyitni ezt a kérdést, mert most a békeszerződések mielőbbi aláírása a fontos."[107] Ennek ellenére Belgrád húzta-halasztotta a megszállt területek kiürítését. 1919 második felében ismét szigorított a megszállás feltételein, sorra cserélte le a helyi közigazgatási képviselőket, vegzálta a nem szláv ajkú lakosságot, és egészen 1921 augusztusáig elhúzta a kiürítést, az utolsó napokban egyértelműen támogatva a baloldali emigránsok által kezdeményezett baranyai kérészállam születését. A pécsi szénvagyonra vonatkozó igényeiket egyébiránt javarészt a brit ellenkezés tette semmissé: mint arról már esett szó, brit érdekcsoportok megvették a korszak egyik legnagyobb folyami hajózási vállalatát, az osztrák DDSG-t, és az ő köreiket, illetve a szénellátásukat zavarta volna, ha Komló és környéke egy másik országhoz kerül. Az egyetlen lényegi eltérés az 1919. márciusi területi határozatokhoz képest a Muravidék hovatartozásának megváltozása volt: 1919. augusztus 12-én a békekonfe-

rencia előzetes engedélyével délszláv csapatok bevonultak az addig magyar igazgatás alatt álló Lendvára és Muraszombatba, és kihasználva a Tanácsköztársaság utáni zűrzavaros magyar közállapotokat, a két városkát és a körülöttük fekvő vidéket Jugoszláviához csatolták.

A román békedelegáció nem volt túlságosan nagy létszámú Párizsban: szemben a nagyhatalmak több száz fős küldöttségeivel mindössze harminc, a nemzeti liberális miniszterelnök, Ion C. Brătianu bizalmasának számító szakértő és diplomata alkotta. A békekonferencia megnyitásakor még félig-meddig függőben volt, hogy Románia voltaképpen milyen státuszban vehet ezen részt. Szövetségesi státuszát elismerték ugyan, de a Románia hadba lépését szabályozó és a területi ígéreteket konkretizáló 1916-os bukaresti szerződés érvényességét nem, illetve csak nagyon nehezen. A gyulafehérvári határozatokat sem tekintették Párizsban magukra kötelezőnek a nagyhatalmak. Az ország iránti szimpátia felkeltésében nem járt elöl Brătianu miniszterelnök, akinek modoráról, tárgyalási stílusáról legendák keringtek – Georges Clemenceau francia miniszterelnök például kimondottan utálta őt. Románia csak két főmegbízottat delegálhatott a békekonferenciára, szemben a nagyhatalmak öt, illetve a Romániánál kisebb Szerbia és Belgium három-három küldöttével. Hogy Bukarest megítélése távol volt az optimálistól, azt az is jelezte, hogy a Legfelsőbb Tanács 1919. január 24-én elfogadott egy határozatot, amely szerint „a főhatalmak sajnálkozásukat fejezték ki amiatt, hogy némely állam fegyveres erővel próbál olyan területek birtokába jutni, amelyek hovatartozásáról egyedül a békekonferencia dönthetne" – a nyilatkozat címzettjét aligha lehetett eltéveszteni.[108] Ilyen figyelmeztetést Prága például sohasem kapott.

Románia azonban mégsem teljesen fegyvertelenül indult harcba ebben a küzdelemben: egyrészt az antant magas rangú helyi képviselői, így például Charles de Beaupoil, Saint-Aulaire grófja, bukaresti francia követ vagy Henri Mathias Berthelot tábornok, a francia Dunai Hadsereg, a régió egyetlen nagyobb szövetsé-

ges erejének parancsnoka rajongott Romániáért. Előbbi már 1918. november 11-én, a német fegyverszünet napján olyan ékesszólóan érvelt a bukaresti titkos szerződés érvényessége mellett, hogy nem volt érző szív, amely e kérést megtagadhatta volna Párizsban. (Aprócska probléma volt csupán, hogy a mondott irat csak január 25-én ért Párizsba, de éppen időben ahhoz, hogy tompítsa az előző napi ledorongolást, amelyet a Legfelsőbb Tanács Bukaresthez intézett.) Románia másik titkos fegyvere a királyné volt. Mária, aki valódi angol hercegnőnek született, egyrészt sikeresen apellált a francia sznobériára és feledtette el a békekonferencián, hogy a férje mégiscsak egy Hohenzollern-Sigmaringen, másrészt férjével ellentétben jó viszonyt ápolt Brătianuval. A királyné valamiféle áttörést kívánt elérni a Bánság ügyében, amelynek megosztása csaknem háborús konfliktust okozott a Román Királyság és a frissen létrejött délszláv állam között. A volt Magyar Királyság utódállamai között ez volt talán a legintenzívebb területi konfliktus; a csehszlovák kormány huzakodott egy sort a lengyellel a Szepesség és Árva egyes részein (Teschen/Cieszyn/Těšín kérdésében egyébként sokkal mélyebb volt a vitájuk), Fiume ügyében is volt némi, székelyesen szólva „gyúródás" a jugoszlávok és az olaszok között, de a Bánságnak akár csak az említése is iszonyatos harciasságot váltott ki a román politikusok nagy részéből. Maniu még 1920 februárjában, a Tiszától való visszavonulás előtt is „lehetetlen határokról" írt a Párizsban tartózkodó Vaida-Voevodnak. Mint fogalmazott: „a Bánság kérdésében senkit nem tudunk döntőbírónak elfogadni", és egy, a békekonferencia által kijelölt szakértői bizottságot szorgalmazott, úgy, hogy annak döntéseit amúgy nem tekintette volna kötelezőnek Románia számára.[109]

A békekonferencia idején 43 éves Mária királyné vonzó, művelt és szellemes nő volt, akinek nyelvtudása, műveltsége, nagyvilági modora sokakra volt hatással az általa meglátogatott döntéshozók közül. 1919. március elején érkezett Párizsba. Híre messze megelőzte: feltétlen antantbarátsága, a sajtóban és fényképeken gyak-

ran bemutatott karitatív tevékenysége és nem mellékesen, gáláns kalandjai (vagy azok híre) ismertté tették a nevét. Néhány napnyi párizsi tartózkodás után Nagy-Britanniába utazott, majd március legvégén visszatért, és Aix-les-Bains-be való távozása előtt újabb bő tíz napot töltött a francia fővárosban. Ünnepélyesen fogadták a francia Akadémián, találkozott Clemenceau-val, Poincaréval, Wilson amerikai elnökkel, és ami ennél is fontosabb: az elnök feleségével, Edith Wilsonnal, akivel rögtön rokonszenvesnek találták egymást. Hogy a találkozóknak mi volt a politikai haszna, arról a vélemények (nemcsak a román politikusoké, de a történészeké is) erősen megoszlanak. A bánsági vita mellett Mária lobbiját emlegették Berthelot tábornok posztján tartása mellett is. (Ha volt ilyen, akkor ebben kétségkívül sikerrel járt.) A Párizsban ekkoriban fénykorukat élő irodalmi és politikai szalonok némelyike francia-román arisztokraták és értelmiségiek köré szerveződött. Anna de Noailles, Hélène de Vacaresco (Ferdinánd király korábbi szeretője) vagy a Bibescók (Antoine Bibesco román diplomata például az író, Marcel Proust jó barátja volt) olyan kapcsolati hálóval rendelkeztek a francia fővárosban, amelyet kevesen múltak felül.

A személyi adottságokon túl Románia kezében volt egy geopolitikai ütőkártya is: a bolsevik Oroszország elszigetelésében a déli fronton senki másra nem lehetett számítani, csak a román csapatokra. A francia hadsereg elégtelen erőkkel végrehajtott odesszai és krími beavatkozásának kudarca után Párizs kivonta csapatait Dél-Oroszországból és Ukrajnából (1919. április), és úgy hagyta maga után a területet, ahogy találta: teljes katonai és politikai káoszban, kadetekkel, a cári uralom híveivel, az Önkéntes Hadsereg elkeseredett, csapatok nélküli tisztjeivel, a Mahno-féle paraszti anarchistákkal, a különböző pártállású nemzetiségi aktivistákkal és a mindenütt jelen lévő bolsevik agitátorokkal. A franciák stratégiai helyzetét nehezítette, hogy 1919 áprilisában a francia Fekete-tengeri flotta egyes egységei fellázadtak, szovjeteket alakítottak, felhúzták a vörös lobogót, és követeléseik között szerepelt, hogy nem

akarnak nyolc előtt kelni. A kivonulás komoly presztízsveszteséget jelentett Franciaországnak az oroszok és saját szövetségeseik, így a Krímben jelen lévő görögök előtt is, akiknek szégyenszemre segíteniük kellett a vörös matrózok megfékezésében. Ezek után a bolsevikellenes összefogás déli frontja helyén óriási lyuk tátongott, amit csak Románia tudott kitölteni, de ennek meg is kérte az árát. A román fél sikerrel érvelt azzal, hogy a magyarok elleni támadásai nemcsak területfoglaló jellegűek, hanem arra is szolgálnak, hogy megakadályozzák a magyar és az orosz, illetve ukrán bolsevikok egyesülését. Érvelésüket nyilvánvalóan megkönnyítette az is, hogy Smuts tábornok április eleji missziója kudarccal végződött, és átmenetileg azt jelezte, hogy a bolsevikokkal nem lehet megegyezni. Alexandru Vaida-Voevod a magyar kultúra, és ezen belül a *Borsszem Jankó* című vicclap mély ismeretéről tett tanúbizonyságot helyzetértékelésében, amikor arról írt, hogy Kun Béla „ostoba felfuvalkodottsága nagy szolgálatot tett nekünk" [vagyis hogy nem fogadta el Smuts ajánlatát], „a Négyek Tanácsa alig várta, hogy legyen valakijük, akár Mokány Berci, akár Savanyú Jóska, akár Ben-Menahem Cziczeszbeiszer, aki aláírná a békéjüket. Nekünk, amennyire csak lehetséges, meg kell akadályoznunk óhajuk valóra válását".[110] Lehetséges, hogy a korai erdélyi beszámolók igazak voltak, amikor arról beszéltek, hogy a betörő román csapatok rongyosak voltak, és bocskort hordtak lábbeliként, de a nyugatabbra fekvő településekről már találunk emlékezéseket arról, hogy a román katonák amerikai bakancsot viseltek. Amit a laikus szem kevésbé tudott megfigyelni: a román hadseregnek ömlött a nyugati hadianyag, elsősorban a tüzérségi eszközök és lőszer. És csapataik felszerelték magukat a Mackensen-hadsereg hátrahagyott eszközeivel is.

Bár a térségben operáló francia Armée de Hongrie (Magyarországi Hadsereg) parancsnoksága kezdetben helytelenítette a lépést, a román kormányzat és hadsereg 1919. április közepét érezte alkalmasnak arra, hogy továbblökje csapatait nyugat felé, és eljusson

a Vix-jegyzékben megjelölt vonal keleti határáig. Ehhez megkapták Párizs és a békekonferencia elnöke, Clemenceau támogatását is azzal, hogy ez nem prejudikál a békeszerződés területi rendelkezéseivel kapcsolatban – azaz nem kapnak meg automatikusan minden területet, ahova beteszik a lábukat. Eközben a Bánsággal kapcsolatos román–jugoszláv vita miatt a francia csapatok szélesítették megszállási zónájukat, hogy biztonságosabban elválasszák a román és jugoszláv csapatokat, így 1919. április 27-én bevonultak Makóra.

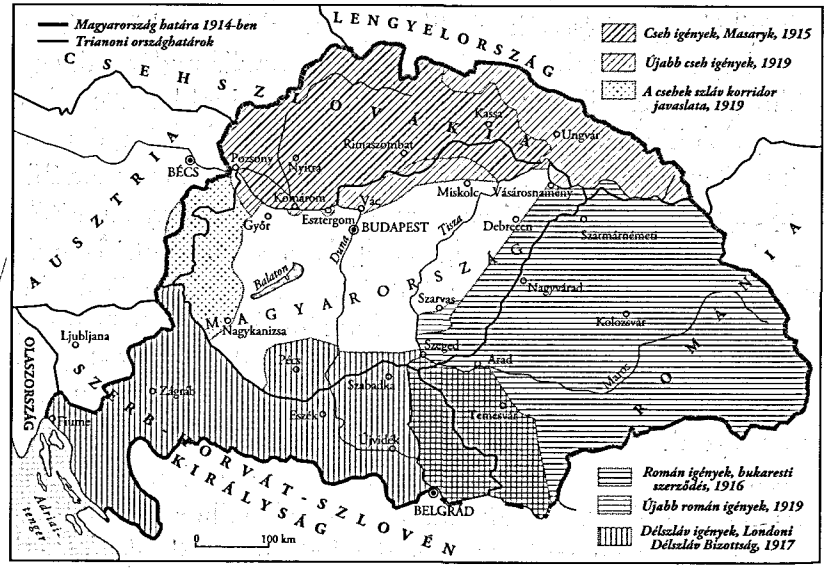

2. térkép: Az utódállamok területi követelései

Ahogy azt várni lehetett, a román csapatok nem álltak meg a Vix-zóna keleti szegélyénél, hanem nagyon hamar bejelentették igényüket a Tiszáig történő előrenyomulásra. Párizsban ezt is tudomásul vették: akkor parancsoltak csak megállást, amikor a Tiszán való átkelés, illetve Budapest elfoglalása került szóba. Úgy gondolták, hogy a területileg redukált, három oldalról ellenségekkel körbevett Tanácsköztársaság megbukik magától. Erre az értékelésre

az orosz front fejleményei és a hadtápvonalak megnyúlása miatt maga Románia is hajlott. Bukarest a következő hónapban elindította csapatait az ukrán népköztársaság ideiglenes fővárosa, Sztanyiszlavivi/Stanislau (ma: Ivano-Frankivszk) felé, hogy a lengyelekkel egyesülve minél hosszabb lengyel–román közös határt alakítsanak ki. „Az a veszély, hogy ezen a héten létrejön egy oktrojált béke Ukrajna és Lengyelország között, beszúrva az ukránokat a lengyelek és közénk" – írta április végén Vaida-Voevod Párizsból, és magas rangú francia katonatisztekkel együtt szomorkodott azon, hogy a *marcia su Budapest* egyelőre elmaradt.[111] A közkeletű vélekedéssel szemben azonban Románia sem a bukaresti titkos szerződésben, sem az általa tervezett és a békekonferencián bemutatott jegyzékekben nem jelezte, hogy *teljes egészében* a Tiszáig akarja kitolni a magyar–román határt. A Tisza felső folyását természetesen határfolyónak szánta, nagyjából Vásárosnamény magasságáig, onnan pedig egy csaknem egyenes vonal mentén, egy Szegedtől délre elhelyezkedő pontig húzódott volna a román kormányzat számára ideális határ. A bánsági szakaszon aztán ismét a Tiszánál képzelték el a román–jugoszláv választóvonalat. Ugyanakkor sokszor megfordult a román döntéshozók fejében, hogy talán mégsem volna olyan rossz egy teljes egészében a Tiszára támaszkodó magyar–román határt kiharcolni, néhány hídfővel a jobb parton. 1919 novemberében, egy héttel Budapest és a Duna–Tisza köze kiürítése után ezt Cihoski tábornok, a román vezérkari főnök helyettese rendkívül érzékletesen fogalmazta meg egy emlékiratában, azt is jelezve egyúttal, hogy honnan meríti az inspirációt: „a Tisza a mi Rajnánk".[112] A román fél egyébként még azt sem tartotta kizártnak, hogy a Tiszántúlon széles tömegek akarnak majd Romániához tartozni, az „alacsonyabb adók, a só, a fa és a saját parlament" okán, nemcsak a mágnások, hanem a parasztok is.[113] Amikor kiderült, hogy ez nem egészen így van, és még a békeszerződések mellé tett kisebbségvédelmi szerződést is alá kell írni, a román fél még egy utolsó próbát tett.

1920 tavaszán a Békés megyét még megszállva tartó román hatóságok szlovák gazdákat, értelmiségieket próbáltak meggyőzni arról, hogy kérjék Romániához csatolásukat. Aláírásgyűjtésüket az a Márkus Mihály (Mihail Mărcuş) szervezte, akivel gyulai ügyvédként és román kormánybiztosként már találkoztunk. Ma már anekdotikussá vált és a szépirodalomban – így Závada Pál *Jadviga párnájá*ban – is megjelent ez az epizód, a korban mégsem volt tréfadolog. A helyi szlovákok egy delegációja egészen Párizsig jutott memorandumával, amelyben azt kérték, hogy az előzetesen megállapított határvonalhoz képest még a Körös–Maros vidékének újabb negyvenkét községét csatolják Romániához, mintegy 300 ezer lakossal, akiknek egynegyede volt szlovák, 63,5 százaléka magyar, és mindössze 5,1 százaléka román. Aradot ennél magasabb arányban lakták magyarok, ennek ellenére a város Romániához került – és mára 10 százalék alatt van a magyarok aránya. A kérdést a nagyhatalmak végül levették a napirendről. Ugyanebben a régióban a nagylaki szlovák nemzeti tanács 1918. november végén egy másik memorandummal fordult a szerb nemzeti bizottságokhoz (az irat eljutott Belgrádba is), és kérte a Magyarcsanád–Pécska–Tótkomlós háromszög Szerbiához csatolását, azt állítva, hogy ez „tisztán szlovák vidék, amelyet ma is többségében szlávok, pontosabban szlovákok laknak".[114] Nagyjából ugyanebben az időben hasonló típusú petíciót adott át Szőreg, Deszk és Újszentiván szerb lakossága is, amelyben településeiknek a délszláv királysághoz való csatolását kérték.

E három állam – Csehszlovákia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Románia – magyar határokhoz való viszonyulása néhány tekintetben hasonló volt. Az „evés közben jön meg az étvágy" ősi igazságának megfelelően mindhárom új utódállam (sőt, tulajdonképpen Német-Ausztria is) a magyar állam végzetes meggyengülését és a békekonferencia által nyújtott lehetőségeket érzékelve többet szeretett volna megszerezni 1919 folyamán, mint ami a békekonferenciára beterjesztett jegyzékeikben először szerepelt. Románia

1919 őszén–1920 elején még igyekezett alkudozni egyes tiszántúli településekről, és megszerezni bizonyos közlekedési csomópontokat; a délszláv királyságnak kedve támadt a baranyai szénmedencére; Csehszlovákia pedig 1919 augusztusában délebbre igyekezett tolni a Dunától keletre eső határszakaszt. Egyikük sem járt sikerrel. A másik figyelemre méltó körülmény a folyók szerepe a határmegállapításban. A döntéshozók a kor divatos politikai földrajzi elveinek megfelelően a „természetes határok" doktrínáját vallották, és a Dráva, a Duna és a Tisza vonalához való ragaszkodás, illetve a hídfők megszerzése programjuk középpontjában állt. Amikor eldőlt, hogy a trianoni határok 50-70 kilométer széles sávban mozoghatnak az összefüggő magyar nyelvterület határán, az utódállamok kormányai igyekeztek a maximumot kihozni ezekből a feltételekből. Hamisított vagy erősen szépített statisztikák segítségével, a történeti, politikai földrajzi és etnikai érvek kombinálásával támasztottak igényeket ezekre a területekre – a végül elfogadott határok így bizonyos értelemben kompromisszum eredményei voltak az antantszakértők egyes javaslatai és az utódállamok követelései között. E helyzet létrejöttében a Kárpát-medence keleti felében főként a vasútvonalak játszottak döntő szerepet, míg nyugaton a folyók. Ám ezek a döntések olyan megegyezések voltak, amelyekből a magyar felet tökéletesen kihagyták.

8. KÉRÉSZÁLLAMOK

Az 1918 és 1921 közötti időszakban nem kevesebb mint 13 olyan államalakulat jött létre a hajdani történelmi Magyarország területén, amelyek néhány napos, néhány hetes, máskor hosszabb, akár évekig tartó fennállás után szűntek meg. Volt, amelyik csendben kimúlt, és volt, amelyik halálos áldozatokat és hosszan tartó sebeket hagyott maga után. Némelyik csak értelmiségiek vagy néhány kalandor elméjében létezett inkább, és akadt, amelyikért több ország vetélkedett. Olyan államok voltak ezek, amelyek korábban nem léteztek, és nem is maradtak fent – létük mára a világháborút követő káosz jelképévé lett. Ezek a kezdeményezések sok esetben az állammá alakulások attribútumaival is rendelkeztek (ünnepélyes kikiáltás, alapító dokumentum, valamiféle tartománygyűlés, törvényhozás összehívása, nemritkán alkotmány, zászló, hadsereg, esetleg himnusz, bélyegkibocsátás és adók beszedése). Sőt, egyes esetekben még más államok is elismerték őket – főleg azok, amelyeknek érdekében állt az adott terület különállása. Így például a frissen létrejött Szovjet-Oroszország hivatalosan is elismerte a költő d'Annunzio fiumei államát. Fontos azonban, hogy vizsgálatukkal kapcsolatban ne engedjünk a történelmi determinizmusnak: ezek az államok nagyon sok esetben nem azért nem maradtak fönn, mert területi anomáliák voltak, vagy mert soha nem létezett területi egységekre, identitásokra hivatkoztak, hanem azért, mert

tervük kidolgozatlan volt, vagy a tervüket alkotó eszmei maggal voltak problémák, esetleg külső beavatkozás miatt buktak el. Tehát az a tény, hogy Lettország ma létezik, Szlovják Népköztársaság pedig nem, csak annyit jelent, hogy az egyiknek van némi konzekvenciája a jelenben, a másik pedig történeti érdekességgé vált: indulásukkor azonban nagyon sokban hasonlítottak egymásra. És az utóbbi kudarcát alapvetően nem az okozta, hogy ne lettek volna olyan személyek nagy számban, akik keletszlovák dialektusban beszéltek szlovákul, csak éppen mindez kevés volt egy önálló „szlovják" identitás kialakítására, az ezt támogató intézményrendszer és értelmiségi hátország pedig gyengének bizonyult.

A történelmi Magyarország (egykori) területén 1918 és 1921 között megvalósult vagy tervezett államkezdeményeket a következő táblázatban foglaltuk össze:

Elnevezés	Időtartam	Helyszín, központ	Vezető(k)
Bánsági (vagy Bánáti) Köztársaság	1918. október 31. – november 25.	Temesvár	Otto Roth, Bartha Albert
Hiénc Köztársaság/ Heanzenland	1918. december 5.	Nagymarton	Hans Suchard
Szepesi Köztársaság	1918. december 9–17.	Késmárk	Hefty Gyula Andor és társai
Keleti Szlovák (Szlovják) Népköztársaság	1918. december 11–29.	Kassa	Dvortsák Győző/ Viktor Dvorčak
Kun Köztársaság	1918. december 18. (?) – 1919. március 20. (?)	Kunszentmiklós	Förster Lajos, Baky Miklós (szervezők)
Hucul Köztársaság/ Guculszka Reszpublika	1919. január 9. – június 11.	Kőrösmező és környéke	Sztepan Klocsurak
Kalotaszegi Köztársaság	1919. január	Bánffyhunyad	Kós Károly és társai
Székely Köztársaság	1919. január 10. (tervezett)	Székelyudvarhely	Paál Árpád

Elnevezés	Időtartam	Helyszín, központ	Vezető(k)
Mura Köztársaság/ Vendvidéki Köztársaság	1919. május 29. – június 5.	Muraszombat és környéke	Tkálecz Vilmos
Szlovák Tanácsköztársaság	1919. június 16. – július 7.	Eperjes	Antonín Janoušek
Carnarói Olasz Kormányzóság/ Reggenza Italiana del Carnaro	1919. szeptember 12. – 1920. december 24.	Fiume	Gabriele d'Annunzio
Baranya–Bajai Szerb–Magyar Köztársaság	1921. augusztus 14–21.	Pécs és Baranya vármegye	Petar Dobrović/ Dobrovits Péter és társai
Lajtabánság	1921. október 4. – november 3.	Meg nem szállt nyugat-magyarországi területek, Felsőőr	Prónay Pál

Vannak olyan államalakulatok, amelyek szerepelhetnének még a felsorolásban. Egyfelől bizonyos szempontból a Magyar Tanácsköztársaság is egy ilyen, ideológiai alapokon teremtett kérészállamnak tekinthető, és szólnak súlyos érvek amellett is, hogy a gyulafehérvári gyűlés körüli Erdély – legalábbis román szempontból – ilyen autonóm formáció volt. Némelyik szociáldemokrata és román nemzeti párti politikus átmenetileg vagy akár hosszabb időre elképzelhetőnek tartott akár egy területi különállást is. A tervezgetés abba a fázisba, ahova a Székely Köztársaságé, bizonyosan eljutott, bár a kikiáltás ideája végül is halva született. Tekintettel azonban arra, hogy ez nem egy önálló Erdélyi Köztársaságot jelentett volna, hanem Románia egyik, többé-kevésbé autonóm területét, végül nem vettük fel a táblázatba. Hasonló okokból nem szerepel sem „Ruszka-Krajna", sem a „Tót Impérium" terve, sem Magyarország kantonizálásának Jászi-féle koncepciója. Ugyancsak nem szerepel a Csehszlovákián belüli, meg nem valósult szlovák vagy ruszin autonómiatervek tömkelege, mert ezek nem önálló álla-

miságról szóltak, jóllehet voltak olyanok, akik ezt az autonómiát egy későbbi önálló államiság első lépésének szerették volna látni. Erősen kérdéses, hogy a Zsil-völgyi bányászok szocialista köztársasága túlment-e a hírlapi deklarációk szintjén – a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem tanára, Nagy Róbert-Miklós kutatásaiból erről biztosan többet fogunk tudni a közeljövőben. Ezek az elképzelések egy adott államon – jelesül: Magyarországon – belül vázoltak fel valamiféle területi alapú autonómiát, nem pedig teljes állami szuverenitásra törekedtek.

A Károlyi-féle Népköztársaság nem tekinthető kérészállamnak: kérdéses, hogy milyen politikai és közjogi formában, de mégiscsak folyatója volt valamiféle magyar állami hagyománynak. A Tanácsköztársaság viszont ideológiai zárvány: radikalizmusa, doktrinersége, az általa kifejtett terror és szélsőséges népszerűtlensége miatt folytathatatlanná tette magyar eszmetörténeti hagyományként. Nem véletlen, hogy különböző egyéb okok miatt (Kun Bélának és társainak meggyilkolása a sztálini terrorban) 1945 után is zsákutcának bizonyult. Emléke meglehetősen halványan élt az 1947–1948 körül berendezkedő kommunista diktatúrában, mert aki állami vagy pártszinten meg akart volna emlékezni róla, annak arra a kínos kérdésre is válaszolnia kellett, hogy hová tűnt Kun Béla és a Szovjetunióba került népbiztosok többsége. Ezt a kérdést pedig Sztálin életében nem lehetett feltenni. A Tanácsköztársaság témájának újbóli előkerülése 1956 után nem az ideológiai kontinuitás jele volt, hanem az időtlenné tágított „ellenforradalommal" való leszámolást példázta. Ezt bizonyítja Borsányi György Kun Béla-életrajzának kálváriája, vagy az a kínos hatósági hercehurca, ami Magyar Dezső *Agitátorok* című filmje körül folyt, de ezt a képet sugallta a populáris kultúrától kezdve (*Bors*-sorozat) a megemlékező irodalmon át az emlékezetpolitika jelentős része is. E folyamatot Apor Péter könyve[115] ragyogóan bemutatta. Ugyanakkor a Magyar Tanácsköztársaság területi kiterjedése, a korábban létező magyar állam egyes intézményeinek átvétele, és főleg a nagyvilág általi elismertsége miatt kérdéses, hogy kérészállamnak tekinthető-e vagy sem: mindkét álláspont mellett szólnak érvek.

A kérészállamok vizsgálata nem öncélú: természetesen vonzóak az anekdotikus részletek a kocsmák hátsó szobáiban kiosztott miniszteri posztokról vagy a költő d'Annunzio fiumei polgároknak tartott hatórás beszédeiről. A zavaros átmeneti viszonyok államkezdeményeinek vizsgálata azonban sokkal fontosabb kérdések megválaszolására is alkalmasnak tűnhet. Egyrészt választ adhat arra a kérdésre, hogy mi is egy állam tulajdonképpen. Milyen elképzeléseik és milyen motivációik voltak az ilyen államalakulatokat kikiáltó embereknek? Mit gondoltak önrendelkezésről, az állam szerepéről?

A kérészállamokat többféleképpen osztályozhatjuk. Létrejöttük szempontjából lehettek a) létező vagy kitalált etnoregionális kisebbség (például a szepesi németek, hiéncek, keleti szlovákok, huculok stb.) önkifejezési kísérletei a wilsonizmus szellemében; b) helyi szervezkedések egy nagyhatalom vagy szomszédos állam támogatásával; c) ideológiai zárványok, amelyek híján voltak mindenféle regionális alapnak; d) egyszerű kalandorakciók, amelyek az összeomlás káoszának köszönhették létüket. Ezek a kategóriák természetesen nem mindig választhatók el élesen. Minek tartsuk például d'Annunzio Fiuméjét vagy Prónay Pál Lajtabánságát? Egyszerű kalandorakciónak, ideológiai zárványnak vagy állami manipulációnak?

Létüket megközelíthetjük a finalitás felől is, e szerint vagy a) katonai erővel leverték őket (ilyen volt a d'Annunzio-féle fiumei kísérlet vagy a Mura Köztársaság); b) egy másik állam részei lettek; c) hosszabb ideig fennmaradtak, megőrizve valamiféle különállást; d) létre sem jött, csupán a tervezés szintjén maradt kezdeményezések (például a Kalotaszegi Köztársaság).

Ezeket az államokat meg lehet különböztetni azon az alapon is, hogy helyi szervezők, „játékmesterek" hozták-e létre őket (például a Szepesi Köztársaság esetében), vagy kívülről érkezett aktivisták mozgósították a helyi lakosság egy részét, esetleg erőszakolták rá

akaratukat a helyiekre (Fiume, Lajtabánság). Önmagában beszédes, hogy ezen államalakulatok többsége „köztársaságként" definiálta magát, nem pedig királyságot vagy egyéb államformát tűzött ki célként. Ezalól csak a Lajtabánság és a Carnarói Olasz Kormányzóság kivétel. A folyamat természetesen elválaszthatatlan a kontinens demokratizálási folyamatától, amelynek során Európa addig kisebbségben levő respublikái látványosan megszaporodtak, és egy sor korábbi monarchia (német, osztrák–magyar) utódállama is köztársasággá alakult. A korszellem kedvezett az új köztársasági hullámnak. Ugyanakkor ezek a kezdeményezések sokszor régi sérelmek és regionális különállások emlékét vitték tovább: a ruszin hegyvidék különlegesen rossz közellátási viszonyai, a jászkun redempció (a jászkunok saját jobbágyfelszabadítása a 18. században) vagy a Szepesség területi különállásának emléke bizonyíthatóan felbukkant az adott kezdeményezések életre hívásában.

Egy másik fajta kategorizálást, illetve a meglévők kombinációját jelentheti, ha az ideológiai célokra (baloldali, jobboldali, tekintélyuralmi, demokratikus) tekintünk, illetve azt vizsgáljuk, hogy az aktivistáknak mik voltak a magyar állammal kapcsolatos szándékaik. Ilyen alapon megkülönböztethetünk az állam központja felé, illetve onnan kifelé gravitáló államkezdeményeket: míg a Székely, a Kalotaszegi, a Bánsági és a Szepesi Köztársaság befelé gravitáló államalakulat volt, és céljául a magyar államegység megtartását tűzte ki, addig a Hucul Köztársaság, Fiume vagy a Hiénc Köztársaság határozottan kifelé igyekezett ebből az állami keretből. Ezen kategóriák együttes használatával izgalmas, többmezős rendszert hozhatunk létre, olyan kategóriákkal, mint hogy „kifelé gravitáló – autoriter – kívülről vezényelt – leverték" (Carnarói Olasz Kormányzóság) vagy „befelé gravitáló – demokratikus-regionalista – terv maradt" (Kalotaszegi Köztársaság).

Voltak olyan kezdeményezések, amelyek ideológiailag úgyszólván meghatározhatatlanok: ilyen volt például a Mura/Vendvidéki Köztársaság. Vezetője, Tkálecz Vilmos (1894–1950) direktóriumi

tag volt a Tanácsköztársaság idején; valószínűleg egyéni okokból (felelősségre akarták vonni egy csempészési ügyben) megszökött, és kikiáltotta államát, amely Ausztriától és a délszláv királyságtól kért segítséget. A vörös csapatok azonban hamar leverték a kezdeményezést, Tkálecz pedig elmenekült. 1920-ban Magyarországra települt, ahol nevét Tarcsayra magyarosította, majd tanítói pályája mellett sikeres magyarnóta-szerzői karriert futott be, többek között neki köszönhetjük a *Vásárhelyi híres promenádon* halhatatlan sorait.

A fentebb említett kategóriákat a következő táblázatban foglaltuk össze:

Elnevezés	Kezdeményezők	Megvalósulás	Ideológia	Előzmény	Integratív/ dezintegratív	Vége
Bánsági (vagy Bánáti) Köztársaság	helyiek	?	wilsonista, demokrata	különleges területi státusz	integratív	megszűnt
Hiénc Köztársaság/ Heanzenland	külső aktivisták	igen	szociáldemokrata	–	dezintegratív	leverték
Szepesi Köztársaság	helyiek	igen	regionalista	különleges területi státusz	integratív	megszűnt
Keleti Szlovák (Szlovják) Népköztársaság	helyiek	igen	regionalista	–	integratív	megszűnt
Kun Köztársaság	helyiek	nem	jobboldali	redempciós mozgalom	integratív	megszűnt
Hucul Köztársaság/ Guculszka Reszpublika	helyiek	igen	regionalista	közellátás, sérelmek	dezintegratív	leverték

Elnevezés	Kezdeményezők	Megvalósulás	Ideológia	Előzmény	Integratív/ dezintegratív	Vége
Kalotaszegi Köztársaság	helyiek	nem	regionalista, demokrata	–	integratív	–
Székely Köztársaság	helyiek	nem	regionalista, demokrata	rendi különállás	integratív	–
Mura Köztársaság/ Vendvidéki Köztársaság	helyiek	igen	?	–	dezintegratív	leverték
Szlovák Tanácsköztársaság	külső aktivisták	igen	baloldali, kommunista	–	?	megszűnt
Carnarói Olasz Kormányzóság/ Reggenza Italiana del Carnaro	külső aktivisták	igen	meghatározhatatlan (szélsőbal + szélsőjobb)	corpus separatum	dezintegratív	leverték
Baranya–Bajai Szerb–Magyar Köztársaság	külső aktivisták	igen	baloldali, demokrata	–	dezintegratív	megszűnt
Lajtabánság	külső aktivisták	igen	legitimista, jobboldali	–	integratív	megszűnt

A történeti Magyarország területén létrejövő háború utáni kérészállamok korántsem számítottak elszigetelt jelenségnek. A világháború végén számos területen alakultak ilyen vagy ehhez hasonló, rövid ideig fennálló, senki által el nem ismert vagy speciális különállást élvező államalakulatok: utóbbiak esetében gondoljunk a Memel- vagy a Saar-vidék, illetve Danzig Szabadállam példájára, ahol a területi

különállást maga a békeszerződések rendszere, illetve az azt irányító nagyhatalmak hozták létre. A balti államok megalakulása, amelyek közül Észtország és Lettország semmiféle önálló állami múlttal nem rendelkezett, szintén bírt a kérészállami lét bizonyos attribútumaival, ám a kulturális nemzet 19. században kidolgozott, meglepően stabilnak tűnő fogalma és az idő igazolta ezen államok létjogosultságát. Igaz, kezdetben a térség majdnem minden államában volt kísérlet arra, hogy német hercegek trónra ültetésével német kliensállamok sorát alakítsák ki – így finn, litván királyságot vagy valamiféle balti hercegséget (illetve elődjét, a Kurföldi és Zemgalei Hercegséget), nagyrészt a balti németekre alapozva. József nádor unokája, Habsburg Vilmos főherceg pedig Ukrajna trónját célozta meg, és az ukrán nemzeti célokkal olyannyira azonosult, hogy a második világháború után az NKVD elhurcolta Bécsből, és szovjet börtönben halt meg. Németország világháborús veresége és a helyi közvélemény elutasító magatartása miatt azonban ezek az államkezdemények is nagyon rövid életűnek bizonyultak. Létezett egy sor olyan állam, amely a cári birodalom romjain jött létre, és környékükön 1989–1991 után ismét felbukkant az önálló államszervezés ideája. Ilyen volt a kaukázusi köztársaságok sora, a fehérek és vörösök által szervezett átmeneti államok, vagy a Belorusz Népköztársaság (1918. március 25. – 1919), amelynek ma is emigrációban tényked Radája e sorok írásakor a világ leghosszabb ideje emigrációban lévő kormányzata, amely szemben áll a jelenlegi Fehéroroszország politikai rendszerével is. És voltaképpen a Brémai (1919. január 10. – február 4.) vagy a Bajor Tanácsköztársaság (1919. április 7. – május 3.) is ilyen államnak tekinthető.

Ezekről az államkísérletekről egységes rendszerezés a mai napig nem készült, de így vagy úgy belegyömöszölhetők a fenti kategóriák valamelyikébe. Ezek a jelenségek tehát nem voltak egyediek, bár magas számuk a történeti Magyarország területén elgondolkodtató. Ha a térképre pillantunk, az is látszik, hogy ezek az 1918 és 1921 között létrejövő kérészállami kezdemények jobbára

a történeti Magyar Királyság peremvidékein jöttek létre. (A Kun Köztársaság kivételével, amely azonban egy gyűlésen, egy lap kiadásán és a tervezgetésen kívül nem jutott túl messzire.) Aligha kerülhető meg tehát a következtetés, hogy ezen államalakulatok létrejöttéhez a központi hatalom gyengesége és a helyi elitek (vagy ellenelitek) újrapozicionálására volt szükség.

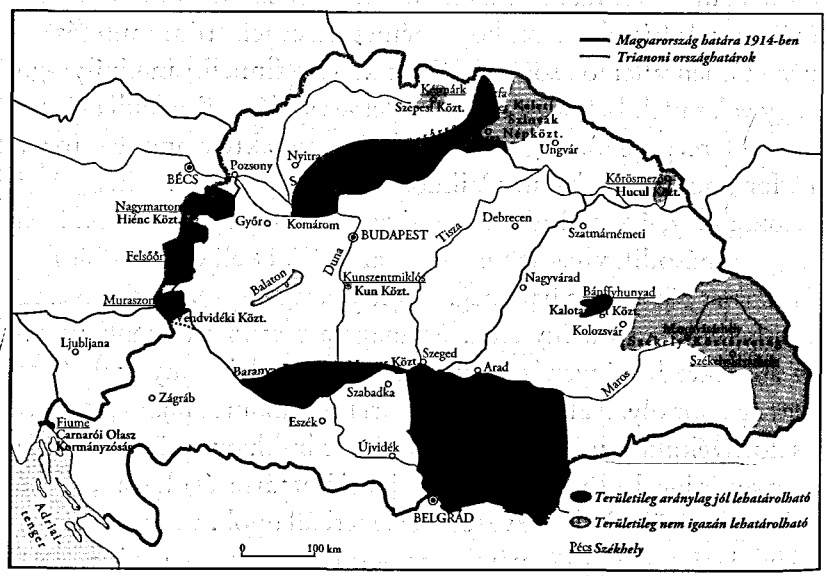

3. térkép: Kérészállamok Magyarországon, 1918–1921

Nézzünk néhány ilyen esetet. Dvorcsák Győző/Viktor Dvorčak 1878-ban született Felsővízközön (Svidník). A Sáros vármegyei levéltáros, publicista és újságíró a szlovják (vagy keleti szlovák) mozgalom egyik vezető ideológusa lett. Cikkeiben, nyilvános megszólalásaiban amellett állt ki, hogy a keleti szlovák nem pusztán dialektus, hanem önálló nyelv, amelynek saját nyelvkönyvekre, oktatásra, intézményrendszerre van szüksége. Szűk értelmiségi kör állt mögötte, amelynek radikálisabb tagjai még a keleti szlovákok/szlovjákok nyugatiaktól eltérő etnogenezisét is felvetették. Ezzel

a nézetükkel nem voltak teljesen egyedül: a magyar politikai elitben Jászi Oszkártól Teleki Pálig húzódó konszenzus alakult ki azzal kapcsolatban, hogy a keleti szlovákok, ha nem is alkotnak külön nemzetet, archaikusabb viszonyaik, a Csehországtól való távolságuk, az őket ért német, magyar és ruszin nyelvi hatások és főként mély katolicizmusuk miatt elütnek a nyugati, részben evangélikus, a cseh kulturális hatásokra nyitottabb és világiasabbnak elkönyvelt szlovákságtól.

Amikor 1918 novemberében Magyarországon megmozdult a föld, Dvorcsák és a körülötte létező kör elérkezettnek látta az időt az önálló politikai cselekvésre. 1918 őszén létrehozták a Keleti Tót Nemzeti Tanácsot, amely november 24-ére népgyűlést is hirdetett Eperjesre, ahová Jászi Oszkár minisztert is meghívták. A szociológus végül nem ment el a gyűlésre, de táviratban köszöntötte annak céljait, a szlovjákok önrendelkezését és kijelentéseiket a magyarsághoz való ragaszkodásról. A Nemzetiségi Minisztérium ugyanakkor láthatóan nem tartotta komolynak az egész kezdeményezést, és érdemben csak akkor volt hajlandó foglalkozni vele, amikor 1918. december elején az antant jegyzékei egyértelművé tették, hogy Sáros, Abaúj és Zemplén vármegye, a keleti szlovákok települési területe csehszlovák megszállás alá fog kerülni. December 5-én Dvorcsák személyesen is találkozott Jászival Budapesten: hatpontos memorandumában a saját állami kezdeményezésük elismerését, az iskolák helyi kézbe vételét és a földreform feletti ellenőrzést követelt, valamint keleti szlovák jelenlétet a majdani magyar békedelegációban. Néhány nappal később, december 11-én, Kassán Dvorcsák és társai kikiáltották a Keleti Szlovák Népköztársaságot. Ennek területét nem pontosították, de vélhetően a Szepesség és a ruszin nyelvterület közti területeket értették alatta. Három miniszterből álló kormányt és államtitkárokat is választottak, valamint budapesti főképviselőt jelöltek ki, Bulissa Károly ügyvéd személyében. A szociáldemokrata vezetés alatt álló kassai Magyar Nemzeti Tanács támogatólag állt a tervhez. A budapesti kormány már

korántsem volt ennyire lelkes: a három nappal későbbi kormányülésen szóba került az államalakulat elismerése, amit azonban Jászi javaslatára megtagadott a Károlyi-kabinet. Egyrészt tartott a nemzetközi komplikációktól, másrészt talán a csehszlovák kormánnyal fenntartott beszélő viszonyt féltette – Prága és a csehszlovák egyesülés mellett álló szlovák politikusok ugyanis azonnali és közvetlen támadást indítottak a Dvorcsák-féle kezdeményezés ellen. Harmadrészt a kezdeményezés végzetesen megkavarta volna a magyar kormány autonómiakoncepciókra alapított nemzetiségpolitikai terveit, így az előkészítés alatt álló néptörvényt is a „tót impériumról". Két héttel a visszautasítás után Kassát elfoglalta a csehszlovák hadsereg, és Dvorcsáknak menekülnie kellett. Saját bevallása szerint Varsóba, majd Rómába ment. Tekintettel francia feleségére, 1920 márciusában franciaországi tartózkodási engedélyt kapott, de az 1920-as tiszántúli pótválasztásokon egyúttal Nyíregyháza képviselőjének is megválasztották. A trianoni béke ratifikációjakor, 1920 novemberében tiltakozó beszédet mondott a Parlamentben a magyarországi szlovákok nevében. A költői vénával megáldott politikus a húszas-harmincas éveket jobbára Franciaországban töltötte: a párizsi magyar kolónia ügyeit igazgatta (elnöke lett például a párizsi magyar birkózókörnek), illetve a magyar kormány emisszáriusaként emigráns szlovák politikusnak igyekezett beállítani magát, Csehszlovákia-ellenes propagandaakciókban vett részt, és szerkesztette a *La Slovaquie (Szlovákia)* című francia nyelvű lapot. A harmincas években néhány más emigráns politikussal együtt emigráns Szlovák Nemzeti Tanácsot alapítottak, és magyar intenciókra járták Európa nagyvárosait, hogy céljaikhoz támogatást szerezzenek. Ezeken az utakon jobbára Dvorcsák kísérte Jehlicska Ferenc/František Jehlička teológust, a tanács elnökét, és így a kor nagyságai közül Chestertontól Mussoliniig sokakkal találkozott. Dvorcsák, aki soha nem mulasztotta el, hogy volt parlamenti képviselőként vagy netán egyenesen „elnökként" mutatkozzon be, az első bécsi döntés után lehetőséget kapott

a visszacsatolt felvidéki területeken szlovják mozgalma újraindítására, sőt lapot is kiadott. Végül 1943-ban hunyt el Budapesten, a Gellért Szállóban. Mozgalma kapcsán elég nehéz eldönteni, hogy személyes rögeszméről van szó, vagy valóban állt-e valamiféle tömegérzület egy keleti szlovák identitás mögött. A máról viszszatekintve úgy tűnik, hogy mozgalma későn érkezett: ha kicsit szélesebb körű és jobban megalapozott, a 19. század közepén még esélye lehetett volna elhitetnie a nagyvilággal a szlovják nemzet létezését. Így azonban a kortársak csak egy magyar ügynököt láttak benne, míg állami kezdeményezését éppen az a kormányzat lehetetlenítette el, amelynek segíteni akart.

Némileg más a helyzet a Hucul Köztársasággal. Bár nagyhatalmi támogatás e mögött sem állt, a szervezői törekedtek ilyesmire. A huculok az Északkeleti-Kárpátokban élő, elsősorban pásztorkodással, faúsztatással foglalkozó, szláv ajkú népcsoport voltak; hagyományosan a ruszinokhoz sorolták őket, de abban különböztek tőlük, hogy kisszámú elitjük nagy többsége már a századfordulón elkötelezte magát az ukrán orientáció mellett. Ez utóbbi a gyenge és megosztott ruszin eliten belül csak az egyik opció volt: létezett egy viszonylag erős, Budapesttel az állami kapcsolatok fenntartását óhajtó magyarbarát szárny, majd a két világháború között megerősödött egy nagyorosz irányzat is. Mind közül alighanem a leggyengébb volt (ha egyáltalán létezett) a csehszlovák irányzat, amely nem a Kárpátok völgyeiben, hanem az amerikai bányák és vaskohók vidékén született. 1918 folyamán Grigorij Zsatkovics, a detroiti Ford Művek jogtanácsosa segített Masaryk későbbi cseh elnöknek összehozni az amerikai ruszinok scrantoni nyilatkozatát, amely kinyilvánította a Csehszlovákiához való csatlakozást az autonómiáért cserében. Zsatkovics ezért a frissen létrehozott csehszlovák Ruszinszkó kormányzója lett 1920-ban, majd alig egy évvel később az autonómiaígéretekben csalatkozva visszament az Egyesült Államokba. A megosztottságnak megfelelően 1918 őszén is sokfelé ágaztak el ennek a kicsiny közösségnek

a politikai útjai. Ruszin nemzeti tanács (Rada) létrejött a szepesi Ólublón (ukrán irányzat), Eperjesen (az egyik legkorábbi csehszlovák irányzat), Ungváron (magyar irányzat, benne komoly görögkatolikus papi jelenléttel, titkára az az Avgusztin Volosin/Volosin Ágoston lett, aki később Kárpátalja miniszterelnöke, majd államfője volt 1938–1939-ben), Huszton (ukrán irányzat) és Szolyván (ukrán, majd csehszlovák irányzat).

1918. november 8-án a kőrösmezői mozi termében is létrejött egy ruszin néptanács, amely egyértelműen állást foglalt az Ukrajnához való csatlakozás mellett. Ennek vezetője egy hadviselt, a közös hadseregben zászlósi rangot viselő fiatalember volt, az akkor alig 23 éves Sztepan Klocsurak – vagy Klocsurek István, ahogy az ungvári és a máramarosszigeti katolikus gimnázium értesítőiben találjuk a nevét. Ez utóbbiból az is kiderül, hogy az ifjú Klocsurak megbukott az érettségijén – lehetséges, hogy Arany János balladáinak elemzése nem sikerült neki. Mindenesetre a háború alatt még elvégzett két évet a máramarosszigeti református jogakadémián, ami minden bizonnyal meglehetős tekintélyt kölcsönzött számára a saját közösségén belül. Személye és az egész államalakulat mintha Bodor Ádám egyik novellájából bújt volna elő a hucul régiótól nem is túl messze levő Sinistra körzetben.

Klocsurak a magyar kormány meghívására Budapesten is járt ötszázadmagával, ahol részt vett a ruszin autonómia előkészítését szolgáló december 10-ei nagygyűlésen. Itt a jobbára magyarpárti felszólalások között feltűnést keltett markáns ukranofil kiállásával. Ennek ellenére egy 1918 decemberében keletkezett magyar érdekeltségű irat alkalmasnak mondta őt arra, hogy az ország integritása melletti propagandát fejtsen ki. Miközben a magyar kormány december végén kihirdette az 1918. évi X. néptörvényt Ruszka Krajna (azaz Kárpátalja és az Északkeleti Felvidék ruszinok lakta területei) autonómiájáról, december 22-én magyar csendőr- és katonai alakulatok vonultak be Rahóra és Kőrösmezőre. Nem maradtak sokáig: Klocsurakot hazatérése után, 1919. január 2-án,

már a Kárpátokon túl, Sztanyiszlaviviben/Stanislauban találjuk, ahol a Nyugat-Ukrán Népköztársaság Nemzeti Tanácsának ülésén bejelentette a terület csatlakozását Ukrajnához. Ennek alátámasztására január 7–8-án felkelést robbantott ki Kőrösmezőn és környékén, a magyar csapatokat kiűzték, és kikiáltották a Hucul Köztársaságot. Az egész mozgalom az ortodox karácsony alkalmával szokásos kántálásból indult ki, és nemsokára többezres tömeg járta a település házait. Hamarosan az ugyancsak Klocsurak irányítása alatt álló milícia, a Hucul Őrség megkezdte előrenyomulását a Felső-Tisza völgyében: elbarikádozta a kőrösmezői vasútvonalat, és a környező kisvárosok és falvak elfoglalása után az Ukrajnából érkezett erősítéssel megpróbálta elfoglalni Máramarossziget. Itt azonban 1919. január közepén a román hadsereg alakulataiba ütközött, amelyek visszaverték a huculokat, akiket közben az is gyengített, hogy a hadihelyzet változása miatt a Nyugat-Ukrán Népköztársaság visszahívta csapatait Kárpátaljáról. Bár a korabeli híradásokat nyilván érdemes kritikával kezelni, a sajtó és a fennmaradt források arról adnak hírt, hogy a jogbiztonság nem volt a mikroállam erős oldala – az elkövetett erőszak egy része pedig éppenséggel a helyi zsidóság ellen irányult. Túszokat is szedtek, akiket a Hucul Néptanács csapatai a Kárpátokon túlra hurcoltak, ahol 1919 végén egyesült a két ukrán köztársaság (a nyugat-ukrán és a nagy-ukrajnai), amelyhez a huculok is csatlakoztak. A rendkívül gyenge magyar kormány is erőteljesen figyelmeztette a külkapcsolatok után két kézzel kapó (és Budapesten is külképviseletet létesítő) ukrán kormányzatot, hogy a legsürgősebben ürítse ki a térséget. Ez részben meg is történt, és pontosan emiatt az ukrán fél csak nagyon visszafogottan támogatta a kőrösmezei államkezdeményt, amely viszonylag hosszú létét annak köszönhette, hogy hatalmi vákuumban létezett. A magyarok *már*, a románok *még* nem uralták a területet, a csehszlovák csapatok pedig egyáltalán nem értek oda. A Hucul Néptanács kezdeményezői egyébiránt tudatosan törekedtek saját maguk elszigetelésére: elvágták a vasút-

vonalat, az utakon barikádokat állítottak fel, és a minimumra korlátozták a közlekedést és a hírek áramlását. A mikroállam elnöke maga is csak az állam bukása után értesült arról, hogy a ruszin politikai életben megjelent a csehszlovák opció – az is igaz persze, hogy Kőrösmezőhöz Ivano-Frankivszk sokkal közelebb volt, mint Ungvár, a térség politikai központja. A köztársaság a maga emlékét úgy is igyekezett megörökíteni, hogy a kőrösmezei honfoglalási emlékműre felvésték az államalapítás dátumát és egy Tarasz Sevcsenko-vers néhány sorát.

A rövid életű Hucul Köztársaság sorsát végül a román hadsereg pecsételte meg, amikor 1919 júniusában előrenyomult északnyugat felé, hogy a régióban is felszámolja a Magyar Tanácsköztársaságot. Az elmenekülő Klocsurak később a csehszlovák orientáció híve lett, a két háború között is a térségben élt, egy sor lapot szerkesztett, és még több politikai pártban fordult meg. 1938-ban ismét aktivizálta magát, és Avgusztin Volosin miniszterelnök, majd a szintén rövid életű Kárpáti Ukrajna államelnökének titkára volt. A Magyarországhoz való visszacsatolás után Prágába ment, itt tartóztatta le 1945-ben a szovjet elhárítás: 11 évet töltött a Gulagon, majd visszatérhetett Prágába, ahol 1980-ban hunyt el. Még megírhatta az emlékiratait (egy részüket a csehszlovák állambiztonság elkobozta), amelyek az Egyesült Államokban jelentek meg. Egész államkísérletével az a furcsaság történt, hogy a magyar kormány és sajtó 1919 elején egész egyszerűen nem vett róla tudomást: Klocsurak neve sem magyaros, sem ruszinos formában nem fordul elő a lapokban, amelyek következetesen „ukrán banditákról", „fosztogatókról" vagy „csőcselékről" beszéltek és írtak, tagadva bármilyen politikai vagy szeparatisztikus vonatkozást az ügyben.

A Székely, a Kalotaszegi vagy a Kun Köztársaság esete arra példa, hogy néhány, helyben jól beágyazott értelmiségi vagy notabilitás saját idealista (vagy éppenséggel nagyon is politikus) meggyőződésétől vezetve, a wilsonizmus korszellemét megérezve akart valahogy kibújni a régiójára nehezedő nemzetállami logikák alól.

Számukra a világháború vége egyúttal az identitások kivirágzását is hozta; ez mintha megszédítette volna Kós Károlyt, az ekkor még polgári radikális Paál Árpádot vagy a Kun Köztársaság markánsan jobboldali életre hívóit. Prónay Pál Lajtabánsága esetén abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy nemcsak szórványos visszaemlékezésekre és levéltári iratokra hagyatkozhatunk, hanem ismerjük az államkezdemény egyes jogi szövegeit is, amelyeket jobbára Lévay Ferenc szegedi ügyvéd, tartalékos hadnagy szerkesztett. Prónay Pál fővezér emlékirataiban a „bennszülöttek részvétlenségére" panaszkodott, és arra, hogy a báni pozícióra kiszemelt arisztokraták (herceg Esterházy Pál, gróf Sigray Antal és mások) különböző okokból nemet mondtak a felkérésre.[116] Miközben az 1921. október 4-én kikiáltott államalakulat előkészítői elég egyértelműen a „kommunista" osztrák megszállás elkerülését jelölték meg célként, egyúttal jogi alapszövegükben viszonylag nagylelkű nemzetiségpolitikai állításokat tettek: „Az állam nyelve magyar. A törvények és államrendeletek magyar, német és horvát nyelven jelennek meg. Anyanyelvét úgy a hivatalos, mint a magánéletben minden állampolgár szabadon használhatja."[117] (Igaz, a hivatalos lap első száma szégyenkezve jelezte, hogy a kiadvány német és horvát változata nyomdai nehézségek miatt csak később jelenik majd meg.) Rendelkeztek a címerről és az állam fontosabb szerveiről is. Az új állam nevét Bárdoss Béla szegedi ügyvéd találta ki, amiképpen a közjogi berendezkedés többi hozzávalóját is, mégpedig a felsőőri kocsmában – ahogy azt büszkén mesélte 15 évvel később a *Magyarság* újságírójának. A mindennapok már nem voltak ilyen problémamentesek, részben azért, mert Prónay nagyon hamar statáriummal kezdett fenyegetni mindenkit, akik „állam- és osztályellenes elvek" hangoztatásával a „kikiáltott államforma" és a „meglévő rend és béke" ellen izgatnak.[118] Emlékiratainak kiadatlan változatában hosszas fejtegetésekbe bonyolódott az ideológiai alapról, majd kibökte: „A kormányzótanács monarchistikus alapon áll."[119] Ebben semmi meglepő nincs: a felkelőcsapatok parancsnokai zöm-

mel legitimisták voltak, és Prónay attól tartott, hogy ha nem siet az állam kikiáltásával, az ekkor épp szintén legitimista Friedrich István köre megelőzi. Prónay minden pozícióra saját katonatisztjeit emelte, és még a felkeléssel alapvetően rokonszenvező beszámolók is említenek személyes féltékenységből eredő kivégzéseket, rablásokat és botozást a felkelők között és a lakossággal szemben is. Ezek nyomán egy sajátos katonaállam körvonalai bontakoznak ki, amely működésében sokban emlékeztet a német *Freikorps*ok baltikumi tevékenységére vagy a fiumei *arditi*kre.

Ha végigtekintünk a kérészállamok vezetőin, általában olyan, a helyi elitbe integrálódott, de abban nem központi szerepet játszó figurákat látunk, akik az 1918–1919-es zavaros állapotokat kihasználva léptek előre a sorban – miközben egyébként lehettek nemes, honmentő indítékaik is. Vannak közöttük olyanok is, akik szerepüket később megpróbálták bagatellizálni. Otto Roth temesvári ügyvéd, munkásvezér húsz évvel később így emlékezett: „Október 31-én a városháza erkélyéről kihirdettem a köztársaságot. Ebből a kihirdetett köztársaságból a köztudat azután »Bánáti Köztársaság«-ot csinált, holott erről nem volt szó."[120] Ezek a perifériákon létrejött, átmeneti államkezdemények egyszerre voltak bizonyítékai a központi államhatalom meggyengülésének, a wilsonizmus messianisztikus eszmeként való felfogásának és a regionális identitások hirtelen (újra)felbukkanásának. Az anekdotikus részeken túl azokra a mozzanatokra érdemes figyelni bennük, amelyek a jövő felé mutatnak: az autonómiák követelését, a menetelést a szuverenitás irányába, esetenként az erőszak kultuszát és a széttartó nemzeti identitásokat. Az idea tartósságát mi sem bizonyítja jobban, hogy helyi szinten némely kérészállami gondolat 1989 után ismét felbukkant a közép- és kelet-európai térségben.

9. IMPÉRIUMVÁLTÁSOK

„Zárt négyes sorokban kanyarodott be a Fő utca sarkán egy cseh zászlóalj. Frissek, vidámak voltak a katonák. Torkuk szakadtából énekeltek:

– Mi szme szokolici...

Majd a sorok végén ütemesen hangzik fel:

– Raz... Dva...

A zászlóalj élén egy kapitány lovagol. Mellette egy pap gyalogol. A csehvezető. Fiatal városi káplán, itt végezte az iskoláit, Pista emlékszik rá az iskolából, egy osztállyal járt felette. [...] Zárt, rendezett sorokban érnek a cseh katonák a kávéház elé. Az egyik észreveszi, hogy a nyomorék hadnagy mellén érdemrendek fityegnek. Kiugrik a sorból, Csömöri elé pattan és letépi melléről a Károly-keresztet. A kereszt ott hever a lucsokban, a katona rája tapos. Csömöri meg se moccan, mintha semmit nem látna, mintha semmiről tudomást nem venne. A zászlóalj pedig vonul tovább...

– Raz... Dva...".[121]

Vécsey Zoltán először 1931-ben megjelent, dokumentarista hűségű regényében így érkeznek meg a csehszlovák legionáriusok Kassára 1918. december végén. Hogy a kitüntetés letépése így történt-e

vagy sem, azt nem tudni, de a regény álnevei mögött a városi élet számos szereplője felismerhető. Így a Vrana Tóniként szereplő „csehvezető" káplánt az író Anton Strakáról, a később Budapestre küldött csehszlovák kultúrdiplomatáról, József Attila, Szabó Lőrinc és mások irodalmi barátjáról mintázta. Az a pillanat, amikor az idegen katonák megjelennek a kisváros, a falu, a nagyváros utcáin, szimbolikusan is lezár egy korszakot, és megnyit egy újat. A kettő közötti átmenet valójában nem volt ilyen éles, és az impérium átvétele hónapokig, sőt egyes aspektusaiban évekig eltarthatott. Más és más technikákkal éltek az utódállamok abban, hogy mikor és miképpen cserélték le az adminisztrációt, mikor a bankjegyeket, a bélyegeket, a postai stempliket, az állami vállalatok személyzetét, változtatták meg a nyilvános terek arculatát, esetleg a magántőke viszonyait, és egyáltalán: hogy miképpen alakították ki az állampolgársági politikáikat, és döntötték el, hogy kire van szükségük és kire nem. De az impériumváltások vonásai sokban közösek.

Az államfordulatkor Gyulafehérvár esetében is megfigyelhető volt a folyamatosság, a néhány hétig-hónapig tartó párhuzamos igazgatás, amelynek első időszakában a helyi Román Nemzeti Tanácsnak egyre növekedett a hatalma, formailag még magyar uralom alatt. A nagygyűlés és a román hadsereg bevonulása után aztán mindenütt hasonló időszak következett: ekkor már románok voltak a hivatalviselők, de a magyar tisztviselők nagy részét megtartották, a közigazgatás nyelve a magyar maradt, és az egész hivatali struktúra a Monarchia örökségét vitte tovább. Ez nem szívjóságból történt így: a jobbára a helyi nemzetiségi elitből kikerülő új hivatalos személyeknek egyszerűen nem volt semmilyen más ötletük a helyzet kezelésére. A román hadsereg katonai igazgatást vezetett be, majd hamarosan, 1919 elején felszámolták a nemzeti tanácsokat is. Ám azok az emberek, akikkel meg kellett oldaniuk az újonnan meghódított területek kormányzását, mégiscsak a régi Magyarországon szocializálódtak, azokat a törvényeket és azt

a jogi gondolkodást ismerték. Mindössze annyi változott, hogy addigi ismereteiket, tudásukat most a magyar szupremácia ellen fordították. Így például Valeriu Branişte lugosi értelmiségit hiába hívták meg 1918 novemberében a bánsági kisváros egyik rendfenntartással megbízott, paritásos testületébe, ő közölte, hogy egy „magyar" bizottságba nem hajlandó belépni. Leszögezte azt is, hogy a helyi politikai életnek egy feladata lehet: a magyar állameszme felszámolása, hiszen a wilsonizmus alapján Lugos már nem tekinthető magyar területnek. Ez persze lehet egyszerű obstrukció is, de azért figyelmet érdemel a „magyar állameszme" mint főellenség kiemelése. 1918–1919 zűrzavarában számos helyi testület gondolta úgy, hogy korábbi, elveszített privilégiumait kell visszanyernie, vagy bekapcsolódnia a modernizációba, amit az addigi államhatalom megtagadott tőle. Így a helyiek kísérletet tettek például Krassó megye újraalakítására, Dicsőszentmártonban pedig 1919 legelején Kis-Küküllő vármegye egyes területeinek kikerekítését tárgyalta nagy lendülettel a helyi magyar és román vezető réteg. Brassó megye vagy a nagy-küküllői Nagyselyk község is élt volna a területváltozás/területváltoztatás lehetőségével. Az abosfalvi (Kis-Küküllő vármegye) vezetők ekkor látták jónak, hogy telefont szerezzenek maguknak: „kimondhatatlanul nagy szolgálatot tehetne a nemzet ügyének, ha a kezembe adnák azt a telefont" – írta vágytól remegő kézzel a helyi román nemzeti tanács elnöke az új prefektusnak.[122]

A román megszállás első időszakában mindenütt a katonai közigazgatás dominált, a magyar adminisztráció a román hadsereg szempontjait figyelembe véve igyekezett valamiféle *modus vivendit* kialakítani, abban a hitben, hogy a megszállás csak átmeneti lesz. A hatalom átvételének aztán kialakult koreográfiája lett az erdélyi városokban: a helyi román nemzeti tanácsok képviselői megjelentek az adott városi vagy vármegyei hivatalban, bejelentették, hogy a hivatalokat átveszik, és a tanács iránti engedelmességre szólították fel az ott dolgozókat. Ezt sok esetben a jelenlévők „kény-

szer hatása" alatt megtették. A „kényszer" általában úgy nézett ki – ekkor még –, hogy a román nemzetőrök/katonák kíséretében megjelenő román megbízott a felelős magyar vármegyei vagy városi főtisztviselő karjára vagy vállára tette a kezét: ezt jegyzőkönyvezték, majd megtörtént a hivatalos iratok, a páncélszekrény és az iktatókönyv átadása.

Székelyudvarhelyen, amelyet 1918. december 6-án foglalt el a Csíkszereda felől bevonuló román hadsereg, részletesen szabályozták a katonák elszállásolását (a 82. gyalogezred kaszárnyájában és a volt reáliskolában, Szabó Dezső egykori munkahelyén), a rekvirálást (megígérték, hogy nem fognak), a posta és a távírda használatát (ehhez szabadságot biztosítottak), a gyűlések engedélyezését (politikaiakat nem, egyéb természetűeket igen) és egy sor más apróságot, ami meglepő nagyvonalúságra vall, különösen a később történtek fényében. Nemsokára azonban házkutatásokra, verésekre és internálásokra került sor. Szigorodott a cenzúra is, kijárási tilalmat vezettek be. Kolozsváron például hadisarcot is szedtek. 1919 elején aztán elkezdték kicsikarni a hűségesküt a tisztviselőkből, amire válaszul megerősödött az 1918 vége óta szerveződő tisztviselői ellenállás, és összehangolt akciók indultak a román közigazgatás megbénítására. Erre az új hatalom az erőszak fokozásával reagált. Ehhez még hozzáadódott 1919 januárjában az összes megszállt területet érintő hatalmas vasutas- és bányászsztrájk. Mivel azonban ez utóbbit főként szociáldemokraták szervezték, az 1920 utáni történetírás alig vett róla tudomást, hiszen nem volt beilleszthető sem a „hazaáruló szociáldemokratákról" szóló elbeszélésekbe, sem az 1990 előtti munkásmozgalom-történet standard beszédmódjába. A magyar ellenállást segítette, hogy a központi magyar kormányzat sok esetben előre kifizette a juttatásokat, és egyre csökkenő hatékonysággal bár, de ilyen-olyan kerülő utakon továbbra is utalt támogatásokat a megszállt területekre. A Tanácsköztársaság idején ilyesmiről nem maradt fent forrás, de az biztos, hogy az akciót csak a Friedrich-kormány állította le véglegesen. Cserében kabátbélésbe varrt, vászondarabokra írt/gépelt jelentések jöttek és mentek Erdély és Magyarország között.

Székelyföldtől messzebb, az újonnan létrejött Románia északnyugati peremén, Szatmárnémetiben már máshogy történt a hatalomváltás. Egyrészt öt hónappal később zajlott le, másrészt a városnak – szemben az elsöprő többségében magyarok lakta Székelyudvarhellyel – volt egy nem túl nagy számú, de kvalifikált görögkatolikus román értelmiségiekből álló rétege, amely átvehette a városházát a magyar elittől. A folyamatot Sárándi Tamás elképesztően alapos tanulmánya[123] nagy mélységben feltárta. Ezek az új vezetők – élükön Augustin Ferenţiu/Ferencz Ágoston új polgármesterrel – egy etnikai szempontból nem egyértelmű közegből jöttek: már 1918 előtt a városi magyar elithez tartoztak mind közigazgatási, mind kulturális tekintetben, jobbára „románnak" tekintett felekezetük azonban elkülönítette őket a város magyar uraitól. Kapcsolataikat gondosan ápolták a hatalomváltás után is, közbenjártak magyar ismerőseikért, igyekeztek enyhíteni azokat a terheket, amelyeket a Kormányzótanács, a hadsereg vagy a központi kormányzat rótt a városra, ugyanakkor lelkesen részt vettek a város románosításában. Ez a kettő egyszerre volt lehetséges.

A vármegyében a főispán/prefektus kiválasztása már nem ment ilyen egyszerűen: hónapok teltek el, mire a Kormányzótanács nevesítette jelöltjét, Alexandru Filip Racoţit, aki román kisnemesi családból jött, a megye másik végéből, az egykori Kővárvidékről. Kinevezését vélhetően annak köszönhette, hogy a helyi magyar sajtóban csak Rákóczi Filep Sándorként emlegetett tisztviselő családja jó viszonyt ápolt Alexandru Vaida-Voevod román nemzeti párti politikussal. A prefektusként rövid ideig működő Racoţi utódja aztán az az Ilie Carol Barbul lett, akinek testvére, Eugen a budapesti Egyetemi Könyvtár munkatársa és a korai magyar antiszemitizmus egyik fórumának, *A Cél* című folyóiratnak a szerkesztője volt, majd az impériumváltás után a kolozsvári egyetemi könyvtár első román igazgatójává nevezték ki. Barbul prefektus, aki

természetesen küldöttként részt vett a gyulafehérvári nagy nemzetgyűlésen is, a helyi román nemzeti tanács azon két tagjának egyike volt, aki román nőt vett feleségül, és otthonában is románul beszélt. Szatmárnémetiben a városháza hivatalnokai 1919 májusában tették le a hűségesküt a román királyra: ebben szerepet játszhatott az új prefektus azon állítása is, miszerint a magyarkérdés területi része a békekonferencián már eldőlt. Erre a hivatalnokok mindnyájan letették az esküt – ez azonban nem kímélte meg őket a későbbi elbocsátásoktól. 1920-ban azonban a városházán még csak két román hivatalnok dolgozott, és arányuk még 1923-ban is éppen csak elérte a 20 százalékot. A vármegye járási hivatalnokai (pl. a főszolgabíró) is csaknem kivétel nélkül letették a hűségesküt – egyedül a nagybányai járásban volt bizonyos ellenállás. A prefektusi hivatalban, a volt vármegyeházán hamarabb elindult a románosítás, ott 1920-ban jórészt már csak románok dolgoztak. A városháza ügykezelése 1919-ben még magyar nyelven zajlott, aztán 1920-tól fokozatosan vált kétnyelvűvé, majd románná. A városi tanács határozatait kezdetben szintén magyarul hozták, és tanácskozásait is magyarul folytatták. Az első román feliratú körbélyegzőt 1919 novemberéből találjuk, míg a tömeges román pecséthasználatra 1920 végétől kerül sor. Ami pedig a postai bélyegzőket illeti: bőven találunk még magyar nyelvűeket 1922-ből is, és nem csak falusi vagy kisvárosi hivatalok esetében. A kettős hatalom intézménye egyébként más megszállt területeken is jellemző volt egy darabig: a Károlyi-kormány által kinevezett selmec- és bélabányai főispán csak a két bányaváros megszállása után egy hónappal jelentette Budapestre, hogy „főispán-kormánybiztosi hivatalomat már e hó [1919. február] elején budapesti lakásomon (IX. kerület, Lónyay u. 52.) is berendeztem" – de Kechkeméthi Pethes László főispán ekkor még mindig a megszállt városban tartózkodott.[124]

A határvárossá lett Szatmárnémetiből 1500-2000 fő költözött át Magyarországra. Az utcanevek és boltfeliratok románosítására csak 1923-at követően került sor, míg Kolozsváron már

1919 novemberében bizottságot alapítottak a város utcaneveinek román elnevezésére. Az impériumváltások során az elsődleges célpontok sokszor a szimbolikus térjelek – szobrok, emléktáblák – lettek. A hatalomváltás első időszakában Szatmáron is akadt példa szoborrombolásokra: Kölcsey Ferenc és egy volt rendőrkapitány köztéri szobrát távolították el, de erre a sorsra jutott a Vasszékely szobra is Székelyudvarhelyen. Az impériumváltások romániai időszakában 1920 áprilisa után kezdődött új szakasz, amikor a Kormányzótanács megszűnt, a meghódított erdélyi területek betagozódnak a Bukarestből irányított közigazgatásba, és az addig használt magyar törvények is hatályukat vesztették, komoly csapást mérve a magyar igazságügyi személyzetre, amely Erdély egyes vidékein legitimációs vákuumban működött. Az igazságszolgáltatás sok helyen még 1919 nyarán is a Magyar Népköztársaság nevében hozott törvényeket.

A Románia belső területeiről érkezett nagyszámú katonatiszt, majd hivatalnok elszállásolása olyan helyzeteket teremtett az amúgy is lakásínséggel küzdő erdélyi városokban, hogy a szociális és népjóléti intézkedések észrevétlenül fordultak át „helycsinálásba". Így a kolozsvári lakásmizéria például fontos tényező lett a városi értelmiségiek, például az egyetemi tanárok távozásában. A kisajátítások, kilakoltatások, kényszerbérletek elsősorban a középosztálybelieket sújtották, és a prefektúra hivatalnokai éltek is ezekkel az intézkedésekkel, hogy távozásra bírják a helyi magyar értelmiséget. Márki Sándor kolozsvári egyetemi tanár repatriálásában például az játszott szerepet, hogy folyamatosan fennállt kiutasításának és ingatlana elkobzásának vagy kényszerbérletének a veszélye. Tizenöt szobás villáját végül egy román kormányszervnek adta el 1921-ben, és az idők változását jelzi, hogy 77 ládára rúgó könyvtárát az egykori magyar királyi főügyész speditőrcége továbbította Magyarországra.

Amikor a vonakodó brassói önkormányzat mindösszesen egy repatriáló tanár lakását tudta csak felajánlani a beköltöző tisztvi-

selőknek 1919 szeptemberében (igaz, egy hétszobás ingatlanról volt szó: akkoriban még ekkora volt egy igazgatói lakás), a prefektúra begorombult, és minden bérbeadást saját előzetes engedélyéhez kötött. Egyúttal azt is egyértelművé tette: „Minden, repatriálás nyomán szabaddá vált lakás [...] fenntartandó az állami alkalmazottak családjának."[125] Ezek a mozgások változó intenzitással zajlottak az erdélyi kis- és nagyvárosokban. Egry Gábor és NEPOSTRANS nevű, posztbirodalmi impériumváltásokkal foglalkozó kutatócsoportjának eddigi eredményeiből úgy tűnik, hogy ezek a váltások ott voltak kevésbé élesek, ahol a román nemzetépítés tétjei is kisebbek voltak, archaikusabbak voltak a társadalmi viszonyok, és jelen volt egy kooperációra berendezkedett román középosztály is, így elsősorban Máramarosban, Krassó-Szörényben és az egykori katonai határőrvidéken. Székelyföldön, Erdély központi részén (pl. Kolozsváron) vagy a magyar határhoz közeli városokban ez a nemzetiesítés türelmetlenebb és erőszakosabb formát öltött. Ennek néha egészen komikus aspektusai is voltak – amelyek ugyanakkor jól mutatták a szimbolikus térfoglalás jelentőségét is: Krenner Miklós, aradi tanár, publicista 1919 decemberében feljegyezte a naplójában, hogy a „vendéglőkben 12 óráig nem szabad a cigánynál nótát rendelni. Himnuszokat azután sem".[126]

Ezek a változások sokkal gyorsabban és sokkal radikálisabban játszódtak le a délszláv állam által megszállt Bácskában és Baranyában. A Bánságban azért haladt lassabban, mert a román–szerb területi vita miatt a térség egy jelentős részét elfoglaló szerb hadsereg némi önmérsékletet gyakorolt, és egy esetleges nagyhatalmi döntésre vagy népszavazásra sandítva nem akarta elveszíteni a helyi magyar és német lakosok rokonszenvét. A Bácskában azonban villámgyorsan elkezdték lecserélni a hivatalnokokat – akár a jegyzői szintig bezárólag. Baján a szerb hadsereg engedélyezte ugyan, hogy 1918. november 25-én a Károlyi-kormány által kinevezett kormánybiztos-főispánt, Meskó Zoltán későbbi nemzetiszocialista politikust még beiktassák Bács-Bodrog vármegye első emberének, de egy hét múlva lemondott Baja polgármestere. Helyére az Újvidéken székelő Nemzeti Igazgatóság (Narodna Uprava) Dolinka Vazult/Vasa Dolinkát nevezte ki polgármesternek, aki feloszlatta a városi közgyűlést, és egy kinevezett tanácsot állított a helyébe, amelynek jobbára már csak délszláv nevű tagjai voltak. Ez a testület sorra váltotta le a városi hivatalnokokat távollétük miatt vagy egyéb jogcímeken. A hűségesküt Baján is kikényszerítették a hivatalnokokból, ám első lépcsőben csak a Nemzeti Igazgatóságra kellett esküdni. Ezt a helyi hivatalnokok jó része el is fogadta. Amikor azonban 1919 márciusában megszűnt a regionális kormányzat, és már az új államnak kellett volna hűséget fogadni, ezt sokan megtagadták, aminek elbocsátás, internálás és kitoloncolás lett a vége.

De nemcsak a vármegyei vagy a városi igazgatás tisztviselőinek kellett hűségesküt tenniük 1919 elején, hanem a tanügyi személyzetnek, így a bajai tanítóképző oktatóinak is. A magyar kormány több jogszabálya is lehetőséget adott arra, hogy a megszállt területeken maradt személyzet tagjai „külső kényszer hatása alatt letehetik a nemzeti tanácsok által követelt esküt anélkül, hogy ez a magyar népkormány részéről bárminemű következtetést vonna maga után".[127] A helyi ciszterciek gimnáziuma a hasonló hűségeskü letételét mindenféle jogi csűrés-csavarással elkerülte ugyan, de azt nem, hogy a szerb katonák az iskola berendezését kipakolják, és egy uszállyal leúsztassák a Dunán. Hogy az eskü megtagadása mivel járt, azt 26 apatini községi tanító elbocsátása és az épületeik bezárása is jelezte. Szabadkán a hűségesküt már 1918. november végén megkövetelték a tisztviselőktől, és a szerb csapatok bevonulása után rögvest bevezették a sajtó- és a postai cenzúrát. 1919. január elején már a korona felülbélyegzésénél tartottak.

A helyben maradó intézmények életében is fontos fordulópontot jelentett az impériumváltás: bár a kolozsvári egyetemet 1919 májusában a román hatóságok bezárták, a még helyben található magyar értelmiség nem adta fel a reményt, és először egy, a történelmi egy-

házak fenntartásában működő felekezetközi egyetem, majd tanárképző intézet felállításával kísérletezett. A román hatóságok némi hezitálás után mindkettőtől megtagadták az engedélyt. A kudarc után a még helyben maradt magyar tanárok többsége a távozás mellett döntött, és Magyarországra települt át, ahol némi budapesti intermezzót követően 1921 őszén Szegeden újra megnyílt a Ferenc József Tudományegyetem. Az egzisztenciális bizonytalanság, a magánéleti problémák és a román hatóságok vegzálásai oda vezettek, hogy a kolozsvári tanári karból ketten is öngyilkosok lettek 1920–1921 folyamán (Somló Bódog és Hevesi Imre), és feltűnően magas volt ugyanebben az időszakban a természetes úton, betegségben elhunyt oktatók száma is.

A nagy intézmények mellett a kisebb, speciális profilú intézményeknek is meg kellett küzdeniük a „menni vagy maradni" dilemmájával és a hűségeskü kérdésével. Kassa város impériumváltásában kevéssé feltárt mozzanat a mezőgazdasági felsőoktatási képzést nyújtó Gazdasági Akadémia 1918 utáni története. A kassai intézmény 1875-ben nyitotta meg kapuit, 1906-tól akadémia lett, azaz csak érettségivel lehetett bekerülni, és diákjait a gazdatiszti pályára készítette fel. A földbirtokos ifjak csaknem kötelező etapja volt a korban egy ilyen intézmény elvégzése. Keszthely, Magyaróvár, Kolozsvár és Debrecen mellett Kassa volt a magyar agrár-felsőoktatás egyik kiemelt helyszíne. Nem volt sok diákja (évi 16 és 69 között mozgott a századelőn), de a háborúban feltorlódott évfolyamok miatt az 1918–1919-es tanévben már több mint százan iratkoztak be a hadifélévként szolgáló 12 hetes tanfolyamra. Az intézmény titokzatos úton-módon Debrecenbe került iratai elég jól mutatják, hogy az 1918. novemberi, forradalom iránti lelkesedés, majd az 1919. januári, cseh megszállókkal szembeni kompromisszummentes ellenállás hogyan váltott át néhány hónap elteltével belső megosztottságba és a fokozódó állami nyomással szemben tanúsított hátrálásba. Az 1919. január 22-ei ülésén az akadémia vezetése, Zalka Zsigmond igazgató vezetése alatt nemcsak a hűségesküt utasította

el, hanem annak is ellenállt, hogy kiakassza épületére a csehszlovák zászlót, illetve államnyelven fogalmazott feliratokat helyezzen el. Mint fogalmaztak, „...mi a magyar államnak fogadtunk hűséget, s ma is a magyar állam alkalmazottjainak tekintjük magunkat. Mint ilyenek, erkölcsi lehetetlenségnek tartjuk megtenni azt, amit Méltóságos Úr tőlünk fenyegetéssel követel. A gyermeket elszakíthatják anyjától, de azt kívánni a gyermektől, hogy anyját tagadja meg: a kegyetlenségek egyik legnagyobbika."[128] 1919 őszén aztán a tanárok már hajlandónak mutatkoztak – a diákok érdekében és azzal a perspektívával, hogy a magyar nyelvű oktatásnak már csak egy év adatott az intézményben – elindítani az 1919–1920-as tanévet, és döntéseiket általában egyhangúlag hozták meg. De az ősz folyamán egyre több lett a nézeteltérés a tanárok között (olyan kérdések feszítették őket, mint hogy meg lehet-e ünnepelni a csehszlovák állam október 28-ai nemzeti ünnepét), ráadásul a pozsonyi Teljhatalmú Minisztérium átirata megpecsételte a magyar nyelvű agrároktatás sorsát a városban, amennyiben eltiltotta az elsőéveseknek tanulmányaik magyar nyelven való folytatását. 1920 februárjában megszakadt a tanárgyűlések jegyzőkönyvezése, de a főiskola 1920 augusztusáig még folytatott oktatási tevékenységet. Tanárai ezt követően szétszóródtak, többen áttelepültek Magyarországra.

A kolozsvári és pozsonyi tudományegyetemek mellett az eperjesi, a máramarosszigeti, a nagyváradi és a kassai jogakadémiák (kétéves, főiskolai képzést nyújtó, csak bizonyos jogi és közigazgatási pályákra jogosító intézmények), illetve a selmecbányai Erdészeti és Bányászati Főiskola jutott hasonló sorsra. A fennmaradt dokumentumokból kirajzolódik az a csaknem egységesen követett utódállami stratégia, amely a kezdeti gesztusok dacára a magyar nyelvű felsőoktatás elsorvasztását és átvételét célozta. Az első áttelepülő intézet az eperjesi Evangélikus Jogakadémia volt, amely 1919 márciusában, még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt Miskolcra költözött. Újraindítói között volt az 1956-os forradalom honvédelmi minisztere, Maléter Pál édesapja, Maléter István is, aki

viszont idővel visszatért Csehszlovákiába. Az utolsók között települt át a máramarosszigeti Református Jogakadémia, amely a román hatóságok szinte érthetetlen engedékenysége miatt még az 1920–1921-es tanévet is eredeti működési helyén tudta befejezni – és még ekkor is volt kéttucatnyi román diákja, a hallgatók csaknem egyharmada, akik egymagukban többen voltak, mint a reformátusok. Az iskola tanárai nem tettek hűségesküt, sőt a felettes hatósághoz, a Tiszántúli Református Egyházkerülethez illegálisan eljuttatott jelentéseikben még 1920 augusztusában is jelezték, hogy „őrállásunkon kitartani készek vagyunk".[129] Ugyanakkor a békeszerződés aláírása után az iskola helyzete igencsak kétségessé vált: a román hatóságok bezárták a város református és katolikus főgimnáziumát (az előbbiből az igazgató ugyanekkor büszkén jelentette, hogy „sem a román nyelvet, sem a román történelmet, alkotmányt nem tanítottuk"[130]), és várható volt, hogy előbb-utóbb az akadémiára is sor kerül. A román hatóságok végül hagyták távozni az intézetet, csak a hallgatói anyakönyveket tartották vissza – ezeket a tanárok kézzel másolták le. Az intézményt Hódmezővásárhely fogadta be, 1921 és 1924 között ott működött, ám a klebelsbergi reformok halálra ítélték, és 1924-ben egybeolvasztották a kecskeméti Református Jogakadémiával, így a máramarosszigeti intézmény csaknem kilenc évtizedes története véget ért.

A selmecbányai főiskola két lépcsőben, 1918 decemberében, majd 1919 áprilisában telepedett át Magyarországra: végül Sopron városa nyújtott neki menedéket. Hajszálon múlt, hogy a főiskolának nem kellett onnan is továbbmenekülnie, tekintettel arra, hogy a városra Ausztria is benyújtotta az igényét. A főiskola menekülése ugyanakkor csupán egyik állomása volt a felvidéki bányavárossal régóta kihűlőben lévő kapcsolatának: az intézmény vezetői a századelőn egyre kevésbé szerették az elszigeteltséget, az iskolának gátat szabó városi szabályokat, a lakhatási körülményeket, míg a selmeci polgárok nem rajongtak a diákok kreálta Szitnya-alji bulinegyedért. A főiskola költözéséről már 1918 előtt

is sok szó esett. Mégis, amikor a csehszlovák előrenyomulás miatt a diákok útra keltek, „egy szem sem maradt száraz. Sírtak a fiatalok, az öregek, lányok, asszonyok és a férfiak. Olyan nap volt ez, hogy aki részt vett ezen a búcsúzáson, az e napot soha nem fogja elfelejteni".[131]

Az impériumváltások velejárója volt a nyers erőszak is – erről már részben esett szó a hatodik fejezetben. Az erőszaknak azonban volt egy olyan aspektusa is, amely kevésbé volt betudható a front és a háború brutalizáló hatásának, sokkal inkább a lakosság megfélemlítése és a terror volt a célja. A csehszlovák hadsereg ritkábban élt a botozás eszközével, és a bevonuló legionáriusok működését az utókor (a magyar is) hajlamos a két háború közötti relatív csehszlovák demokrácia szemszögéből nézni, amelyben az utódállamok közül a kisebbségeknek még mindig a legszélesebb jogai voltak. Ezzel szemben a valóság az, hogy a csehszlovák hatalom berendezkedésének első néhány éve nagyon erős autoriter vonásokat mutatott, hogy megtörhesse a korábbi többségi nemzetek intézményrendszerét és belső szolidaritását, illetve eltüntesse szimbólumaikat. A felvidéki/dél-szlovákiai városokban 1919 első felében számos sortűz dördült, amelyeket aligha lehetett közbiztonsági okokkal magyarázni. Pozsonyban az 1919. február 12-ei incidens hét polgári áldozata között hadirokkantat, iskolás kamaszt és nőt is találunk, márpedig ők biztosan nem hadviselő félként vonultak fel a helyszínen. A számos elemében hajtóvadászatra emlékeztető aktusnak 23 további sebesültje volt, néhány nappal később pedig egy tizennégy éves diákot lőtt agyon egy legionárius. Kassán egy szobordöntés ellen tiltakozó tömegbe lőttek bele 1919 márciusában; az incidensnek két halottja volt, egyikük egy 13 éves újságárus kislány. Június 3-án további két embert végeztek ki statáriális úton, köztük egy 15 éves vasgyári iparostanoncot. Újabb három nap múlva, a kivonulás előtt csehszlovák katonák bajonettel agyonszurkáltak egy városi szűcsmestert. Egyébként a kassai áldozatok egy része bizonyíthatóan szlovák nemzetiségű

volt. Zselízen öten haltak meg egy március 23-ai sortűzben, a legfiatalabb áldozat egy tizenhat éves lány volt. Komáromban, 1919. május 1-jén, a Vörös Hadsereg egyik balul sikerült támadása után a cseh csapatok a Duna bal partján, az Erzsébet-szigeten rekedt és magukat megadó támadók közül legalább 117 embert végeztek ki. Egy-két halálos áldozattal járó lövöldözések csaknem minden kisebb városban voltak, és ezek nemritkán identitáskonfliktusok (kokárdaviselés, zászló, szobrok eltávolítása) nyomán robbantak ki. A csehszlovák hadsereg igen erőteljes lépéseket tett a szimbolikus tér átalakítására. Különös módon az elsődleges támadás nem a magyar államiságot jelképező alkotásokat érte (például a Nyitrán, Ungváron vagy Dévénynél felállított millenniumi emlékműveket): az 1848–1849-es szabadságharchoz kötődő művek szemmel láthatóan sokkal jobban irritálták az új államhatalmat. Előbbiek jobbára csak 1921 és 1924 között tűntek el (bár a nyitrai emlékművet már 1918 végén megrongálták), ellenben a Kossuth- és honvédemlékművek tucatjával estek áldozatul a kezdeti buzgalomnak. Losoncon már 1919. január 8-án eltüntették a Kossuth-szobrot, Dobsinán június 13-án, Rozsnyón június 18-án. Az iglói szabadságharcos emlékművet március 16-án döntötték le; ehhez képest meglepő, hogy Lőcsén egészen 1919 augusztusáig vártak a honvédemlékmű kiiktatásával. Az akcióról részletes beszámolót közölt Hajnóczy R. József volt tanfelügyelő, Germanusné Hajnóczy Rózsa írónő édesapja, de minden bizonnyal másutt is hasonlóan történhetett a magyar múltra utaló jelek eltüntetése. A lőcsei emlékművet 1919 nyarán már deszkaburkolat vette körül, „mely néhány hó óta elfödte a túlzó nemzetiek izzó gyűlölete elől". Augusztus 11-én négy-öt cseh szokolista (cseh sportmozgalom, amelynek tagjai a nemzeti mozgalom és a hadsereg alapját is képezték) állt neki lebontani, őket azonban még egy helyi (magyar) rendőrfelügyelő szépszerével lebeszélte. Később aztán társaikkal tértek vissza, körülbelül harmincan-negyvenen. A szobrot hajnali három előtt néhány perccel egy, a gimnázium tornatermében kölcsönkért drótkötéllel lerántot-

ták a talapzatáról, és összetört. Másnap reggel ezrek jöttek össze a sétatéren, és elénekelték a himnuszt. A szobor maradékait katonák őrizték, akiknek feje felett a helyiek virágcsokrokat dobáltak az emlékműre. A katonák meg is sebeztek egy lányt, aki ott volt a virágokat hajigáló tömegben. Az emlékező az esetet úgy mutatta be, mint magyar–német–szlovák közös gyászt, az „őslakosság" és a jövevények közti konfliktust. „Még szlovák polgártársaink is megrovó, kemény szavakkal nyilvánították ki megbotránkozásukat és fölháborodásukat a jellemezhetetlen tett fölött. Némelyik, s éppen a szlovák földmívesgazdák, szinte túlerős közbekiáltásaikkal jelezték alig fékezhető haragjukat".[132] A szobor roncsait hiába rejtették el a Szent Jakab-templomban, végül száz évre eltűntek: 2019 nyarán találták csak meg a darabjait lelkes magyar aktivisták, akik most helyreállítást és visszahelyezést terveznek – immár a város vezetésével közösen.

Hogyan nézett ki mindez alulnézetből? Mindazok, akik a közelben voltak és elszenvedték, megaláztatásnak élték meg. Nem nagyon találni olyan magyar emlékezőt, aki örült volna az impériumváltásnak – annyiban mégis óvatosnak kell lennünk, hogy mind az 1920 után írott, főleg középosztályi hátterű emlékiratok, mind az ötvenes évektől egyre gyakrabban megjelenő, paraszti vagy munkásemlékeket közlő emlékezések politikailag erősen meghatározottak. Mauks Ernő eperjesi tanfelügyelő azt jegyezte meg a magyar feliratok eltüntetése kapcsán, már 1919. január elején, hogy a „legtöbb kereskedő csak papírral ragasztotta le a magyar jelzéseket, csak egyes gyászvitézek (Eugen Klein) alkalmaztak tót feliratot".[133] Amikor Török Kálmán marosvásárhelyi vasúti tisztviselő 1919 márciusában megkapta a kiutasító végzést, a tragikus hír dacára (a család nőtagjai „sírva fakadtak és könnyezve alig ment le pár falat a torkukon") fontosnak tartotta visszaemlékezéseiben megjegyezni, hogy „Icuka cukrot pergelt, és diós tortát készített az útra. Megfőzettem a kolbászt, és 2 sonkát és egész kenyeret pakoltam", illetve részletesen kitért arra is, hogy hogyan vitték át

a szomszédokhoz a helyben maradó értékeiket – utóbbi akciójukhoz még térképet is mellékelt.[134] A banális és a fenséges találkozása jellemzi ezeket a sorokat, mint nagyjából minden ilyen búcsúzást. Ha közös vonásokat keresünk a számtalan naplóban és emlékiratban, akkor látszik, hogy a hűségeskü letétele vagy le nem tétele volt az egyik fordulópont.

A szepesi születésű, Aradra került Karoliny Mihályné, a helyi tanítóképző igazgatójának felesége így fogalmazta meg a maga dilemmáit a hűségesküvel kapcsolatban: Aradon a parkban zajlott a nagy közös esélylatolgatás, ahol azok a tisztviselők, „akik az új hatalmasságoknak nem akarták letenni az esküt, együtt gyászolták szerencsétlenségüket és biztatták egymást, hogy ne adják fel a reményt. Milyen gyakran jött onnan férjem olyan hírekkel, hogy 15-én megfordul a sorsunk, jön a felszabadító sereg, minden úgy lesz, mint régen." A vasutasok és a vasmunkások dalárdája már gyakorolt is erre az alkalomra. De a magyarok nem jöttek.

> *„A jelenlegi román tanfelügyelő (Moldován József) korábban mászva alakoskodó tanító, már több ízben felhívta eskütételre a volt tantestület tagjait, mégis hiába. De most, amikor a tél már közel volt, itt álltunk állás, lakás, élelmiszerek nélkül, nem maradt más hátra, mint végtelen fájdalommal és szégyenkezéssel szívünkben, mégis letenni az esküt. Ez számunkra gyásznap volt, amikor ez a rémség megtörtént. Úgy éreztük mindnyájan magunkat, mint akik hűtlenek, megalázottak lettek, becstelenné váltak. El kellett hagyni szeretett magyar államunkat és urunknak kellett elismerni a gyűlölt hódítókat. Akinek nem kellett ezt átélni, az egy igen keserű fájdalmat takarított meg magának, mert kimondhatatlanul szomorú volt ez az élmény. Mindenesetre azonnal megjavult a helyzetünk, pénzhez jutottunk és legalább ideiglenesen a lakásban maradhattunk. A legközelebbi jövő biztosítva volt. Mégis mindezt Júdáspénznek éreztük".*[135]

Karolinyné családja annyiban kivételnek számított, hogy a család jövőjének biztosítása végett, és a kommün alatti budapesti rossz tapasztalatai miatt férjével és egyik gyermekével Romániában maradt, bár a szerinte ekkor már „elrománosodott" Aradot elhagyták, és a Székelyföldre mentek. A Bánság peremérőll azért sem volt olyan fájó számára távozni, mert „a jó ismerősök javarészt mind repatriáltak".[136] Hagyjuk meg neki, hogy így látta: valójában Arad csak a harmincas évek közepén változott román többségűvé.

A hűségeskü azért is volt kínos sokak számára, mert például Csehszlovákiában akár városi szinten és egészen magas posztokon is biztosíthatta az egzisztenciális felszínen maradást. Förster Kálmán, Poprád valamikori és Salgótarján későbbi polgármestere meg is vallotta: „Én szívesen maradtam volna állásomban, hisz szeretetem minden szála szülőföldemhez kötött", és miközben a magyar kormány tétova álláspontját kárhoztatta, kitért arra, hogy az új szepesi zsupán, sőt a helyi szlovák asszonyok is maradásra biztatták. Végül a hűségeskü megtagadása mellett döntött, pedig „akik a csehek szolgálatában maradtak, nem panaszkodtak, nagyobb hátrányt nem szenvedtek, tovább szolgáltak, és amikor szolgálatuk ideje lejárt, a csehszlovák államtól rendes nyugdíjban részesültek".[137] Szeghy-Gayer Veronika kutatásai szerint a valamikori Felső-Magyarországon a városvezetők körülbelül 40 százaléka letette a hűségesküt, a helyén maradt, és ugyanott vagy más pozícióban, de rangvesztés nélkül folytathatta a pályáját. Körülbelül negyedük távozott Magyarországra, és körülbelül 30 százalékuk tagadta csak meg a hűségeskü letételét. Ez utóbbiak közül 18 százalékra tehető azoknak az aránya, akik aktívak maradtak a csehszlovák időszakban is. A lojalitás ilyesfajta kinyilvánításának természetesen sokkal kevesebb terepe volt Romániában vagy

a délszláv államban: elvétve találunk csak olyan városi magas rangú hivatalnokot, aki magyarként a helyén maradhatott. (Ilyen volt Bernády György Marosvásárhelyen – igaz, őt nem a helyén hagyták, hanem 1926-ban újraválasztották polgármesternek.) A vármegyei igazgatásban még ennél is kevesebb ilyen személy akadt, ugyanakkor alacsonyabb szinten, a járásokban, falvakban a jegyzők vagy akár a szolgabírók esetében meglepő folyamatosságokat lehet találni. Ahogy azonban ezekben az államokban a nemzetépítés előrehaladt, egyre inkább kirostálták a magyarokat. Az álláshoz való ragaszkodásban ugyanakkor nem kell elvtelenséget vagy kollaborációt látni: az emberek igyekeztek túlélni, maguk, családjuk, közösségük jövője szempontjából racionális döntéseket hozni, és nem elveszíteni a nyugdíjjogosultságukat. De még azok is, akiknek sikerült megkapaszkodniuk, emlékirataikban úgy gondoltak vissza az 1918 és 1920 közti időkre, mint a káosz, egy valamikori társadalmi és etnikai hierarchia felfordulásának korára, a kocsisból lett állomásfőnökök, a tolvaj és pimasz cselédlányok, az egykori tanítókból lett tanfelügyelők korszakára.

Ha fel kellene állítani a hatalomváltás modelljét, az valahogy úgy nézne ki, hogy az idegen hadseregek megjelenése után egy darabig valamiféle párhuzamos uralom van elképzelt településünkön. A bevonuló hadsereg és az új államigazgatás erős szimbolikus gesztusokkal (tábla- és szoborcserékkel) él, és vaknak tűnő, de nagyon is kiszámított erőszakot alkalmaz. Az átmenetet a nemzeti tanácsok felszámolása után valamiféle regionális szerv menedzseli (Narodna Uprava, Kormányzótanács vagy Teljhatalmú Minisztérium), és első gondja az oktatás átállítása, míg a vasút és a posta kézben tartását a hadseregek érdekei kívánják, ezért reagál az új adminisztráció rendkívül erőszakosan a sztrájkkísérletekre vagy a szociáldemokrata mozgalmakra. Az átmeneti kormányzatok megszűnése után a megszállt területek magyar középosztályával valamiféle társadalmi viszonyt fenntartó helyi, nem magyar középosztályok is háttérbe szorulnak, és a hatalom súlypontja

az utódállam fővárosa felé mozdul el. Az erősen közjogi alapozottságú magyar politikai kultúrában a hűségeskü kikövetelése volt az a pont, amely sokak számára vízválasztónak bizonyult: aki nem tette le, nagyon hamar kiutasíthatták az országból, vagy elveszíthette az állampolgárságát. Aki pedig letette, szembesülhetett azzal, hogy ha később mégis elbocsátották, a magyar állam már csak nagyon nehezen fogadta be.

Az impériumváltás természetesen lehetett volna sokkal véresebb is: elég a görög–török háború öldökléseire, a szmirnai (izmiri) kikötő vértől iszamós mólóira gondolni. Az ilyesfajta mészárlásnak/etnikai tisztogatásnak nemcsak az az értelme, hogy csökkenti az eltüntetni kívánt nemzetiség számát, hanem az is, hogy a túlélőket elrettenti és menekülésre bírja. Ezt Románia vagy a délszláv állam egyrészt azért sem tette meg (miközben a háború utáni háború bőven hozott magával erőszakot), mert az elhúzódó békefolyamatban sok függött a szövetségesek jóindulatától, amit nem volt érdemes kockáztatni egy oroszországi vagy kisázsiai típusú etnikai tisztogatással. Másrészt a helyi elitek bizonyos fokig az impériumváltások alatt is interakcióban maradtak egymással: számos példát találunk a korábbi szívességi viszonyrendszerek továbbélésére. Feleki kirándulónk, Kuncz Ödön például meg volt győződve arról, hogy azért részesült előzékenyebb elbánásban távozása során, mert a háború alatt egy jogi ügyben méltányosan bánt befolyásos ismeretséggel rendelkező román tiszttársával. Ettől függetlenül a megváltozott világ, a távozás, az 1918 végétől tapasztalt erőszak sokakat megsebzett: azokat is, akik elmentek, és azokat is, akik maradtak. Az utódállami hatóságok nem egy esetben kimondottan előzékenyen viszonyultak a magyar értelmiségiek, középosztálybeliek, tisztviselők, vasutasok távozási szándékához: vagont szereztek, és különböző kedvezményeket biztosítottak. Harmadrészt pedig ez a régió mégiscsak egy nagy, viszonylag toleráns birodalom földje volt: ilyesfajta öldöklés *akkor még* nem volt elképzelhető. Talán.

10. MENEKÜLÉS

A világháború utáni magyar menekülés története elmondatlan történet. Bár a sajtó sokat írt róla a húszas évek első felében, nem született a témáról sem film, sem átütő sikerű színdarab, sem regény – legalábbis olyan nem, amely része lenne a nemzeti irodalmi kánonnak. A Horthy-korszak Magyarországa – miközben a revízió követelése (az antikommunizmus és az időnként megerősödő antiszemitizmus mellett) a rendszer egyik ideológiai tartópillérének számított – a menekülés képét és a benne rejlő propagandaerőt nem kívánta kiaknázni. A menekültek ügye 1945 után sem volt preferált területe az állami emlékezéspolitikának – eltérő okokból. Az 1956 után jobbára antinacionalista legitimációt építő Kádár-rendszernek vélhetően kínos lett volna egy ilyen téma felvetése, bár visszaemlékezésekben azért fel-felbukkant a menekülés élménye. Ilyen volt például a korszak sikerírója, Passuth László *Kutatóárok* című, 1966-ban megjelent memoárja. A történettudomány sem foglalkozott mélyebben a kérdéssel: a Trianon utáni magyar menekülthelyzetet mindösszesen egyetlen monográfia, az Egyesült Államokban élő Istvan I. Mocsy könyve próbálta meg bemutatni, a helyzet és az adottságok okán elsősorban nyomtatott forrásokra támaszkodva.

Az, hogy Magyarországon belülről vagy azon kívülről nagyobb tömegben menekültek jelennek meg egyes településeken, bár nem

volt feltétlenül és mindenütt a mindennapok része, teljesen szokatlannak sem lehetett tekinteni. A rohamosan modernizálódó nagyvárosok jelentős nemzetiségi tömegeket szippantottak fel: nem csupán a szlovák munkások tízezreit igénylő Budapest, de olyan gyorsan növekvő vidéki centrumok is, mint Temesvár vagy Győr. A hadi vagy egyéb okokból Magyarországra érkező külföldiekről is találunk példát: az 1912–13-as Balkán-háborúk következtében nagyobb török katonai kontingensek szorultak az Osztrák–Magyar Monarchia területére, ezeket különböző kisebb városokba osztottak szét az ellenségeskedések lezárultáig és a hazatérésükig. Bár előfordultak súrlódások, a helyi társadalmak jobbára rokonszenvvel fogadták a török legénységet és tiszteket, akiknek lehetővé tették saját vallási előírásaik betartását a mindennapi életben, sőt több esetben házasságra is sor került török tisztek és a helyi középosztály leányai között. Az első világháború alatt, az orosz hadsereg váratlanul sikeres galíciai, majd kárpáti betörése miatt menekültek tízezrei jelentek meg az ország belső területein, már 1914 szeptemberétől. Számos ortodox galíciai zsidó is akadt köztük, akiknek megjelenése ürügye lett a háború alatti és utáni antiszemita hangulatkeltésnek. A háborús hullámverésben kerültek Magyarországra a népirtás elől menekülő örmények is, az ország délnyugati részein pedig a Rómából jövő hadüzenet után olasz és szlovén menekültek jelentek meg.

A magyar menekültügy nagy próbája – és az 1918–1924 közötti menekülés előjátéka – az 1916. augusztusi román betörés nyomán elindult népmozgás volt. Ekkor Erdély déli és keleti, határ menti vidékeiről több mint 200 ezer ember menekült Magyarország belső területeire, és mivel a magyar közigazgatás nem bírta a nyomást, a menekülőkből jutott a Dunántúlra is. Ez az „asszonyok futásaként" aposztrofált menekülés alakította ki a későbbi, hasonló helyzetek kezelésének módját, legyen szó segélyezésről, gyerekvédelemről, a menekültek felvételi körzeteiről vagy az elhelyezésről.

Alig zárult azonban le az erdélyi menekültek visszatelepítése, amikor 1918 őszén, a világháborús összeomlás miatt már nemcsak Erdélyből, hanem a megszállás alá került egyéb országrészekből is özönleni kezdtek a menekültek az ország belső területeire. Ez a mozgás kezdetben spontánul indult – csak később váltotta fel az utódállamok elűzési gyakorlata. Amennyire a harci cselekmények vagy a határzár engedte, a menekülés a proletárdiktatúra idején is folytatódott: az 1919 márciusa és augusztusa közötti menekültügy szervezeti kereteiről nagyon szórványosak az információink, de tudjuk, hogy létezett egy „menekültek ügyeinek ellátására kirendelt biztos", és szórványosan a sajtóban is megjelentek ezzel kapcsolatos híradások.[138] Az 1920-ban felállított Országos Menekültügyi Hivatal (OMH) összesítése szerint 1924-ig mintegy 350 ezer ember menekült át a trianoni Magyarországra. Ez az adat ugyanakkor – amellett, hogy gyanúsan kerek – aligha fedi a tényleges számokat. A kérdéssel monografikus szinten foglalkozó Mocsy ennél nagyobb tömeget adott meg 1983-ban született munkájában: ő 420-425 ezer menekültről írt. A hivatalos statisztikák szerint több mint 104 ezer kereső volt közöttük, ez utóbbiakból csaknem 20-20 ezres tömeget képeztek az állami és városi/községi, illetve a vasúti alkalmazottak. A menekültekkel kapcsolatban érdemes cáfolni két, viszonylag széles körben elterjedt, sztereotipizált képet: egyrészt a többségük nem az államtól függő egzisztencia volt (noha arányuk lényegesen magasabbra rúgott, mint a közszolgálati alkalmazottaké az ország teljes népességén belül). Kutatások hiányában pedig egyelőre azt sem tudjuk, hogy milyen arányban voltak a menekültek között azok, akik követték a hivatalukat vagy akiket kiutasítottak az utódállami hatóságok, és mennyien azok, akik egyszerűen csak eljöttek. Ehhez részben a környező államok állampolgársági politikáinak összehasonlító elemzésére lenne szükség, ami csak részben készült el. Gaucsík Istvánnak a csehszlovák gyakorlatot elemző tanulmányából[139] az látszik, hogy bár a csehszlovák állam tudatosan használta az állampolgárság megtagadásának politikáját – részben egyébként a korábbi osztrák állampolgársági törvény alapján –, ennek korántsem a magyarok voltak

a legnagyobb kárvallottjai. Ugyanakkor éppen Csehszlovákia volt az az ország, amelyet a legnagyobb arányban hagytak el (önként vagy sem) a magyar állami oktatás szereplői: egy 1921 eleji magyarországi összesítés szerint 1945 állami elemi iskolai tanító hagyta el a volt felső-magyarországi területeket – ez az összes menekült tanító csaknem a fele volt, miközben az összes hivatalosan regisztrált menekültnek csak a bő harmada jött Csehszlovákiából, és még a sokkal kiterjedtebb erdélyi és kelet-magyarországi területekről is jóval kevesebben jöttek, jóllehet, az ottani magyar közösség több mint másfélszerese volt a csehszlovákiainak.

A magyar állam tevékenysége a menekültek fogadásában legalábbis ellentmondásos. Az első menekülők döntően a MÁV-alkalmazottak és a postai dolgozók közül kerültek ki, akik a szerb és a francia hadsereg balkáni előrenyomulása, illetve a helyi forradalmi és nemzeti mozgalmak (vagy csak a szimpla fosztogatások) elől menekültek el a horvát és boszniai területekről, illetve Fiuméból. 1910-ben már csaknem 110 ezren dolgoztak Magyarországon a vasútnál és annak vállalatainál (állami és magán-vasúttársaságoknál). Vasút és nemzetiesítés kérdése Magyarországon külön könyvet igényelne, de az kétségtelen, hogy a MÁV a magyar államhatalom egyik szimbóluma lett a nemzetiségek lakta területeken és a társországokban. Nem véletlen, hogy Horvátország elszakadásának szimbolikus aktusa volt, amikor 1918. október végén a zágrábi főpályaudvar épületéről leverték a magyar állami címert. 1918 októberének végétől százával jelentek meg Horvátországból és Szlavóniából menekült magyar vasutasok a későbbi trianoni Magyarország déli végein, Gyékényesen, Nagykanizsán, Csurgón, Murakeresztúron, Barcson, Pécsen és Szegeden. A budapesti MÁV-igazgatóság kezdetben helyi megoldásokkal kísérletezett, és átvételre utasította a helyi állomásokat, de csakhamar kiderült, hogy erre még a nagyvárosokban sem képesek a helyi állomásfőnökök: egyszerűen nem volt annyi poszt, amennyi elegendő lett volna a menekülők mun-

kába állítására. A vasúttársaság, hasonlóan más állami szervekhez, kitartásra utasította alkalmazottait, sőt a hűségesküt is engedélyezte. Egy darabig megengedte a távozást, majd néhány napon belül, 1919 tavaszáig ismét helyben maradásra buzdított. Az egymásnak ellentmondó utasítások fel is bukkantak ürügyként a vasutasok 1919 utáni kárigényeiben:

> *„Természetes, mint mindenben, úgy a kifosztott menekült vasúti alkalmazottak segélyezésében is a vasútintézet az utolsó. A kényelmes szolgabírák, a háború alatt elhízott körjegyzők felsőbbsége nem késik menekültjeinek segélyezésével; érthetetlen, hogy éppen mi nekünk, kiknek kevés örömet hozott a háború, ellátásunk (a közalkalmazottakéhoz képest) kritikán aluli volt – ismétlem, hogy éppen minékünk kell utolsóknak lennünk a segélyezésben. [...] Tekintettel arra, hogy Igazgatóságunk és Üzletvezetőségünk annak idején a beosztási helyünkön való maradást megparancsolta, és ezáltal részben előidézője volt szerencsétlenségünknek, most kérjük az Igazgatóságot, hogy minket a szerencsésebb – ingóságaikkal együtt menekült – alkalmazottaitól megkülönböztetni szíveskedjék."*[140]

Az idézet részben rámutat egyfajta ágazati versengésre is: a vasutasok ügyeit nem minisztériumi, hanem vállalati szinten kezelték. A menekültek néhány száz koronás azonnali segélyt, esetleg új beosztást kaphattak: sokakat azonban olyan vidékekre helyeztek – Kolozsvárra, Szabadkára vagy Nagyváradra –, amelyek néhány hét vagy hónap múlva idegen államba kerültek, és az odahelyezett vasutasok ismét útra kelhettek. A MÁV vezetése egyébként már 1918 végén elkezdte felmérni, hogy mely korábbi alkalmazottai maradnak meg utódállami szolgálatban. Némiképp meglepő, hogy az 1918 végén, a kaotikus körülmények dacára Budapestre küldött

és ott megőrzött MÁV-iratokban egyszerre szerepelnek horvátul és magyarul kitöltött, továbbszolgálatra vonatkozó nyilatkozatok. A nevek az etnikai eredet és az írás (magyar vagy az indoeurópai nyelvekre jellemző sorrend) tekintetében a lehető legnagyobb változatosságot mutatják, ami azt jelzi, hogy a helyben maradás nem volt feltétlenül etnikai/nemzeti kérdés – legalábbis a hatalomváltás első időszakában nem.

A Belügyminisztérium kormánybiztost nevezett ki a menekült jegyzők és szolgabírák elhelyezésére Hegymegi Kiss Pál, a két háború közti időszak ismert ellenzéki politikusának személyében. Hasonló módon gondoskodni kellett a tanítókról és a múzeumok segédszemélyzetről is. A selmecbányai Erdészeti és Bányászati Főiskola vezetése és hallgatói 1918 novemberében útra keltek Budapest, majd később Sopron felé. A havas hegyeken való átkelés és a „Nagy Menetelésként" aposztrofált távozás beépült a ma is létező intézmény legendáriumába. Mivel azonban a Sopronba érkező tanszemélyzet más menekült tisztviselőknek nem járó külön pótlékokban részesült, ez a későbbiekben az áldozati konkurencia és más feszültségek forrása lett: „nevezettek [a selmeci tanárok] tulajdonképpen nem menekültek, hanem annak idején az egész intézmény és ezzel kapcsolatban természetesen a főiskola egész személyzete hivatalból helyeztetett Sopronba" – jegyezte meg a Pénzügyminisztérium, más soproni menekült tisztviselők panasza nyomán.[141]

Mint említettük, az 1919 márciusától augusztus 1-ig uralmon lévő Tanácsköztársaság alatt sem szűnt meg a menekültek áradata, még ha a hadműveletek és az időszakos határzárak miatt néha szünetelt is. A kommunista kísérlet bukása után, az újonnan felálló ellenforradalmi adminisztráció 1919 szeptemberében létrehozta a Békeelőkészítő Iroda erdélyi csoportját, amelynek feladatai közt már hangsúlyosan jelen volt az erdélyi menekültek segélyezése, míg a többi területről érkező menekülttel különböző társadalmi szervezetek (Szepesi Szövetség, Területvédő

Liga, Felvidéki Liga, Délvidéki Liga) foglalkoztak. Viszonylag későn, 1920 áprilisában jött csak létre az Országos Menekültügyi Hivatal és annak tanácsadó testülete, az Országos Menekültügyi Tanács. Ez utóbbi vezetője Bethlen István későbbi miniszterelnök, a hivatalé pedig egy erdélyi menekült arisztokrata, korábbi főispán, báró Petrichevich-Horváth Emil (1881–1945) lett, és az intézmény nómenklatúrájában az erdélyi elem mindvégig domináns maradt. A hivatal kezdetben a Békeelőkészítő Iroda keretében, majd a Miniszterelnökség alárendeltségében működött, 1922-től pedig a Munkaügyi és Népjóléti Minisztériumhoz került, és elnöke annak egyik államtitkáraként szolgált egészen a hivatal 1924-es megszüntetéséig.

A hivatal dokumentációja elveszett, vélhetően elégett Budapest 1944–45-ös ostroma alatt. Az azóta eltelt időben a menekültekről szóló feldolgozások és tanulmányok döntően egy forrásra, a hivatal saját, hivatalos beszámolójára támaszkodtak, ám ennek adatait érdemes némi kritikával kezelni. Az OMH a menekültek direkt segélyezése (ruha, készpénz és tüzelő) mellett egy sor tevékenységgel foglalkozott: szükségkonyhákat tartott fenn, átképző tanfolyamokat, jogvédő szolgálatot működtetett, lakásépítéseket koordinált, gyereknyaraltatásokat szervezett, illetve már 1920 elején beköltözőket ellenőrző hatóságokat állított fel a nagyobb, főleg vasúti határátkelőkön. A magyar békeszerződés aláírása (1920. június 4.) után ugyanis a magyar állam hamarosan azzal a körülménnyel szembesült, hogy a befogadás addigi ütemét (290 ezer menekült az év végéig) képtelenség fenntartani. Bethlen István 1920 szeptemberében a lehető legenergikusabban szólalt fel a „beözönlés" megállítására.

> *„Meglátása szerint a naponta érkező 300-500 menekült mintegy 70%-a nem is szoros értelemben vett menekült, hanem azt az állampolgársági opciós jogot gyakorolja, amelyre egyébként csak a békeszer-*

ződés ratifikációja után lenne jogosult [a ratifikálásra egyébként már 1920. novemberében sor került magyar részről], és gazdasági motivációjú távozása alapjaiban veszélyezteti a »magyar nemzeti érdekeket« [azaz a magyarok helyét és súlyát az elveszített területeken és a későbbi revízió alapját]: a kivándorlók többsége elegendő ok nélkül, legtöbbször könnyű elhelyezkedést keresve vándorol ki. [...] Így történik aztán, hogy Erdélyben és a Délvidéken sorra ürülnek ki a magyar házak, apad a városok magyarsága, s helyét a betóduló idegen elem foglalja el. Ezt további intézkedést nélkül hagynunk nemzeti veszedelmet jelentene...".[142]

Teleki Pál miniszterelnök magáévá tette távoli rokonának álláspontját, és 1920 októberében rendelet született a „beköltözés" (tehát nem a menekülés vagy elűzetés) szabályozásáról. A miniszterelnökség 8352/1920. számú rendelete a következőkkel indokolta a szabályozást:

„Az ellenőrzés célja az indokolatlan beözönlés megátlása lévén, a kirendeltség által csak az az egy kérdés döntendő el, van-e elegendő tárgyilagos indok a beköltözésre vagy sem. Ha elegendő tárgyilagos indok fennforog, a beköltözést megengedi, ellenkező esetben azt megtagadja."

A rendelet a következő kategóriákat állította fel:

„Feltétlenül bebocsátandók:

a) olyan családfők, kiknek családjuk már az anyaországban tartózkodik, vagy oly családtagok, kiknek családfője már előbb beköltözött;

b) tanulók és főiskolai hallgatók, kik tanulmányaik folytatása céljából költöznek be;

c) oly közszolgálati alkalmazottak, kiknek számára előzetes alkalmaztatási rendelet adatott ki, a beköltözésük ezen állás elfoglalása céljából történt.

[...]

Méltányos esetekben bebocsáthatók azok, akiket a megszálló hatalmak katonai vagy polgári hatóságai kiutasítanak, s e tényt kiutasitási határozattal igazolják, továbbá oly egyének, kiknek számára a megszállott területeken való tartózkodás lehetetlenné vált, vagy akiknek beköltözése egyéni körülményeiknél fogva kívánatos."[143]

A beköltözés szabályozására a vasúti határállomásokon felállították a Beköltözőket Ellenőrző Kirendeltségeket, és a MÁV kínzó vagonhiányának enyhítésére drasztikus intézkedéseket vezettek be a menekültek vasútikocsi-használatával kapcsolatban (tilos volt újabb beköltöző vonatot fogadni addig, amíg a menekülteknek adott vasúti kocsikat a szomszédos állam vissza nem fogadta; a befogadott menekülteknek kötelezettséget kellett vállalniuk arra, hogy megérkezésük után legkésőbb 72 órával a rendelkezésükre bocsátott kocsikat kiürítik stb.). Ennek eredményeként 1921-ben az országba beköltöző menekültek száma csaknem ötödére esett vissza az előző évhez képest, és 1922-ben még ez a szám is a korábbinak körülbelül 80 százalékára zuhant. 1923-ban már csak 9043 fő költözött be az országba, 1924-ben pedig már ezernél is kevesebben.

Teleki miniszterelnök a nyilvánosság előtt is vállalta álláspontját, majdhogynem ugyanazokkal a szavakkal, amelyeket Bethlen használt („országos veszedelem"), és a menekülés urbánus dimenziója („apad a városok magyarsága") mellett problémaként megjelent a lakáshelyzet (ezt egyébként Bethlen is említette), valamint a magántulajdon sérelme is:

„A megszállott területekről menekült tisztviselők szaporodása országos veszedelmet jelent. […] Ezt a súlyos terhet nem bírja tovább az ország. Azt nem tehetjük, hogy a menekültek elhelyezése céljából békés polgárokat kilakoltassunk otthonukból, mert hiszen ez közel járna a bolsevizmushoz. […] Egyenesen hazafiatlan dolog az idemenekülés azok részéről, akik nem kényszerűségből jönnek, hanem mert, mint sok esetben történt, a megszállott területen levő ingatlanaikat szokolban, lejben vagy dinárban eladják, és még fizetnek is azért, hogy kiutasítsák őket…"[144]

Telekinek ez a kijelentése a menekült tisztviselők egyes csoportjainál, illetve a korabeli magyar politikai élet szélsőjobboldalán jelentős felháborodást keltett, az Egerben petíciózó menekült tisztviselőket a főispánnak kellett leintenie. A miniszterelnök szavai azonban nemcsak az ő körükben kaptak visszhangot, hanem másutt is megtették a hatásukat. Egy Aradról menekült törvényszéki bírót a számára kiutalt lakásrész tulajdonosa például így fogadott:

„…a lakáskiutaló végzés láttára dühbe gurult és magából kikelve a lakás átengedése ellen élesen tiltakozott, kijelentvén, hogy nem azért építette villáját, hogy abban menekültek lakjanak! Maradtunk volna ott, a honnan jöttünk, azt hittük talán, hogy Budapesten a sonka az asphalton nő? Rosszabbak vagyunk a communistáknál, mert azok megkímélték villáját, ellenben mi erővel betolakodtunk abba!"[145]

A kormány azonban nem elégedett meg a jogi szabályozással: időnként (így például 1921 nyarán–kora őszén) határzárat vezettek be. Ebben az időszakban nem vettek át újabb menekülteket, elsősorban abból a megfontolásból, hogy az országnak a gabonatermés

betakarításához és elszállításához minden tehervagonra szüksége volt, és a menekültek által szállításra és ottlakásra esetlegesen használt járművek hiányoztak volna a munkálatoknál.

Menekültek száma 1918–1924 között

(az OMH adatai alapján)

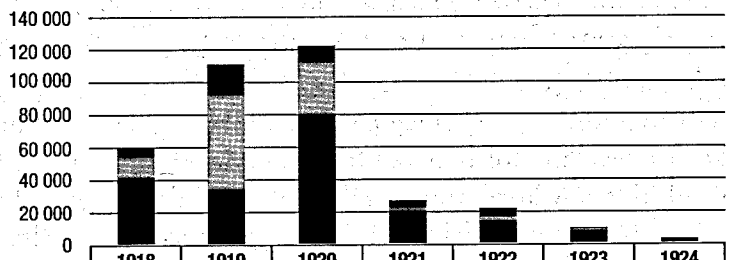

	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924
Ausztria				499	576	112	34
SZHSZ Királyság	5 459	19 239	10 551	4 023	4 705	541	385
Csehszlovákia	12 373	57 783	31 606	1 722	2 310	852	195
Románia	40 952	33 551	79 773	19 879	13 651	7 536	1 593

A kormányzat állandó félelme volt, hogy a menekültek társadalmi veszélyforrássá válnak, és ez a jobbára középosztályi tömeg egy újabb, harmadik forradalmi hullám motorja lesz. Jó példája ennek az 1920 őszén Debrecenben lejátszódó eseménysor. Miután a városba a békeszerződés aláírása után nagy mennyiségű menekült érkezett, számukra főleg iskolaépületekben jelöltek ki szállást. A tanév kezdetén azonban fel kellett szabadítani a termek egy részét, ami fokozta a körükben meglévő feszültségeket. Ráadásul a repatriáltak közül számos embert az egyetemi klinika kórházpavilonjaiba helyeztek el, lehetetlenné téve azok rendeltetésszerű használatát. A kultuszminiszter dörgedelmes leiratban a város friss büszkeségének, az egyetemnek az elvitelével fenyegette meg a polgármestert, ha nem segíti az egyetemi kórházak működését.

1920. október 2-án a város pályaudvarán élő vagonlakók egy törvényszéki bíró vezetésével a saját kezükbe igyekeztek venni a sorsu-

kat, „repülő bizottságot" alapítottak, és elkezdték bejárni a várost, üres ingatlanok után kutatva. Bár az ezt ismertető aktára a várost irányító kormánybiztos-főispán hivatalában ráírták a „felette sürgős", illetve a „szóbeli intézkedés történt" kitételeket, azaz a felfordulás átmenetileg elcsitult, néhány nappal később a város már arra hivatkozva kérte a szénkormánybiztosságtól a városnak kiutalandó szén mennyiségének növelését, hogy „a téglagyár a menekültek részére épülésben lévő lakásokhoz állít téglát elő", de „a szénhiány miatt a téglagyár üzeme megállott", és ötszázezer tégla gyártása félbemaradt.[146] Hogy még egyértelműbb legyen a nyomásgyakorlás, levelét a főispán az Országos Menekültügyi Hivatalnak is elküldte. A kormányzat félelme a társadalmi felfordulástól, az ország újraforradalmasodásától nap mint nap tapasztalható volt. A helyi önkormányzatok pedig jól megérezték a zsarolási potenciált, amivel a központi hatóságokkal szemben rendelkeztek: arra hivatkoztak, hogy ha nem kapják meg a kívánatosnak ítélt támogatást (legyen az szén, gabona vagy bármi más), akkor az társadalmi felforduláshoz és kommünhöz vezet. Már idézett levelében Bethlen István az év szeptemberében egyértelműen utalt rá, hogy a beözönlés az ország „társadalmi és gazdasági rendjét veszélyezteti". Sőt később kifejezetten pontosította is, hogy a „bolsevizálódástól" tart a menekültek esetében.[147]

A statisztikák arra is rámutatnak, hogy a menekülteknek a nagyközönség számára legláthatóbb részét, a vagonlakókat igyekeztek minél távolabb tartani az 1918–1919-ben számos forradalmat, megszállást, ellátási nehézséget és egyéb megrázkódtatást átélt fővárostól. Bár a vagonlakók a trianoni Magyarország kálváriájának jelképeivé váltak, valójában a menekülteknek alig több mint tíz százaléka lakott huzamosabb ideig vagonokban, és 20 ezer főnél több egyszerre sosem élt közülük a rendező pályaudvarokon, mellékvágányokon félretolt vasúti kocsikban. Az intézkedéseknek köszönhetően számuk 1922 szeptemberében 1000 fő alá esett Budapesten, egy évvel később pedig már 300 főnél kevesebben éltek vagonokban.

Egy család rendszerint két kocsit kapott, egyikben a bútorait tárolta, a másikban lakott. Mivel ezek a tehervagonok alapvetően alkalmatlanok voltak a bennük való hosszabb tartózkodásra (nem lehetett például fűteni őket), és a környékükön a higiénés állapotok is gyorsan romlottak (a folyó víz hiánya és az időnkénti állattartás miatt), hamarosan betegségek is felütötték a fejüket. A pályaudvari környezet és a vasúti közlekedés miatt gyakoriak voltak a balesetek (például a sínek között játszó gyerekek körében). A statisztikákban egyértelműen követhető az a kormányzati törekvés, hogy a vagonokat és lakóikat szétterítse az országban, és a fővárosba minél kevesebbet engedjen közülük. Hiába rimánkodtak a nagyobb határ menti városok főispánjai 1921 elején, hogy több menekült már ne kerüljön hozzájuk, ezek a települések lettek az elsődleges szűrési pontok – illetve a Tiszántúlról való 1920. márciusi román kivonulásig Szolnok városa. A szétterítés következménye az lett, hogy még az olyan kis településekre is, mint Mórágy, Almásfüzitő vagy Kecel, jutott egy-két menekültvagon, amelyekben általában vasutascsaládok laktak – rendszerint ők voltak az utolsók, akik fedélhez jutottak.

Egy besztercebányai kiskamasz fennmaradt menekültnaplójában sajátosan keveredik a Tanácsköztársaság megítélése miatti mentegetőzés („Persze mi örültünk, hogy jönnek a magyarok, nem tudva még ekkor, mily szörnyű és borzasztó dolgokat csináltak Mo.-on"), a menekülés stressze (a családfő puskáit és töltényeit kereső csehszlovák vámosokat szarvasagancsokkal kenyerezik le, az ide-oda tolató vagonok miatt felboruló bútorok kis híján agyonnyomják a naplóírót) és a gyermeki lét mindennapjai („Innen Budapestre jöttünk. Itt megnéztük az állatkertet, a magyarok bejövetelét és kutyacirkuszba is mentünk").[148] A naplóíró végül Győrben talált új otthonra egy menekülttelepen, amit a középosztályi jóléthez szokott katonacsalád vélhetően nehezen élt meg.

De a befogadók oldaláról is ismerünk kamasz/gyermeki szempontú beszámolókat: a fiatal József Attilának fogalmazást kellett

írnia makói évei alatt a vagonlakókról, úgy, hogy tanára és mentora, Galamb Ödön maga is Pancsováról menekült el: „Most nem érek rá verseket írni, mert levelet is csak vasárnap szabad. De leckét írhatok bőven: pl. magyarórán a tanár azt mondta, (mikor kijavították a dolgozatokat), a következő dolgozat címe »A vagonlakók«, 7 oldal október 26-ra. És erről kell írni valamilyen hazafias dolgot."[149]

Vagonlakók Budapesten és vidéken

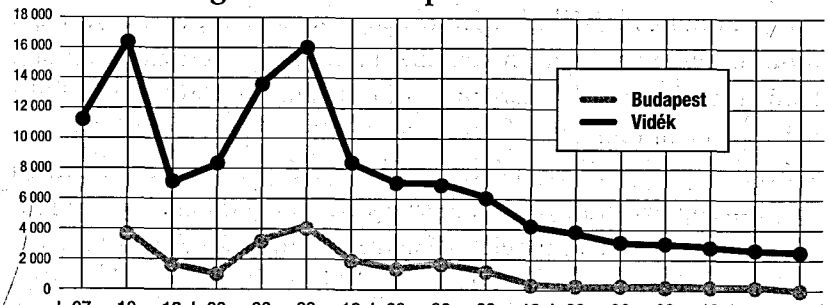

Budapest	11300	16500	7060	8200	13700	16098	8394	7100	7055	6186	4173	3834	3180	3075	2823	2694	2547
Vidék		3840	1702	934	3200	4213	1935	1330	1740	1170	392	265	222	305	315	285	294

A szétterítésnek köszönhetően a menekültek az egész ország élményeivé váltak, és furcsa helyzetük meg lakhatási körülményeik miatt a kisközösségekben is megjelenítették a trianoni békeszerződés következményeit. A helyi lapok kezdetben izgatottan tudósítottak létkörülményeikről, később csak balesetek, bűnesetek kapcsán kerültek elő. Miközben a vagonlakók az ország általános elesettségének és a trianoni tragédiának szimbólumaivá váltak, 1924–1925 után már alig-alig esett róluk szó a sajtóban. A hírlapok a húszas évek közepén többször beszámoltak az „utolsó vagonlakó" lakásba költözéséről, ugyanakkor a vagonokban, barakktelepeken vagy átmeneti szállásokon élő repatriáltak mintha eltűntek volna a nyilvánosságból. Nem született róluk film, színdarab, és bár írtak róluk szép-

irodalmi műveket, ezek kicsengése korántsem volt mindig pozitív. E túlnyomórészt a harmincas években született alkotások közül az első maradandó értékű Török Sándor *Az idegen város* című regénye volt 1932-ben – de sem ez, sem más művek nem lettek részei a nemzeti irodalmi kánonnak. Pedig vannak köztük értékes alkotások: ilyennek gondolom Zilahy Lajos *A földönfutó város*, Jékely Zoltán *Zugliget* és Ignácz Rózsa *Urak, úrfiak* című regényét vagy Szitnyai Zoltán egyes elbeszéléseit. E művek egyvalamiben azonos képet mutatnak: szerzőik jobbára fiatal, az elveszített területeken született, városi/kisvárosi gyökerű értelmiségiek voltak, akik a harmincas években fogalmazták meg mondandójukat. Nem festettek túl pozitív képet a menekültek társadalmáról – igaz, a társadalom egészéről sem. Ezek az általában hanyatlástörténetet bemutató, jobb esetben visszatérésben végződő krónikák, miközben szépen beszélnek az elveszített szülőföldről és annak fájdalmáról, éppen a kritikák miatt nem váltottak, nem válthattak ki széles körű együttérzést. A menekültek szenvedése beágyazódott az ország nagy, keresztény mintájú szenvedéstörténetébe, amely az ország sorsát a keresztre feszített Krisztuséval állította párhuzamba: ezt a megközelítést részben még a magyarországi zsidó sajtó is elfogadta, és a zsidó menekültekről alig ejtett szót.

Miközben a vagonlakókra – akik adott időben a menekülteknek csupán egy kis hányadát tették ki – kezdetben aránytalanul nagy figyelem irányult, a barakkokban, korábbi hadikórházakban, iskolákban lakó, lényegesen nagyobb tömeget képviselő menekültek kevésbé váltak jelképeivé az ország háború utáni sorsának. Összességében a menekültek körében a keresők és az eltartottak aránya lényegesen különbözött az országos átlagtól (sokkal több volt köztük az eltartott, azaz a családtag és a gyerek), és kiugróan alacsony volt a földművelésből élők száma. (Az ország lakosságának többségét kitevő agrárlakosság csoportjukban a keresőknek alig a tizedét alkotta.) A menekültek elhelyezését kislakásépítéssel, telepek létrehozásával igyekezett segíteni a kormány és a

helyi hatóságok, ám a húszas évek első felében felépült telepekben létrejött lakások számát nézve ez a beavatkozás aligha lehetett hatékony vagy elegendő. Mindenképpen tiszteletre méltó, hogy a húszas évek elejének drámai gazdasági viszonyai közepette a kormányzat támogatásával felhúztak csaknem kétezer lakást Budapesten és néhány vidéki nagyvárosban, de ez jó esetben 10-15 ezer menekült helyzetén segíthetett, ami több százezres tömegükhöz képest nem mondható soknak. További kutatásoknak kell választ adniuk arra a kérdésre, hogy miképpen sikerült az ország társadalmának felszívnia egy csaknem 100 ezer – családtagokkal együtt több mint 400 ezer – fős tömeget, akiknek java része középosztálybeli volt, ennek megfelelő anyagi és életnívóbeli elvárásokkal. Számtalan esetet találunk arra, hogy a például iskolákban elhelyezett középosztálybeli menekültek nem voltak hajlandók egyszoba-konyhás, a városi önkormányzatok által nyújtott lakásba költözni, mert a felkínált lakásokat „proletár-jellegűnek" találták.[150] Az egyelőre pontszerűen elemzett adatokat szemlélve feltűnő, hogy a harmincas évek második felétől kezdve a korábban az utódállamokból érkezettek számára átalakított barakktelepeken is erősen megfogyatkoztak a menekültek, és felváltotta őket a nagyvárosi szegények tömege – így például az Auguszta-, a Mária Valéria- vagy a Zita-telepen, amelyeket aztán csak az ötvenes-hatvanas években bontottak le. Az állami fegyelmező, marginalizáló politika egyik legszembetűnőbb terepe a budapesti Pongrác úti lakótelep volt, ahol a pénzhiány miatt hiányosan befejezett házak, a környék csatornázatlansága, elzártsága, illetve a főváros és a minisztérium közti hatásköri zavarok miatt a lakók úgy érezték, hogy voltaképpen sehova sem tartoznak. „A telep mint Mohamed koporsója lebeg ég és föld között, a belterületek és Kőbánya között szomorkodik egyedül" – vélekedett a *Magyarság* újságírónője 1935-ben.[151] A hatóságok pedig folyamatos büntetőpolitikájukkal igyekeztek tudatosítani az ott lakókban, hogy valójában hol a helyük.

Az „eltűnés" egyik lehetséges magyarázata az önerőből való építkezés is lehetett. Az egyik ilyen kezdeményezés volt az akkor még Budapesten kívül felépített, ma a főváros XVIII. kerületében található Szent Imre-kertváros, amelynek jobbára menekült köztisztviselőkből álló közössége csaknem tízévnyi szakadatlan küzdelem és pereskedés után foglalhatta el új lakhelyét. A 280 tulajdonost nemcsak a telep központi, Hargitáról elnevezett terén felállított kereszt emlékeztette a trianoni békeszerződésre, de az utcák neve, sőt egyes házak díszítése, kialakítása is – és ez részben ma is így van.

Önálló entitásként az ország nem integrálta a menekülteket. Az 1920–21-es halva született kezdeményezések (mint például a Székely Nemzeti Párt) kivételével politikai erőként sem jelentek meg, és társadalmi erőként való fellépésüket nagyban korlátozta, hogy a békeszerződés 1921. júniusi becikkelyezése után a Bethlen-kormány betiltotta a nyíltan irredenta egyesületeket: a védőligákat, a Magyarországon megalakult menekült törvényhatóságokat és a területi alapon létrejött, alapszabályukban revíziós célokat kitűző szervezeteket. Miközben a határon túli magyar szervezetek féllegális finanszírozását és az utódállamok magyar kisebbségeivel kapcsolatos politikát a kormányzat néhány fedésben működő, erősen központosított szervezet illetékességébe utalta, a Revíziós Liga 1927-es megalakulásáig csak olyan szervezetek működhettek, amelyek területi alapon a közös származás tudatára építve kultúraápoló, emlékőrző tevékenységet folytattak. Persze az irányultsága ezeknek a szervezeteknek sem lehetett kétséges: az 1938–1941-es terület-visszacsatolások során a nem visszakerült területek ilyen típusú egyesületei hamar elhaltak vagy minimálisra csökkent a tevékenységük. Megszűnt a reményük a visszatérésre vagy arra, hogy egyesületük egy majdani törvényhatósági tisztikar alapja legyen.

Az egyéni karrierpályákban ugyanakkor volt jelentősége a menekült mivoltnak: ha a korszak parlamenti almanachjait nézzük, az elveszített területekről való menekülés, a határon túli pártok-

ban, irredenta szervezetekben való tevékenység mindig érdemként jelent meg. Hozzáadódott a „jó magyar, jó hazafi" imázsához, sokszor olyan politikusoknál is, akiknek egyébként kevés közük volt az elveszített területekhez, például Erdélyhez. (Az 1920-as első nemzetgyűlésben mások mellett ilyennek tekinthetjük Gömbös Gyula későbbi miniszterelnököt vagy Windischgraetz Lajost, a frankhamisítás értelmi atyját is). De a jelek szerint ez a körülmény nem bírt csoportképző erővel.

A menekülésről/repatriálásról szóló emlékezések sajátos képet mutatnak. Akik a maradás mellett döntöttek, nem valamiféle heroikus póz („hűség Erdélyhez") miatt hozták meg ezt a döntést, sokkal inkább az egzisztenciális bizonytalanságtól való félelem, esetleg a Magyarországi Tanácsköztársaság, illetve a fehérterror számukra taszító vonásai miatt. A távozók és a maradók leírásaiban egyvalami közös: az erős referencialitás. Az emlékiratírók közül szinte senki nem élt önmagában álló indoklással (pl.: „azért jöttem el, mert magyar akartam maradni" vagy „féltettem az életemet"), hanem minden esetben volt egy (vagy több) vonatkoztatási pont, amelyet megemlítettek távozásuk alátámasztására. Ez lehetett egy számukra fontos személy (például egy lelkész) valamilyen irányú tanácsa, vagy éppen az emlékiratíró által nem különösebben kedvelt személytől való megszabadulás vágya. De indokként találunk állásvesztésre való utalást, felsőbb utasítást, a többi (egyébként magyar) kolléga perfídiáját, esetleg felsőbb, transzcendens parancsot (például Ravasz László emlékezéseiben). Még különösebb, hogy ez a külső személyre vagy körülményre való hivatkozás politikai rendszerektől független: ugyanúgy éltek vele a harmincas évek visszaemlékezői, mint azok, akik 1947–48 után, a kommunista Magyarországon írták meg emlékeiket. Mintha önmagában a távozás nem lett volna magától értetődő vagy érthető a többiek számára: szükség volt legalább *még egy* érvre az indokláshoz. A másik feltűnő körülmény, hogy a Magyarországra átkerültek szükségképpen igazodtak valamiféle elvárt beszédmódhoz; az ideológiai

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

sémákba nem beilleszkedő emlékezők rendszerint a határokon kívül rekedtek, és ott is haltak meg. Ilyen volt például Gyalui Farkas kolozsvári könyvtárigazgató, aki egyszerre hányt epét Károlyi Mihálytól, a kommunistáktól, az 1920 utáni rezsim antiszemitizmusától és az áttelepülő „álhazafiaktól".[152]

Nehéz megmondani, hogy a szoros vonatkoztatásra miért volt szükség: a magyar közvélemény erős morális szankciói (az eljövők „gyengítették a magyarság egészét", aláásták egy későbbi revízió demográfiai alapjait) vagy a hátramaradt magyar közösségek morális ítélete miatt. Utóbbi kontextusban, főleg az erdélyi közegben a „kitartás" és a „megmaradás" immáron száz éve kulcsszavaknak számítanak: hosszasabb indoklás helyett legyen elég most Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István 1921-es *Kiáltó szó* című röpiratát idézni. Az írás, amely az erdélyi magyar politikai gondolkodás egyik alapszövege, a Trianon utáni önszerveződésre hívott fel, egyúttal erős morális szankció alá vetette azokat, akik elmentek: „Aki pedig elindult a vizek mentén, az többé ide nem jöhet vissza, aki közülünk elmegy, az ne is kívánkozzék közénk vissza valaha; annak itt helye nem lesz soha és jussa sem lesz annak."[153] A maradók vagy a remélt befogadók szankciói közül az elmenőknek az egyikkel biztosan szembe kellett nézniük. De az is lehet, hogy mindkettővel.

Az emlékiratok és a szépirodalom által hagyományozott, menekültekről szóló beszéd tehát terheltnek tűnik, és ez lehet az egyik oka történetük elmondatlanságának. A hivatalos és a közéleti diskurzus nyomása alatt az elbeszélés deformálódott, és a menekülés legitimációját kereste. Ez az elmondatlanság nemcsak a közösség saját emlékezését, de a nemzeti szenvedéstörténetbe való beágyazhatóságot is hátráltatta.

Voltak olyan menekültközösségek, amelyek különböző stratégiákat dolgoztak ki önmaguk átmentésére az új körülmények közé. A felső-magyarországi Szepesség/Zips/Spiš sokszor német gyökerű menekültjei Magyarországon egyfajta befolyási (nyugdíj-, állás-,

kedvezményszerző) hálózatként működtették tovább saját egyesületeiket. Ebben segítségükre volt a régióból jövő értelmiségi migráció 19. század óta tartó hagyománya, a sajátos etnoregionális tudat és az a tény, hogy a szülőfölddel való kapcsolat nem szűnt meg: gyereknyaraltatások, szervezett utak, közösségi alkalmak, rendszeres információcsere révén továbbra is élő maradt. A Székelyföldről származó menekültek – főleg a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (SZEFHE) köré szerveződött egyesületi galaxis tagjai – más stratégiákkal kísérleteztek. A SZEFHE nem befolyási hálót szőtt, hanem tagjai messiásként léptek fel: a székely kulturális örökség (határőrizet, szabad paraszti közösség, mitikus hun eredet) elemeit a nemzeti kánonba beemelve akarták elérni a magyar társadalom reformját, jöjjön az a radikális jobb- vagy baloldalról. Az egyesület egyik központi alakja így fogalmazta meg küldetésüket: „Abszolút meggyőződéssel vallom Erdélyt. Vallom, hogy minden világosság, egészség, tehetség, jóság, szépség, erkölcsi erő onnét származik. [...] Hogyha ez a magyarság még megmenthető, akkor az csak Erdély által lehetséges."[154] Ez a jelenlét olyan erősnek bizonyult, hogy a létrejött hálózat átvészelte az államszocializmus évtizedeit, és a *Székely himnusz* vagy a rovásírás túlélése és 1990 utáni feltámadása is részben nekik, illetve örököseiknek köszönhető. Olyan referenciaszemélyeket említhetünk itt, mint a folklorista, csángókutató Domokos Pál Péter, a jogász Balás Gábor vagy a Kádár-korszak egyetlen Erdélyről szóló útikönyvét, az *Utazások Erdélyben* című művet író soproni erdőmérnök, Mátyás Vilmos. Mindkét, nagyon határozott kontúrokkal rendelkező menekültközösség, a szepesi és a székely is az államhoz képest határozta meg magát, ám míg az egyik használni kívánta annak infrastruktúráját egyéni és csoportos boldogulások előmozdítására és a kulturális örökség megőrzésére, addig a másik ezt az örökséget akarta beemelni a nemzeti kánonba.

Magyarországi menekültpolitikáról a korszakban annyiban beszélhetünk, hogy – leváltva a korábbi ágazati politikákat, amelyek

az előző menekülések tapasztalatait hasznosították – 1919 végétől a magyar állam felállított szerveket az országba átköltöző tömeg kezelésére, és különböző jóléti, illetve társadalmi akciókat kezdeményezett, illetőleg koordinált életkörülményeik javítására. 1920 második felétől kezdve a kormányzat már arra irányította erőfeszítéseit, hogy radikálisan csökkentse a beköltözők számát. Törekvései mögött elsősorban a közrend fenntartásának szándéka és a hipotetikus revízió követelése állt, nem feltétlenül a humanitárius megfontolások domináltak. Más és egyáltalán nem egyenes vonalú politikát űztek az állami szolgáltató nagyvállalatok (a MÁV és a Posta), a nagy állami és egyházi intézmények (egyetemek, főiskolák), valamint a helyi önkormányzatok, amely utóbbiak az erőforrásokért (szén, szubvenciók, intézmények megszerzése) vívott harcokban a központtal és saját politikai ellenfeleikkel szemben felhasználták a menekültek ügyét. Az OMH 1924-es megszüntetése után aztán a nyilvánosságból lassan kikopott a menekültek ügye, és néhány határozott kontúrral rendelkező csoport (például a szepesiek vagy a székelyek) kivételével nem tudták magukat megjeleníteni a nyilvánosságban. A menekülteknek nem csak a kormányzat oldaláról kellett komoly restrikciókkal számolnia: az anyaországiak egy jelentős része versenytársat sejdített bennük, ezért ügyük a nyilvánosság előtt sem tematizálódott, nem szerveződhetett önálló politikai vagy társadalmi akarattá. A távozás motívumai önigazolásra, identitásuk újrameghatározására kényszerítették őket. Annak ellenére, hogy az állam menekültügyi intézkedései sem kielégítőnek, sem következetesnek nem volt nevezhető, úgy tűnik, a magyar társadalom mégis felszippantotta a menekülteket, és sikerült integrálnia ezt a jelentős részben középosztályi tömeget. Ennyiben a beilleszkedésük sikeres volt – bár nem feltétlenül az állam jóvoltából. A siker ára viszont sok esetben a hallgatás lett. A huszadik század folyamán az elszakított területekről a legóvatosabb becslés szerint is több mint egymillió ember telepedett/menekült át a trianoni Magyarországra, és a folyamat a mai napig

sem állt meg – gondoljunk csak a közelmúlt délszláv vagy napjaink ukrajnai eseményeire. Ennek a leszármazottaival együtt akár 2-3 millió fős tömegnek az érzékenysége ismeretlen vagy nehezen megragadható a társadalom többsége számára, mert történetük nem vált a nemzeti múlt részévé.

11. SZÉN, SPANYOL, CIPŐTALP

A román kivonulás után, 1920 őszén az újra berendezkedő magyar közigazgatás elérkezettnek látta az időt arra, hogy megfeddje azokat, akik nemcsak a bolsevikokkal, de a román megszállókkal is túlzottan baráti viszonyt ápoltak, illetve a kaotikus időszakban egyéb kihágásokat követtek el. Grúber Izsó a Hajdú vármegyei Sáránd MÁV-állomásfőnöke ellen azért indult eljárás, mert az állomásra bekvártélyozott román tiszteknek nemcsak kosztot adott, de mulatozott és kártyázott is velük. (Bár utóbbira, állítása szerint, kényszerítették, miután látták, hogy a községi jegyzővel és a pappal kártyázgat, így játéktudását le nem tagadhatta.) Ráadásul a „vámtisztekkel való barátkozása révén mindig módját ejtette saját áruinak a vámsorompón való keresztülvitelére", sőt a román vámtisztek által elkobzott terményeket és árukat (3 libát és ötven tojást) a saját céljaira használta fel.[155] Az indoklásokat olvasva nehéz szabadulni attól a feltételezéstől, hogy az eljárásnak valami köze lehetett Grúber zsidó származásához: kollégái ugyanis szintén etették a románokat, ráadásul az ellene vallók egy részének vallomásait el kellett vetni megbízhatatlanság miatt, mégis rájárt a rúd. Jóval nagyobb volumenű volt a debreceni MÁV-fűtőház alkalmazottainak illegális beszerzési szövetkezete, amely ugyan csak 1919 nyarán működött néhány hétig, de tagjai nagyban játszottak. Kelly hajdú hősei a faszenet lisztre, a lisztet cukorra cserélték, 12 disznót is vágtak,

és az árucsere kedvéért mozdonyaikkal egészen Máramarosszigetig, sőt az ukrajnai Gyelatinig merészkedtek. Előbbi helyen szalonnát árultak, ami a levágott disznókból készült, utóbbi városban a cukrot szerezték be. A fűtőháziakat a kívül maradt irigyek buktatták le, de viszonylag enyhe elbánásban részesültek. Nem úgy, mint a gyelatini emberük, aki 1919 februárjában „társadalmilag izgató kijelentéseket tett".[156] Ez a két apró epizód is érzékelteti, hogy közellátás, megszállás és megtorlás milyen szoros kapcsolatban létezett 1918–1920 Magyarországán.

A politikai és a katonai felfordulás gyakran elfedi azt a tényt, hogy a korszakban Magyarország gazdasága és közellátása összeomlott. Ezek az összeomlások összeadódtak az erőszakhullámokkal, a menekülések élményével, a megszállásokkal és az állandó hatalomváltásokkal. Ez (is) lehet az oka annak, hogy a centenáriumi időszakig Trianon élménye elfedte a világháborúét. 1918–1920 magyarja fázott, éhes volt és rettegett a betegségektől. Ezt a körülményt sohasem szabad szem elől tévesztenünk, amikor az egyes személyek vagy csoportok döntéseit mérlegeljük.

A spanyolnátha volt az első csapás, amely a hátország társadalmát sújtotta. Fontossága ellenére tudományos feldolgozás alig született a járvány történetéről és társadalmi hatásairól. Géra Eleonóra alapos tanulmányban[157] mutatta be a pandémia hatását Budapest életére, az orvostudomány kezelési javallatait, valamint a védekezés módjait, és az általa felvázolt kép távol van a rózsástól. Elképzelhető, hogy Magyarország rosszabbul ellátott vidékein milyen állapotokat idézett elő a középkor pestiséhez mérhető betegség. A 60 ezer magyarországi halálos áldozat nem tűnik soknak, de elgondolkodtató, hogy 1918-ban csaknem minden nyolcadik halálesetet (11,24 százalék) az influenza okozta – igaz, a statisztikák nem tisztázták, hogy ebből mennyi volt a spanyolnátha áldozata és mennyi a szokásos influenzáé. Ennél azonban jóval magasabb volt a betegség által érintettek aránya. Pontos számokat a mai napig sem tudunk, de az érintettek köréről fogalmat adhat, hogy 1918 októberének

első két hetében 12 és fél ezer fertőzöttet jelentettek országosan, és ebből hétszázan hunytak el. A megbetegedettek halálozási aránya egyes statisztikatöredékek szerint 8-9 százalékos volt, ami azt jelenti, hogy a hatvanezer halálos áldozat 10-12-szer ennyi megbetegedettet takart. A több hullámban támadó betegség láthatóságát növelte, hogy neves értelmiségieket vagy közéleti személyiségeket is sújtott (Ady Endre, Kaffka Margit, Tisza István miniszterelnök fia, a pannonhalmi főapát), ráadásul a járvány a kezdeti szakaszában különösen pusztító volt a két év alatti gyermekek körében, ami fokozta a gyász érzetét a családokban. Az orvoshiány, a betegség elleni védekezés esetleges volta, a védekezésként kezdetben ajánlott petróleummal zajló manipulációk, a tömegsajtó által alaposan kiaknázott apokaliptikus képek (a villamos vagy a nyilvános távbeszélők mint a kór futárai) növelték a bizalmatlanságot az állam és intézményei iránt. Ráadásul a betegség egy sor fontos pozícióban lévő embert is ledöntött a lábáról, vidéken és Budapesten egyaránt, akik elérhetetlenek lettek, amikor éppen szükségük lett volna rájuk. A betegségen átesett Teleki Pál, Károlyi Mihály, számos vidéki polgármester és főispán, de köztük volt például Fraknói Vilmos püspök is, aki a Monarchia kulturális örökségének elosztását irányító bizottságot felügyelte. Mintha a nemzet beteg teste megbetegítette volna az egyént (vagy fordítva): apokaliptikus víziók jártak körbe a magyar középosztályban:

> *„Görög végzettragédiákra emlékeztet szegény Pohlék sorsa [...]. Fiuk, Antal, Erzsike egykori udvarlója, 40 fokos spanyollázzal menekült el Horvátországból, hol gazdatiszt volt. Magyar földre érve meghalt. Fiatal felesége s kisgyermeke maradt. Pohlnénak kiújult a rákja. Sorsa ezzel meg van pecsételve. Veje, Deák Feri spanyollázban haldoklik. Felesége ugyanebben 39 [fokos] lázzal fekszik, s szoptatós kisgyermekét nem táplálhatja. Egész családok kipusztulnak".*[158]

A kőhalmi iskola igazgatója, id. László Gyula, a neves régész-professzor apjának visszaemlékezése[159] a városból való menekülésükre, a kolozsvári intermezzóra és a szolnoki vagonlakásra nem más, mint szüntelen betegségtörténet: az emlékező édesanyja a dohos pincelakástól betegszik meg, ifjabb László Gyula egy szovátai nyaraláskor patakba zuhan, és kis híján halálát leli, a család lánygyermeke, Vilma a Magyarországra való áttelepülés közben, a vagonban lesz tífuszos, amit aztán a fiú is elkap. A lakáshivatali igénylésekben, beadványokban, segélyt kérő levelekben se szeri, se száma az idegi gyengeségre, neuraszténiára, tüdőbajra, szívbajokra való hivatkozásnak. „Én is idegbeteg vagyok" – írta lefegyverző őszinteséggel Szaniszló Pál, menekült brassói állampénztári tanácsos, amikor szükséglakásért folyamodott Debrecen város kormánybiztos-főispánjához.[160]

A trianoni ország demográfiai viszonyai is jelzik, hogy az ország sokkból kászálódott ki: Koloh Gábor átfogó tanulmányából[161] kiderül, hogy 1918 és 1920 között látványosan megnövekedett a házasságok száma. A csúcsév 1919 volt: ekkor 1000 főre 20,2 házasodás jutott, ami több mint duplája volt a háború előtti utolsó békeév adatának, és ez a szám csak 1923 körül állt vissza a korábbi értékre. Ebben a hullámban nyilvánvalóan szerepet játszottak a frontról hazatérő katonák és az újraházasodó háborús özvegyek, de komoly részük volt benne a hatvan év feletti férfiaknak és nőknek is. A házasodási hullámnak logikus következménye volt a születésszám növekedése; ennek görbéje 1918-tól látványosan felívelt (több mint 30 születés jutott ezer lakosra), de a háború előtti értéket így sem érte el, sőt az 1921-es csúcsév után csökkenni kezdett, és ez a trend folytatódott. Az úgynevezett tiszta reprodukciós ráta már a népességszint tartásához sem volt elegendő a két világháború között; hogy ez mégsem járt a lakosság számának csökkenésével, annak egyfelől a menekültek beáramlása, másfelől az átlagéletkor megnövekedése volt az oka. Ezt a trendet egyébként csak a Ratkó-korszak törte meg, de utána újra felgyorsult a népességfogyás, amely

napjainkig is tart. Túlságosan egyszerű lenne azonban mindezt Trianonra fogni. A háború és az összeomlás csak felgyorsította a társadalomban régóta meglevő folyamatokat: Magyarország a demográfiai átmenet új szakaszába lépett, amely hosszabb élettartam mellett csökkenő születésszámot jelentett. A háború utáni születések között csökkent a házasságon kívül született gyermekek aránya, ahogy azonban a statisztikus figyelmeztetett: „örvendetes jelenség lenne ez, ha tényleg az erkölcsök javulását jelentené, de attól félünk, hogy a fogamzás megakadályozásának és a magzatelhajtásnak terjedése okozza inkább ezt a jelenséget".[162] A halálokok között az öngyilkosságok a háború alatti mélypont után hamarosan elérték a háború előtti értéket, sőt kismértékben túl is szárnyalták azt (1922-ben a halálesetek 1,3 százaléka volt önként választott halál), az öngyilkosok között pedig emelkedett a nők aránya. Lényegében az összes demográfiai trendre elmondható, hogy a világháború végével, némi kilengés után visszaállt a békeidők tendenciája, legyen szó születésről, halálozásról vagy házasságról: az élet legfontosabb eseményeiről.

A nők társadalmi helyében nem a békeszerződés hozott alapvető változást, hanem a háború. Mint azt Sárai Szabó Katalin tanulmányából[163] tudni lehet, a hátország munkaerő-szükséglete miatt egy sor munkakörben bukkantak föl női munkavállalók: 1914 után jelentek meg tömegesen a kalauznők a villamosokon, sőt Takaró Etel személyében 1918-ban felszabadították Magyarországon az első női hentesegédet is. A nők társadalomban elfoglalt helyét azonban nem csupán a munkaerőpiaci változások jelezték: 1920 és 1930 között például valamelyes visszarendeződés zajlott le a női arányszámokban, ám az abszolút számokat tekintve csaknem minden foglalkozási ágban megszaporodtak a női munkavállalók. A női szerepek megváltozása hosszabb távú trendekbe illeszkedett bele, amelyeket a háború csak felgyorsított: a távol lévő férfiak helyett rájuk hárult a család mindennapi létfenntartása, a családi élet megszervezése és – mint az sok esetben látszik – az összeomlás utáni menekülés megszervezése is.

A frontról, hadifogolytáborokból hazatérő, sokszor rokkant vagy egészségügyi, pszichés problémákkal küzdő házastársak állapota gyakran vezetett a családi élet feszültségeihez. Az emancipálódó, önálló nő imázsának egyre erőteljesebb volta pedig elfogadottabbá tette a válást a társadalomban. Koloh Gábor már idézett tanulmánya ebben a témában is hoz adatokat: az 1921-es statisztikák szerint a trianoni országterületen a válások száma nagyjából a négyszeresére emelkedett az utolsó békeévekhez képest. A nők számára 1920-ban először megadott választójog ezeket a társadalmi folyamatokat tükrözte: a politikai elit nem tehette meg, hogy ezt a hatalmas tömeget és jogos követeléseit figyelmen kívül hagyja, sőt Slachta Margit személyében az első női képviselő is helyet foglalhatott a nemzetgyűlésben. Hogy a nők – és nem csak a középosztálybeli nők – mindennapjai hogyan nézhettek ki az összeomló Magyarországon, az sok tekintetben feltárásra vár, de annyi bizonyos, hogy az országot elöntő erőszak, a gazdasági összeomlás és a belső migráció első elszenvedői között voltak.

Ami a békeszerződés gazdasági következményeit illeti, a magyar szakirodalom és a közvélekedés nagy része mind a mai napig megelégszik azzal, hogy az elveszített erdőkről, sóbányákról, vasútvonalakról, vasgyárakról beszél, és a banktőke adatait sorolja veszteségként. Ez a vélekedés azért alakulhatott ki – amint erre Tomka Béla figyelmeztet alapvető tanulmányában[164] –, mert a húszas években a revíziót tudományosan megalapozó diszciplínává leginkább a földrajztudomány vált, és ennek vezető képviselője, Teleki Pál a gazdasági földrajz egyik meghonosítója volt Magyarországon. Holott nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a világtörténelemben aligha létezett olyan ország, amelynek minden nyersanyagból, erőforrásból mindig pontosan annyi állt rendelkezésre, amennyire saját gazdaságának szüksége volt. Ilyen tökéletes autarkia sohasem létezett a történelemben: ha lett volna, szükségtelenné vált volna a kereskedelem. A békeszerződés gazdasági veszteségei közé sokkal inkább az évszázadok során többé-kevésbé szervesen kialakult piac- és iskolakörzetek megszűnése, a házassági piacok radikális szétvágása és az infrastruktúra (elsősorban a vasút) elvesztése tartozik. Az új határvonal negyvenkilenc vasútvonalat vágott el, amelyeknek egy jelentős részén a forgalom megszűnt, és vele a gazdasági csere lehetősége is.

A mérvadó gazdaságtörténeti szakirodalom ma már egyetért abban, hogy a trianoni békeszerződés sokkjából a magyar gazdaság viszonylag hamar és a korábban elképzeltnél gyorsabban talpra tudott állni. Ebben minden bizonnyal segítségére volt az, hogy bár az ország területének kétharmadát elcsatolták, az ipartelepek 48 százaléka és a gyáripari termelés 55 százaléka a trianoni országterületen maradt. 1920-ban az egy főre jutó GDP csak 81,5 százalékát tette ki az utolsó békeévének, de a húszas évek közepére elérte a háború előtti szintet, az évtized végére pedig 18 százalékkal meg is haladta azt. Ebben a fellendülésben természetesen szerepe volt a kormányzat stabilizációs politikájának, annak a ténynek, hogy 1924-re helyreállt az államháztartás egyensúlya, sőt az 1924/25-ös költségvetés jelentős többlettel zárt, „az egy főre jutó gazdasági kibocsátás 1924-ben már megközelítette, 1925-ben pedig lényegesen meghaladta az utolsó békeév szintjét", és a magyar gazdaság folytatta azt a felzárkózó-követő trendet, ami a nyugat-európai gazdaság viszonylatában egyébként jellemezte. Így a húszas évek végén már megközelítette azt a gazdasági fejlettséget, ami a háború előtt jellemezte, 1939-re pedig el is érte azt a nyugat-európai átlag 58,3 százalékával. Ezzel közel került Csehszlovákiához, és maga mögött hagyta Lengyelországot.[165] Ezt a növekedést Tomka Béla öt tényezőre vezeti vissza:

1. A gazdasági szektorok strukturális változáson mentek keresztül: míg a mezőgazdaság jövedelmezősége növekvő termelés mellett a korszakban stagnált vagy csökkent, a magyar ipari fellendülés döntően a textilipar és az építőipar lendületes növekedéséből profitált.
2. A tőkeintenzitás és a beruházások hatékonysága javult.

3. A technológiai fejlődés tekintetében Magyarország egyáltalán nem teljesített rosszul a két világháború között. Rádió- és telefonellátottságban egy sor nyugat-európai országot, így Olasz- és Franciaországot, Svájcot és Norvégiát is megelőzte. A villamosenergia-ellátottság nem volt ugyan kiugró a régió vezető államaihoz képest, de gyorsan bővült.
4. A humán tőkének növekedésösztönző ereje volt, amely összefüggött az iskolázottsággal és a mortalitással. A húszas években – nem függetlenül a klebelsbergi reformoktól – a magyar lakosság átlagos iskolázottsága 0,82 évvel emelkedett, amely meghaladta a dualizmus korszakának bármelyik évtizedét, és csak az 1940-es évek második felének és az 1990-es évek nagy oktatási *boom*jához mérhető növekedés volt. A férfiak születéskor várható átlagos élettartama 7,7 évet, a nőké 8,7 évet nőtt a békeszerződés aláírását követő évtizedben, ami a bevezetett népegészségügyi intézkedéseknek és a kiterjesztett társadalombiztosításnak is köszönhető. Ezek a tényezők az ország hosszabb távú gazdasági lehetőségeit nem befolyásolták ugyan, de a későbbi gazdasági növekedésben tagadhatatlan volt a szerepük.
5. A világgazdasági integrálódás. Ezzel kapcsolatban a legtöbb a kérdőjel, Magyarországnak ugyanis nem igazán sikerült bővítenie külkereskedelmi forgalmát – igaz, az Európában is stagnált, még a húszas évek második felének fellendülése idején is.

Ha az adatsorokat tágabb perspektívában szemléljük, világosan látszik, hogy a magyar gazdaság leszakadását a mintának tekintett nyugat-európai trendekről nem Trianon, hanem a második világháború és még inkább az államszocializmus gazdaságpolitikája okozta. Ekként is érdemes szemlélni a háború utáni rekonstrukciót.

A békeszerződés további, középtávú következménye volt, hogy az észszerűtlenül megvont határvonalak olyan pangó/depresszív régiókat hoztak létre a határok két oldalán, amelyek a mai napig is léteznek, és korábban ígéretesnek tűnő fejlődési pályákat tör-

tek meg. Demeter Gábor, Pénzes János, Szilágyi Zsolt, Szulovszky János kutatásai, valamint több millió adat (a tüdőbajosok számától kezdve a csecsemőhalálozáson át egészen az egyenesadókban való részesedésig) elemzése után mára világosan látszik például, hogy a múlt század fordulóján még dinamikusan fejlődő Léva–Rimaszombat félhold hogyan vált Szlovákia egyik válságrégiójává. Mára közhelyszámba megy, hogy Abaúj-Torna vármegye csonka Magyarországon maradt részei miképpen váltak hátrányosan fejlett régiókká, részben azért, mert Kassa szerepét nem tudta átvenni a megyeszékhelynek megtett Szikszó. Két évtizeddel ezelőtt még feltűnést keltett Beluszky Pál és Győri Róbert azzal az állításával, hogy a századforduló modernizációjának egyik motorja a vidéki Magyarországon az Alföld volt, pedig ez a tájegység hosszú évtizedek óta válságrégióként él a köztudatban. Demeter Gábornak és kollégáinak mostani kutatása is igazolta ezt azt állítást, megtoldva azzal, hogy az 1914 előtti Kárpát-medencei modernizációnak „egyértelműen többközpontú fejlettségi térszerkezete konstruálható meg", és a fejlettségi főszerkezeti vonalon túli területeket lényegesen hátrányosabb helyzetben érte a trianoni béke.[166] Még ennél is döbbenetesebb, hogy ez az éles fejlettségi választóvonal Kelet-Magyarországon voltaképpen egybeesik a későbbi trianoni határral. Gazdasági tekintetben tehát Trianon már 1920 előtt is készen állt. Mivel ez a Szilágyságot, Szatmárt és Bihart átszelő éles fejlettségi vonal 1880-ban még nem volt ennyire erős, további kutatásoknak kell választ adniuk arra, hogy ez a süllyedő – és részben magyar többségű – régió miért indult el lefelé. Az egyik megfogalmazható válasz talán az iparosvilág nagyiparral szembeni fokozódó térvesztésében keresendő, amelyet Szilágyi István szociografikus élességgel mutatott be önéletrajzi írásaiban és a *Kő hull apadó kútba* című regényében. Ebben az összefüggésben a térség nagyvárosai – Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár – nem motorjai voltak a térség modernizációjának, hanem végvárai a tiszántúli fejlődésnek. És míg a városok prosperáltak, a körülöttük fekvő vidéket

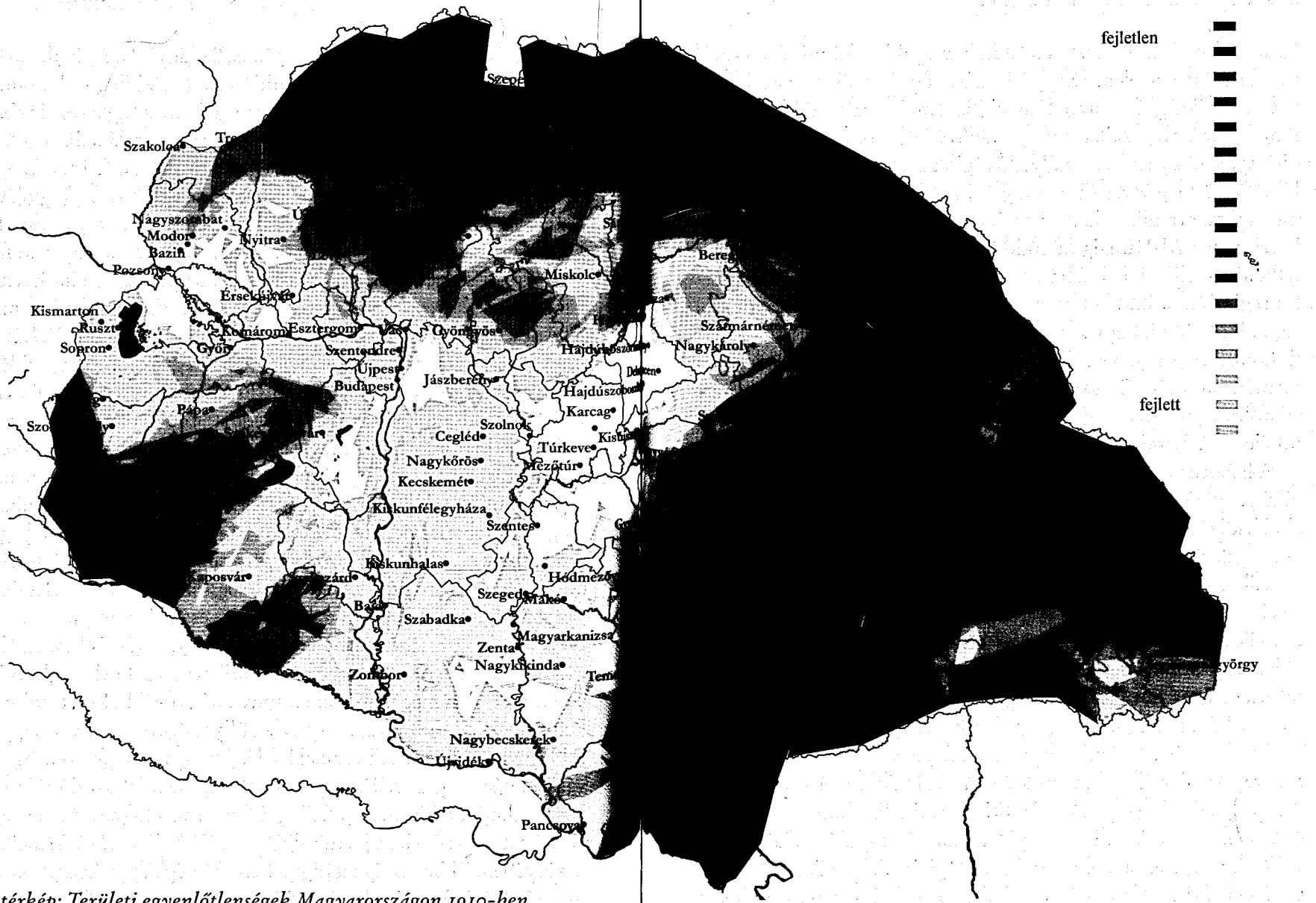

4. térkép: Területi egyenlőtlenségek Magyarországon 1910-ben (világossal a fejlett, sötéttel a leszakadó térségek, 27 településszintű társadalmi-gazdasági tényező alapján)

láthatóan csak kismértékben tudták magukkal húzni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Párizsban úgy húzták meg a trianoni határokat, hogy faktoranalízissel kiszámolgatták a földadóminimumot, az igavonó állatok meg a távíróhivatalok számát. De annyi bizonyos, hogy ezeket a süllyedő régiókat a békeszerződés tovább lökte lefelé a lejtőn. A Tiszántúl két háború közti hasonló fejlődési mutatói már tragikusak. Az Északnyugat-Felvidéken induló, és félkaréjban az Al-Dunáig húzódó Zsolna–Karánsebes fejletlenségi félhold, amelynek keleti hátországában az erősen alulfejlett erdélyi régió húzódik, nem csupán mint gazdasági jelenség érdekes: elgondolkodtató, hogy a századelő hírhedt és véres etnikai-szociális konfliktusainak nem elhanyagolható része is éppen e törésvonal mentén zajlott le, Csernovától Élesdig. Lehet, hogy az új kutatási adatok mentén azt is újra kell gondolnunk, hogy ezek valójában miféle társadalmi/nemzetiségi feszültség kisülései voltak.

A háborús vereség és az azt követő gazdasági mélyrepülés középtávú gazdasági következménye volt, hogy a magyar középosztály által hadikölcsönökbe fektetett óriási összegek elvesztek (a háborús költségek több mint a felét ilyen hadikölcsönökből fedezte a dualista állam). Visszafizetésükre csak tíz évvel a háború után történt az első intézkedés, de még 1942-ben is foglalkozott törvény a kölcsönök rendezésével. Ezek a visszafizetések azonban alamizsnának számítottak a befizetett összegekhez képest, és az intézmény menthetetlenül hozzájárult a magyar lakosság és ezen belül a középosztály háború utáni elszegényedéséhez. A gazdasági stabilizáció ára is sok esetben a köztisztviselői szféra jövedelmeinek befagyasztása vagy reálértéken való csökkentése volt. Az ezzel járó státuszvesztés pedig megágyazott a politikai radikalizációnak.

A békeszerződés mindennapi hatásait két tényezőn, a közellátás változásain, és azon belül a szén stratégiai felhasználásán keresztül lehet talán a legjobban érzékeltetni. A háború alatti magyar közellátás szervezete, legalábbis a háború első felében, relatíve jól működött – mármint a birodalom osztrák feléhez képest. A magyar

kormányzat, miközben bevezette a jegyrendszert, és létrehozta az állami elosztás egész intézményi hálóját, a lehetőségek határáig arra törekedett, hogy a magyarországi lakosságot lássa el élelemmel, és a Lajtán túlra csak az elengedhetetlenül szükségeset szállítsa. Ebben Tisza István kormányzata nem ismert pardont. A személyes törődést sokra tartó geszti gróf személyesen írta egy kereskedő méltatlankodó feleségének 1916-ban:

> *„Tisztelt Asszonyság! Nagyon sajnálom, de a Magyarországon beszerzett élelmiszereknek Bécsbe szállítását nem tudom megengedni. Minden búza, liszt és sertés, amit Magyarország Ausztriának átenged, az osztrák kormány rendelkezése alá tartozik; egyes polgárok külön nem részesülhetnek abban, mert akkor lehetetlen volna rendben tartani a dolgot."*[167]

A kormányzat által életre hívott Haditermény Rt. (ennek háború végén épült székháza ma az EMMI és az Oktatási Hivatal épülete a Szalay utcában, Budapesten) valójában az ország gabona-nagykereskedőit tömörítette. Nem épített ki saját apparátust, hanem a korábbi bizományosi hálózatra támaszkodva folytatta tevékenységét, csaknem változatlan formában. Az állam által életre hívott központ struktúrája, az állandó átszervezések, a növekvő lakossági elégedetlenség egyre komolyabb működési zavarokat idézett elő az élelmiszer-ellátásban, amit az 1918 elején szaporodó kenyérlázadások is jeleztek. 1918-ra az utolsó békeévek átlagának 64 százalékára csökkent Magyarország búzatermése, miközben a hadsereg változatlan intenzitással követelte a maga jussát. Mint azt Bódy Zsombornak a közellátást ismertető nagy jelentőségű tanulmányából[168] tudni lehet, a szűkülő ellátás, a boltok előtt kígyózó egyre hosszabb sorok, a szaporodó piaci, vásári konfliktusok olyan feszült közeget teremtettek, ahol a városi lakosság mind nagyobb része látott ellenséget az „élelmiszer-uzsorásokban" – ez a korabeli média szíves magyarázata szerint a rejtegető

és jól élő vidéki lakosságot jelentette. Az uzsorások elhízott, kosarakat cipelő és a túlárazott tojásért zongorát vásároló parasztasszonyok és parasztemberek alakjában jelentek meg a karikatúrákban, tovább mélyítve az árkot város és vidék között. A gyűlöletverseny másik indulója a hadiszállító lett, aki nyerészkedve mások nyomorán gazdagodott: őt gyakran zsidó attribútumokkal ruházták fel a karikatúraszerzők és a pamfletírók – nem csak a jobboldaliak. A proletárdiktatúra emblematikus plakátjait alkotó Biró Mihály maga is rajzolt efféle címlapot Kozma Nándor *Hadimilliomosok* című könyvéhez, és nem spórolt az antiszemita klisékkel. Ennek társadalmi, sőt politikai következményei lettek az összeomlás idején.

A lakosság az egyre bonyolultabbá váló, egyre diszfunkcionálisabb, ugyanakkor gyakran a háború előtti struktúrákból kinövő és annak személyi állományát felhasználó közellátás-igazgatást sem szenvedhette. Ez ugyanis praktikusan sokszor azt jelentette, hogy az a termékfelvásárló, aki a háború előtt még piaci áron vásárolt egy birtokostól/gazdától/termelőtől, a Haditermény Rt. képviselőjeként akár a közigazgatás segítségét is igénybe véve csikarhatott ki számára kedvezőbb árat és megfelelőbb mennyiséget, ami természetesen sok ellenérzést szült. A lapokban és személyes naplókban állandó panasszá vált a „pót"-ételek megjelenése és minősége, a folyadékok (így a tej) vizezése, a csalárd élelmiszerpiaci praktikák, egyes esetekben az egészségre is káros adalékok (gipsz, vagy a belsőségekből készült kolbász színezése kazánfestékkel) feltűnése. Tojás úgyszólván beszerezhetetlen volt, a meglévő termények is sokszor romlottan kerültek a fogyasztókhoz. Mindez nem akadályozta meg Berczel Jenő fővárosi tanácsnokot abban, hogy 1918 elején valóságos ódát zengjen a fagyott krumpli felhasználhatóságáról, mivel azt „igen jól el lehet fogyasztani, ha azonnal megfőzik, egészen jó íze van, legfeljebb kissé édes; arra kell különösen vigyázni, hogy a fagyott burgonyát meleg helyre ne tegyék".[169] Az erősen húsközpontú magyar fogyasztási szokásokat új húsfajták bevezetésével igyekeztek megváltoztatni, de

a birkahúst nem nagyon vette be a városi gyomor, vadhúsból pedig kevés volt. A háború alatt indult hódító útjára a pacal is, amelyet – akárcsak a birkát – a középosztályi ízlés csak nehezen fogadott el.

A háború vége, az összeomlás és a forradalmak nemcsak azért számítottak a társadalmi hierarchia teljes felfordulásának, mert pacalt kellett enni, vagy az egekbe szökött a fűtésre használt fa és annak felvágásának ára, vagy mert lehetetlenség volt cselédet kapni, hanem azért is, mert a jövedelmi viszonyok radikálisan megváltoztak. A teljes magyar társadalom életszínvonala 50-90 százalékkal volt alacsonyabb az utolsó békeévinél. Társadalmi csoportonként ugyanakkor igencsak eltérő volt a csökkenés mértéke. A haditermelés körülményei közepette jobb érdekérvényesítési potenciállal rendelkező ipari munkásság életszínvonala kevesebbet zuhant (1918 végén az 1913-as érték 53 százalékára), mint a középosztályé, a fix fizetésű hivatalnokoké. Az összeomlás időszakában a legjobban fizetett munkáskategóriák bérezése meghaladta a IX. osztályba sorolt köztisztviselői fizetéseket: idetartoztak például a minisztériumi fogalmazók, a főispáni titkárok, illetve a középiskolai tanárok; ez a presztízscsökkenés pedig hallatlan dolog volt a korszakban.

1918 és 1920 között a közellátás kérdése kulcsprobléma volt valamennyi magyarországi kormányzat számára. A Tanácsköztársaság a maga rémisztően ideologikus módján közelített a kérdéshez, és a különböző társadalmi csoportok eltérő élelmiszer-ellátásával, illetve tömegkonyhák felállításával kísérletezett. Ezek minősége ugyan vitatható volt, de a saját tömegbázis (városi munkásság) pacifikálására jónak tűntek. A téma egyik legjobb és sarkos kijelenésektől rendszerint tartózkodó kutatója, Bódy Zsombor a Tanácsköztársaság egyik lehetséges interpretációs keretének azt kínálja föl, hogy az tulajdonképpen nem volt más, mint a „városi élelmiszer-fogyasztók diktatúrája részint az élelmiszer-termelők felett, részint pedig az eredetileg vagyonos vagy magasabb jövedelmű csoportok felett", illetve a kommün lehetőségét – a nemzetközi összefüggések és a politikai elit önmozgásai mellett – „a városi élelmiszer-fogyasztók dühe" teremtette meg.[170]

Az 1920 utáni konszolidáció azért lehetett sikeres, mert a Nemzeti Hadseregnek az élelmiszer-begyűjtés kontrolljára vonatkozó törekvéseit kikerülve a stabilizálódó polgári kormányzat egy kulcstermék, a kenyér árát úgy tudta 1923–1924-ig folyamatosan alacsonyan tartani, hogy az a városi fogyasztóknak is elfogadható legyen. Egyúttal viszont a kötött ellátást is lassan kivezette a rendszerből és a szabadpiaci elemeket részesítette előnyben, ami viszont az ország többségét kitevő mezőgazdasági társadalom érdekeinek felelt meg.

Márai Sándor elviselhetetlenül sznob nagynénje, M. Hrabovszky Júlia memoárjában jól foglalja össze egy középosztályi egyén összes baját a kommün ellátáspolitikájával kapcsolatban:

> *„...annyira ki voltam éhezve egy napon, mikor csak lisztem volt odahaza, hogy sort álltam ebéd után én is* [egy tömegétkezdében], *és kaptam egy jegyet. De mikor hét órakor ismét sort kellett volna állnom, hogy bejussak, olyan csőcselék közé kerültem, hogy elment az étvágyam és hazamentem, nokedlit főztem maradék lisztemből, pici zsírommal. Húsevő vagyok, húshoz voltam szokva egész életemben. Csak hússal tudok jóllakni."*[171]

Az egyébként művelt, egyedül élő és írói ambíciókat tápláló nagyvárosi nő nemcsak látványosan lefogyott, de az étel utáni vágya az illemet is felülírta, ami az ő szemében az emberi egzisztencia *sine qua non*jának számított: egy alkalommal házának egyik lakója egy szívességért cserében vacsorát küldött le neki: két szelet húst, burgonyát és salátát. Hogy egyedül legyen, Zsüli néni gondosan elküldte a cselédjét, de nem számított arra, hogy látogatói jönnek. Az illem szerint meg kellett volna kínálnia őket, de nem vitte rá a lélek. Pillanatnyi hezitálás után férfiasan bevallotta nekik, hogy nem fogja megosztani velük a vacsorát, és a szemük láttára befalta az egészet.

A közellátás kérdésének egyik keveset tárgyalt, de kulcsfontosságú témaköre a szénkérdés. Némi túlzással azt lehet mondani, hogy ez volt a korszak internete. Szén nélkül megállt az élet. Nemcsak egyszerűen arról volt szó, hogy szén híján fáztak az emberek – hiszen számos helyen ekkor még fával fűtöttek, még a városokban is. Szén kellett a mozdonyokhoz, a városi villanyerőművekhez, a kenyér- és légszeszgyárakhoz, a téglaégetőkhöz, valamint az élelmiszerüzemekhez is. Ha nem volt szén, nem jártak a villamosok, korábban kellett bezárni a boltokat, vagyis hosszabbak lettek a sorok a városokban, többet kellett gyalogolni, hamarabb koptak el a háború alatt természetbeni juttatásként kapott cipőtalpak, és rosszabb közbiztonsági feltételek között kellett hazacaplatni, mert nem volt városi világítás. Ha nem jutott szén a cséplőgépekhez, és a gabonaszállításhoz szükséges vonatokhoz, az előbb-utóbb kenyérhiányhoz vezetett. A szénhiány miatt már 1918 folyamán korlátozták a lakossági gázhasználatot és a vonatközlekedést – az utóbbival erőteljesen megnövelve az amúgy is nyomasztó zsúfoltságot. Nemcsak a gondatlanság volt az oka, hogy a Mackensen-hadsereg katonái teherautókat adtak el Debrecenben vagy Nagyváradon, és hátrahagyták a nehézfegyvereiket Erdélyben. Ha a német tiszteknek választaniuk kellett aközött, hogy mindent felpakolnak, ám nem jutnak messzire, vagy esetleg tucatnyival kevesebb kocsin a katonákat a következő szénvételezési helyig juttatják el, akkor nem volt kérdéses, hogy melyik lehetőséget választják. Magyarország szénszükséglete 1911 és 1917 között évi 12,8-14,9 millió tonna között mozgott. Ennek a mennyiségnek nagyjából a felét használta el az ipari termelés, körülbelül 30 százalékát a vasút – a többi pedig ment fűtésre, világításra és a mezőgazdaságba. A kívánt kontingensből 9-10 millió tonnát fedezett a hazai széntermelés: az ország mindvégig rászorult 4-5 millió tonna behozatalára. Ezzel a ténnyel az antant és az utódállamok döntéshozói is tisztában voltak, és a megszállt területek felől érkező szállítmányok átengedését, illetve a magyar megrendelések elfogadását (például Németországban) egyes politikai

döntések meghozatalához kötötték: áruszállításhoz, hadifogolykérdéshez, vagy éppen a Mackensen-hadsereg átengedéséhez. Utóbbi esetben egyébként a magyar fél és Vázsonyi Jenő szénkormánybiztos volt zsarolási pozícióban: minden negyedik beérkezett szénszállítmány után ugyanolyan mennyiségű és minőségű szenet utalt ki a Balkánról hazafelé vonuló német hadseregnek.

Nagy Péter úttörő tanulmányában[172] a magyar szakirodalomban talán az elsők között ismerteti, hogy a kenyér mellett hogyan vált a konszolidáció kulcstényezőjévé a szénellátás megszervezése. A kérdés jelentőségét jelzi, hogy az amúgy harcosan ellenforradalmi húrokat pengető Friedrich-kormány Rau Gottlob személyében egy szabadkőműves nagymestert nevezett ki szénkormánybiztosnak 1919 őszén. A kormányzati intézkedések – így a hazai termelés fokozása, az alternatív energiaforrások (pl. a tőzeg) felkutatása és azok energiarendszerbe állítása – oda vezettek, hogy a húszas évek közepére az ország széntermelése arányaiban jelentősen növekedett (kis híján elérte a Trianon előtti Magyarország termelési szintjét), és a behozatal igénye a korábbi 30-35 százalékról 10-12 százalékra csökkent. Részben ennek az energiapolitikai gondolkodásnak köszönhető a vasút villamosításának szorgalmazása is, ami azonban csak a harmincas években hozott látványos eredményeket a Budapest–Hegyeshalom vonal villamosításával.

A békeszerződés legnagyobb gazdasági veszteségei tehát nem azok, amelyekre gondolni szoktunk és amelyeket az érettségi tételek számonkérnek. Az összeomlás korának jelentősége a folyamatosság megszakításában, a hátrányok felerősödésében, az értékstruktúrák felbomlásában van. Ezt a korszakban is részben így élték meg – ez adta az összeomlás érzetét, nem pedig a mangán- vagy lignitbányák hiánya volt a szomorúság oka. A legfőbb veszteség az ember volt: egy tízmilliós nyelvi közösség – a magyar – feldarabolása legalább négy nagy részre, minden harmadik magyar határon túlra kerülése. Ez volt Trianon tragédiája, nem a nyersanyagok elvesztése. Sót, szenet, fát, rezet, vasat lehet venni; embert nem.

12. MI MARAD EGY BIRODALOMBÓL?

Mármint a budapesti Schlick-féle Vasöntöde által gyártott fiumei kikötőbakokon kívül? Elsősorban és nyilvánvalóan: a főudvarnagyi bíróság. Ez a szerv arra volt hivatva, hogy különbíráskodást gyakoroljon a királyi ház tagjai, illetve azon személyek felett, akikre a joghatóságát kiterjesztették. Az 1909. évi XVI. törvénnyel létrejött és néhány tucat ember kedvéért fenntartott testület a Habsburg-ház tagjai mellett egy sor magas állású család (így a Kohárvak és a bolgár cári családot is adó Szász-Coburgok) feletti bíráskodást is ellátta, felügyelte ezek hagyatéki, hitbizományi, gyámhatósági és peren kívüli ügyeit, illetve kezelte a királyi ház Magyarországon maradt, mintegy 43 ezer holdnyi földbirtokvagyonát. A főudvarnagyi bíróságot évtizedeken át Wolff Károly, a két háború közötti budapesti városi politizálás egyik markáns és radikális személyisége, a Keresztény Községi Párt elnöke vezette; stalluma a harmincas években 11 206 pengőbe került az adófizetőknek évente. A bíróságot végül a királyság felszámolásával együtt, 1946-ban szüntették meg.

A trianoni békeszerződés szövege még egy sor olyan kuriózumról tudósított, amely a Monarchia megszüntetésből eredt, anyagi konzekvenciái voltak, és létezésére a hazai nagyközönség

időről időre rácsodálkozik: ilyen volt például a kínai Tiencsinben a 1901-es bokszerlázadás leverését követően létesített osztrák–magyar koncessziós zóna, amelynek 30 ezer lakója megkapta az osztrák–magyar állampolgárságot, pikáns jogi helyzeteket idézve elő 1920 után. (A területet irányító egyik közös diplomata, Miloslav Kobr később a csehszlovák békedelegáció tagja, majd a harmincas években budapesti csehszlovák követ lett.) Hasonlóan egzotikus helyzetek sorát eredményezték a szmirnai (izmiri) vagy a konstantinápolyi (isztambuli) osztrák–magyar iskolák, a különböző védnökségek, kereskedelmi jogok, szentföldi protektorátusok, kórházak és levantei postahivatalok – ezek azonban mára csak a jogtörténészek vagy kánonjogászok számára bírnak érdekességgel.

Fogósabb történet volt a közös vagyon felosztása, amely követségi épületektől kezdve a kereskedelmi részesedéseken át egy sor területre is kiterjedt: Magyarország és Ausztria még a harmincas években is csatázott az utódállamokba került katonai ingatlanok feletti kártalanításon. Ez annál is fontosabb kérdés volt, mert a korábbi közös költségvetés legnagyobb hányada a hadügyre ment. Meglehetősen hosszú huzavona alakult ki a volt követségi épületek tulajdonjoga felett is. Az elvi alap sok esetben a hajdanán a közös költségvetésbe befizetett hányadhoz (a kvótához) mért tulajdonjog szerzése volt (ez magyar viszonylatban általában 34-38 százalék körül mozgott). Cifrábbnál cifrább helyzetek adódtak a sokszor évtizedekig elhúzódó rendezésben: így például Párizsban az osztrák–magyar nagykövetségként szolgáló Matignon-palotát (amely jelenleg a francia miniszterelnöki hivatal) eladták, és a vételáron osztoztak a felek, a londoni épület az osztrákoké lett, és a magyar fél jussát készpénzben fizették ki, a bukaresti követség pedig Magyarországé maradt. Nem egy esetben az Anschluss utáni időszakra húzódott át a tulajdonjogok és kárpótlások rendezése, és hosszas huzakodások zajlottak az egyes épületek berendezésének sorsa körül is, általában vegyes döntőbíróságok hatáskörében.

A magyar külképviseletek mai épületállományának egy töredéke tehát e kor nyomait őrzi.

Évtizedes kérdés volt a műkincsek és a levéltári anyag sorsa is. 1918 végétől a magyar tudománypolitika azt tekintette elsődleges céljának, hogy a magyar érdekeltségű, illetve magyar eredetű anyagokat kivonja a bécsi Udvari és a Hadilevéltárból, és Budapestre szállítsa. Ez a törekvés ugyanakkor szembement a levéltárak igazgatásának internacionalizálásával és helyben tartásával kísérletező bécsi levéltári vezetés szándékaival. Ráadásul, ahogy egyre világosabbá vált, hogy Magyarország területi veszteségeket fog elszenvedni, félő volt, hogy a Bécsből elhozott levéltári anyagoknak csak egy állomás lesz Budapest: az utódállamok ugyanígy követelni fogják a magukét, ezt pedig a magyar fél, érthető okokból, nem akarta. Mint az Ress Imre hatalmas tanulmányából és iratközléséből[173] kiderül, az olaszok például egyáltalán nem teketóriáztak, és 1919 februárjában, fegyveres erőszak kilátásba helyezésével hazavitték a bécsi központi levéltárakból az olasz származású iratokat. Ezt a magyar fél mindenképp el akarta kerülni. Az ügy egyik kulcsfigurája az akkor még negyven évet sem betöltött történész, Szekfű Gyula volt, a *Haus- Hof- und Staatsarchiv* munkatársa, aki már 1918. november 20-án letette a bécsi magyar követségen az esküt, hogy „a levéltárból nem visznek el semmit és nem fogják tűrni, hogy onnan bármit elvigyenek". Szekfű a Tanácsköztársaság időszakában is kulcsszerepet játszott az iratanyag sorsában.[174] A magyar kormányzat politikai okokból ragaszkodott például az 1848–49-es forradalmi kormányzati anyag és a neoabszolutizmus korának (1849–1860) főkormányzósági irataihoz. Bár egyes iratok végül Budapestre, majd később az utódállamokba kerültek, a volt közös iratanyag nagyrészt kompakt módon egyben maradt. A magyar fél még azzal a lehetőséggel is csak nagyon korlátozottan élt, hogy az ügyvitel folyamatossága végett az egyes volt közös tisztviselők személyi anyagait húsz évre visszamenőleg kikérje Bécstől. Végül az 1926-ban megkötött badeni egyezmény rendezte a közös

iratanyag sorsát: a szerződés egyszerre alkalmazta a proveniencia (eredet) és a közös tulajdonlás elvét, és ennek köszönhetően állhattak fel a magyar levéltári delegációk Bécsben. Ezek az intézmények túlélték a második világháborút, illetve a magyar államszocializmust is, és a mai napig működnek. Nemcsak a magyar kutatóknak nyújtanak segítséget bécsi kutatásaikkor, hanem egészen egyedülálló kezelési mechanizmusát jelentik egy feloszlott állam levéltári anyagmegőrzésének, amit a nemzetközi levéltárügy csak az 1970-es években kezdett értékén becsülni.

A műkincsek visszaszolgáltatása korántsem volt ilyen konszenzuális: ezért nézegetjük mindig Bocskai István koronáját és a nagyszentmiklósi aranykincset oly sóvárogva Bécsben, és ezért támad fel időről időre a szomszédos országok sajtójában (vagy hivatalosságaiban) a vágy, hogy a Budapesten őrzött, erdélyi vagy felvidéki eredetű műkincsekre igényt támasszanak. A magyar fél mindenesetre nem sietett. Egy 1921-es értekezleten a magyar muzeológia egyik kulcsfigurája, a Károlyi-kormány alatti műtárgymentésekben is központi szerepet játszó Czakó Elemér leszögezte: „A mi érdekünk az, hogy ne siettessük a tárgyalások felvételét, hanem várjuk meg, míg szomszédaink kezdeményezik, tekintve azt, hogy az utódállamok több igényt fognak támasztani irántunk, mint mi ő irántuk."[175]

A békeszerződésnek azonnal következménye volt a határ pontos helyszíni kitűzésének ügye. Mivel a békeszerződés határmegvonásról szóló 27. cikke tele volt olyan kitételekkel, hogy a „helyszínen megállapítandó", a határmegállapító bizottságoknak annál nagyobb lett a felelőssége. Ehhez járultak még magyar oldalról azok az elvárások, amelyek az 1920. májusi, úgynevezett Millerand-féle kísérőlevél egyes megfogalmazásai kapcsán születtek: ez a levél, amellyel a békeszerződés végleges szövegét elküldték Párizsból Budapestre, homályosan célozgatott korrekciókra a helyszíni határkijelölés kapcsán. Nagy léptékű módosításokról azonban szó sem lehetett. Suba János történész különböző munkáiban

elképesztő aprólékossággal tárta fel a határkijelölés pontos menetét, így arról elég jó átfogó képpel rendelkezünk. A határmegállapító bizottságok paritásos alapon jöttek létre, bennük a magyar küldöttekkel és az érdekelt szomszédos országok képviselőivel, illetve olasz, francia, brit és japán katonatisztekkel, a vezetés pedig általában brit vagy francia kézben volt.

Nem lehet megrendülés nélkül olvasni a muravidéki Szécsiszentlászló (ma Motvarjevci, Szlovénia) református lakóinak levelét, akik panaszukat a „Béke Konferencia méltóságos elnökségének" küldték falujuk Magyarországhoz csatolása érdekében. Szentlászlón ekkor egyetlen szlovén család lakott, és a 112 magyar családban „más nyelven, mint magyarul nem is tudunk beszélni". A települést gazdasági kapcsolatai és ellátórendszere is a néhány száz méterre lévő Magyarországhoz fűzték. Ráadásul, mivel a településnek sem református temploma nem volt ekkor, sem papja, a helyiek Szentgyörgyvölgyre jártak át, ami viszont Magyarországon maradt. „Vallásunktól teljesen meg vagyunk fosztva, úgy, hogy a gyermekeket nem tudjuk megkereszteltetni, halottainkat pedig pap nélkül kell eltemetni, ami lehetetlen kívánság, mert az ember Isten és vallás nélkül nem élhet".[176] Az 1925-ig elhúzódó határmegállapítás jelentős csalódást okozott a magyar hivatalosságoknak és a közvéleménynek. Olyan mértékű területi változások a békeszerződéshez képest, amilyeneket mindenki várt, szóba sem kerülhettek – ettől nemcsak az utódállamok zárkóztak el kategorikusan, de a nagyhatalmi képviselők többsége is. E hajthatatlanság miatt többször felmerült Magyarország kivonulása a magyar–csehszlovák határmegállapító bizottságból. A folyamat történetét számos színes esemény, kétségbeesett próbálkozás, vesztegetés és közbenjárás szegélyezte: jó lenne egyszer feltárni egyszer ezek históriai alapjait, Vállajtól Helembáig. A Vállaj és Csanálos közti határvonal meghúzása kapcsán ezt alaposan körbejárta Szilágyi Levente néprajzi doktori dolgozata. „Bár a román nyelvet beszélem, mégis alapos okom van reá, hogy legfőbb és egyedüli kívánságom csalá-

dommal együtt az legyen, hogy Magyarországhoz legyünk visszacsatolva" – fogalmazott egy csanálosi (végül Romániához került) gazda, akit, a helyi görögkatolikusokhoz hasonlóan a román fél elmagyarosított románnak szeretett láttatni. Ugyanekkor Nagykároly zömében magyar képviselő-testülete még Mérk és Vállaj Romániához csatolása mellett lobbizott, a város piacát féltve.[177]

Az ehhez hasonló ügyek közül talán Somoskőújfalu története a legismertebb, bár az utóbbi időben Zeidler Miklós kutatásai kapcsán merültek fel kételyek Krepuska Géza szemészprofesszor, helyi birtokos és bazaltbánya-tulajdonos határváltoztató varázserejével kapcsolatban. A legenda szerint Krepuska a határmegállapító bizottság egyik tagjának megműtéséért cserébe érte el a község visszacsatolását, de Magyarország két ipari óriásvállalata, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. és a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. lobbija legalább ugyanilyen hatékony lehetett. A falu gyermekei mindenesetre éveken át csehszlovák iskolába jártak, a lakosok csehszlovák adót fizettek, egészen addig, amíg a Nemzetek Szövetségének döntése alapján 1924-ben a települést, Somoskővel együtt, vissza nem csatolták Magyarországhoz – a falu feletti hegycsúcson elhelyezkedő vár viszont Csehszlovákiában maradt. A petíciókon és alkudozásokon felül a magyar fél bevetett olyan ártatlan, de létfontosságúnak tűnő cseleket is, mint addig nem létező települések önkormányzatainak és ennélfogva kataszteri nyilvántartásainak megalkotása: így alakították ki a mai Tompát és Kelebiát Szabadka város pusztáiból, először még Újszabadka elnevezéssel. A határvonalak kijelölése nagyon sok esetben nélkülözte a logikát: Suba János adatai alapján a határmegvonás 218 község birtokhatárát vágta ketté, és 987 magánbirtokos tulajdonát osztotta meg két ország között – és az utóbbi adatban nincsenek benne a magyar–osztrák határmente kettős birtokosai. A honi emlékezet úgy próbált segíteni magán, hogy az elszakított településeket megduplázta, és a magyar területen maradt községhatárokon új településeket hozott létre. Így született meg Komárom, a magyar oldalon lévő Nagylak

és a békési Újszalonta (amelyet 1940-ig Nagyszalontának neveztek, csak az eredeti Nagyszalonta visszacsatolása után nevezték át). Az elveszített vidékekre való emlékezés egyébként a mai napig ott kísért a közterületek elnevezéseiben: Budapesten ma Kolozsvárról 9, Temesvárról 10, Nagyváradról 7, Selmecbányáról 4, Nagyszebenről 5 (amihez hozzájön két sima Szebeni utca), Brassóról 11, Késmárkról és Lőcséről 7-7, Szabadkáról pedig 9 közterület kapta a nevét. Ezen túlmenően olyan legendás hegyek vagy hegységek is szépen vannak reprezentálva, mint a Tátra (9 közterület) vagy a Hargita (5 elnevezés). Az abszolút csúcstartó minden bizonnyal Kassa, 12 közterület-elnevezéssel.

A nyugat-magyarországi határszakaszon a Nemzetek Szövetsége jóváhagyásával 1923-ban került sor nagyobb mértékű területcserére: nyolc Vas vármegyei község (Kisnarda, Nagynarda, Alsócsatár, Felsőcsatár, Németkeresztes, Magyarkeresztes, Pornóapáti, Horvátlövő, Szentpéterfa és Olmód) került vissza Magyarországhoz, amiért cserében Magyarország két község átengedéséhez járult hozzá (Rendek és Rőtfalva). A visszakerült községek egy része horvát lakosságú volt, akik népszavazáson vagy egyéb módon nyilvánították ki vágyukat a Magyarországhoz való visszakerülésre. Ez az epizód, a soproni népszavazással együtt, mikroszinten is mutatta, hogy a korszak mindent eldöntőnek gondolt népszavazásai igenis hoztak az etnikai elveket teljesen felülíró eredményeket. Összességében, miközben a magyar félnek a határmegállapítás során számos megaláztatást kellett elszenvednie, annyiban valóban történt változás a trianoni határvonalakhoz képest, hogy 717 négyzetkilométernyi területtel gyarapodott az ország. Ebből 255 négyzetkilométer esett a soproni népszavazással Magyarországnál maradt területre, vagyis 462 négyzetkilométer területnyi pozitív szaldóval zárta a magyar fél a határmegállapítást: ez nagyjából Budapest főváros mai kiterjedésével egyezik meg (525 négyzetkilométer). Az adatokból úgy tűnik, hogy a leghosszabb közös határszakaszt birtokló Csehszlovákia volt a legkevésbé engedékeny: a csaknem

nyolcszáz kilométernyi határszakaszon mindössze 57 négyzetkilométer volt a magyar nyereség, ami azért annak is betudható, hogy a határszakasz nyugati fele a Duna és az Ipoly folyása miatt elég egyértelmű volt.

A határmegvonás következménye volt a csonka vagy „közigazgatásilag egyelőre egyesített" vármegyék felállítása Magyarországon. A kezdeti kísérletezések során olyan kis településekből is vármegyei központ lett, mint Hont, Elek vagy Tarpa, míg végül az 1923-as törvényi rendelkezések után egy sor kis vármegyecsonkot egyesítettek, így jött létre a misztikus „k. e. e." vármegye fogalma. Ez néha valóban csak a név fennmaradását és a jogfolytonosságot szolgálta: Szatmár, Ugocsa és Bereg k. e. e. vármegyékből például Ugocsa igazából csak a nevével járult hozzá az új közigazgatási egységhez. A trianon előtti Magyarország legkisebb vármegyéjéből mindössze a tiszapéterfalvi határ néhány holdja maradt Magyarországon – település nélkül. Ung vármegye 16 négyzetkilométere is arra volt elég, hogy Szabolccsal alkothasson egyesített vármegyét. Mosont a helyiek nagy bánatára egyesítették Győr és Pozsony vármegyével). Viszont Bács-Bodrog vagy Bihar csonka vármegyeként is tovább működtek, nem csatolták őket sehova, és Baja, illetve Berettyóújfalu lett a székhelyük. Utóbbi községként sokat profitált új helyzetéből: laktanya, tisztviselőtelep, vármegyeház és kórház is épült a településen, ám Nadányi Zoltán költő, vármegyei levéltáros megfogalmazásával élve „faluváros" maradt. Fejlődése sokban emlékeztetett a nagyközségként szintén a vármegyei székhely feladataival birkózó Mátészalka vagy Szikszó helyzetére.

Az új határok – ahogy erről már korábban is szó esett – egy sor korábban élő gazdasági kapcsolatot is szétvágtak települések, térségek között. Logikus következményként az új határok mentén megélénkült a csempészet, amit a magyar és a szomszédos országbeli hatóságok részben a kishatárforgalom szabályozásával óhajtottak kezelni. A csempészetnek voltak kulturális gyökerei, tekintettel az 1851-től létező dohányjövedéki szabályozásra, amely

évtizedekre a magyar polgár mitikus ellenségévé tette a finánccot. Bencsik Péternek, a szegedi egyetem oktatójának alapos munkáiból, mindenekelőtt az egyik megjelenés előtt álló tanulmányból[178] tudjuk, hogy az 1918-as évet közvetlenül követő időszakban egyszerűen a nyomor és az általános nincstelenség volt a csempészet fő oka: nemegyszer hivatalosságok (például a városi önkormányzatok) vagy állami szervek (például a hadsereg) működtették vagy segítették elő a határ menti csempészetet, mert másképp nem tudták megoldani a gondjukra bízott emberek ellátását. A határ menti csempészet azonban a viszonyok konszolidálódása után is fennmaradt. A csempészett áruk között regionális különbségeket is találunk: Nyugat-Magyarországon a gabona volt a legkeresettebb, Dél-Magyarországon a paprika. És míg a húszas évek elején az élelmiszerek domináltak (illetve a Jugoszláviában lényegesen olcsóbb lovak nem hivatalos behozatala), addig a húszas évek közepére ez a kereskedelem fókuszt váltott, és felbukkantak benne a textiláruk, a dohány, a cukor, sőt a szacharin, az északi határszakaszon pedig a korszak csúcsmárkájának számító Bata cipő törvénytelen behozatala volt az egyik legjövedelmezőbb tevékenység. A textiláruk illegális behozatala olyan nagyságrendet ért el a húszas évek közepére, hogy a magyar szakági képviselet a lehető legkomolyabban javasolta az illetékes kormányszerveknek az országhatárok szögesdróttal és spanyollovasokkal való megerősítését. A Szobnál zajló magyar–csehszlovák illegális árucsere elsöprően nagy részét nők bonyolították le, akik a testükre tekerve hozták át a határon a ruhaanyagokat. Bencsik Péter összegzése alapján a csempészet politikai átmenetek és gazdasági válságok idején erősödött, a társadalom valamennyi rétege részt vett benne, nemcsak a szegények, viszont sokszor a szervezett bűnözés organizálta a tevékenységet. Következtetései szerint a csempészet fellendülésében legalább ugyanannyira szerepet játszott az új határok meghúzása, mint a vesztes háború és a gazdasági összeomlás – a csempészek sok esetben azzal védekeztek, hogy „nem is tudták, hogy az új határ-

ron nem lehet átkelni", mert az ő mentális térképükön ez az akadály nem szerepelt. A csempészett áruk összetételének változásából arra lehet következtetni, hogy az illegális kereskedelemre közvetlen hatással volt az adott ország vámpolitikája, ami Magyarország esetében a nagyon megengedőből fokozatosan váltott át az új iparágakat védő protekcionista színezetűre a húszas évek közepétől kezdve. A határ mentén élők ilyesfajta foglalatossága tehát részben az áruhiányból és a korábbi kereskedelmi útvonalak megszűnéséből fakadt, részben pedig reagálást jelentett a határ következményeire. A Szabó Pál novelláiból, Agárdy Gábor és Bara Margit főszereplésével készült 1958-as Máriássy Félix-film, a *Csempészek* hőseinek tragédiáját a paraszti élet kilátástalansága mellett legalább annyira okozza a határ léleknyomorító közelsége, ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy a korszak helyi közösségei elnézően kezelték a csempészetet, és azt az élet részének tekintették.

A határok azonban nem csak államhatárok lehetnek. Abban a korban, amikor a vallás és a felekezetiség a mainál lényegesen jobban meghatározta a mindennapokat, egy-egy közösség elcsatolása, a lelkész elűzése, az egyházi intézményrendszer felszámolása vagy idegen nyelvűvé tétele alapjaiban változtatta meg egy település viszonyait. Nem csak a szószékre kell gondolni: az egyházak ebben a korban széles karitatív és oktatási hálózatot is működtettek, az államhoz és annak nyelvéhez való viszonyuk alapvető volt minden közösség fennmaradásában. Az évezredes hagyományra támaszkodó, és ebből következően sokkal lassabban reagáló egyházak is sajátos helyzetbe jutottak Trianon után. A Trianon előtti harminc római katolikus egyházmegyéből mindössze négy maradt érintetlen (Veszprém, Vác, Eger és Székesfehérvár), teljesen elkerült az országtól tizenhárom római és görögkatolikus egyházmegye, a többi tizenhármat pedig két vagy három ország között szabdalták föl. Róma egyetlen esetben engedélyezte, hogy a szétvágott egyházmegye trianoni Magyarországra menekült/kiutasított püspöke (Glattfelder Gyula) a megmaradt plébániákra

támaszkodva új székhelyről (Szegedről) irányítsa tovább egyházmegyéjét. A Romániában maradt nagyobbik rész először apostoli kormányzóság, majd temesvári püspökség lett az 1930-as konkordátum után.

A Szentszék egyébként a maga részéről igyekezett minél tovább fenntartani a legalitás látszatát, és a magyar főpapság kérésére ragaszkodott a korábbi állapotokhoz, igyekezve határon átnyúló megoldásokkal, vikáriusokkal/helynökökkel kormányoztatni a székhelyüktől elszakított egyházmegyéket. Amikor ez az utódállamok magatartása (így a püspökök kiutasítása) és a magasabb érdekek (konkordátumok megkötése) miatt már lehetetlen volt, a felszabdalt egyházmegyéket apostoli kormányzóságok/adminisztratúrák révén kormányozta tovább, közvetlenül Romának alárendelve. Így jöttek létre az olyan kezdemények, mint az 1924-ben alapított Miskolci Görögkatolikus Exarchátus, amely az eperjesi görögkatolikus egyházmegye Magyarországon maradt 20 plébániájának adminisztrálását végezte. Az exarchátusból csak 2015-ben hozták létre a Miskolci Egyházmegyét, és igazították határait Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megyékhez. A koraújkorból eredő egyházjogi kalamajkák miatt a trianoni Magyarországra jutottak plébániák a lugosi, sőt a szamosújvári görögkatolikus egyházmegyéből is, amelyeknek igazgatása hosszan elnyúló viták alapja lett. Ugyancsak Trianon eredménye volt például a Mérki Apostoli Kormányzóság létrejötte, amely a szatmári római katolikus egyházmegye Magyarországon maradt 16 plébániájának igazgatására szolgált: az ehhez hasonló furcsa alakulatokat először a bécsi döntések, később pedig a Hungarorum Gens kezdetű, 1993-as pápai enciklikával kezdeményezett egyházmegye-rendezés számolta fel véglegesen. A kalocsa-bácsi érsekség Jugoszláviába került részeiből létrejött Bácskai Apostoli Adminisztratúra is csak 1968-ban szerveződött Szabadkai Egyházmegyévé.

Az egyházi vagyonok felosztása körüli birtokperek legalább ugyanennyi ideig húzódtak: az egyik nagy vesztes az esztergomi

érsekség volt, amely 51 ezer katasztrális holdját siratta Csehszlovákiában, a Szentszék nyomására azonban az eljárást 1935-ben felfüggesztették. A birtokper és jogi fordulatai sokban emlékeztettek az 1920 utáni időszak sok port felvert optánspöreire, amelyeknek során Romániában, Jugoszláviában és Csehszlovákiában tulajdonukat a földreformok során elveszített magyar birtokosok perelték az adott államokat. Érvelésüket részben arra alapozták, mint az egyházak: a trianoni békeszerződés paragrafusai (jelesül a 63. és a 232.) ellentmondtak egymásnak; míg az egyik az állampolgárság megválasztásának szabadságát, illetve a tulajdonjog respektálását ígérte a volt magyar állampolgároknak, addig a másik legalábbis módot adott arra, hogy az „ellenséges polgárok" javait elkobozzák vagy kisajátításnak vessék alá. A per volumene Romániával szemben volt a legnagyobb, és azt csak tíz év után sikerült nyugvópontra juttatni, amennyiben részben a magyar háborús jóvátétel kontójára kártalanították a tulajdonosokat.

Az optálás azonban nem csupán a birtokosokra volt érvényes: aki az elveszített területeken illetőséggel bírt és elmúlt 18 éves, az a békeszerződés becikkelyezését (1921. július 26.) követő egy évben nyilatkozhatott arról, hogy kíván-e magyar állampolgárságot szerezni. Ha igen, akkor az átköltözést 1923. július 26-áig be kellett fejeznie. Az eljárás érvényes volt a már Magyarországra költözött menekültek egy jó részére is, akiktől optálási jegyzőkönyveket vettek fel tartózkodási helyükön – már amennyiben megtalálták őket. Debrecenben például az optálásra kötelezettek fele megtalálhatatlan volt. Bár az utódállamok igyekeztek az optálást is felhasználni a magyar lakosságtól való megszabadulásra, az akkori beköltözőkre már a szigorúbb magyar szabályozás vonatkozott. A rendelkezés ellentétes irányba is működött: ez elsősorban a magyarországi szerbeket érintette, akiknek első körben 1930 novemberéig kellett új lakhelyükre átköltözniük. A távozottak száma Baranya, Tolna, Torontál, Csanád vármegyéből több ezerre volt tehető, ugyanakkor sokan meggondolták

magukat vagy visszatértek: még a harmincas évek középső harmadából is vannak híradások olyan délszlávokról, akik az optálás bejelentése dacára nem költöztek el a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Lórévről vagy baranyai lakhelyükről.

A római katolikusoknál egy fokkal rosszabb helyzetbe kerültek a protestánsok: nekik nem állt rendelkezésre egy érdekükben fellépő nagyhatalom. Az evangélikusok elveszítették híveik felét és gyülekezeteik háromnegyedét, cserébe viszont a nemzetiségi szempontból meglehetősen sokarcú egyház (német, szlovák, sőt szlovén hívekkel) nemzetileg egyneműbbé vált, míg a határokon túl maradt magyar evangélikusok intézményi megmaradása sok esetben kérdésessé vált alacsony létszámuk és a nemzetiesítő törekvések miatt. A reformátusok utóbbi tekintetben jobban álltak, és önálló egyházakat alapítottak az utódállamokban. Ezeknek a kormány általi elismertetése azonban távolról sem volt egyszerű: a Tiszántúli Egyházkerület Romániában maradt részeiből létrejött Királyhágómelléki Egyházkerület megalapítása után csak tizenhét évvel, 1939-ben nyerte el az állami elismerést, addig joghézagban működött; a következő évben pedig a második bécsi döntés forgatta fel a helyzetet fenekestül. Hasonló nehézségekkel küzdött meg a csehszlovákiai és a jugoszláviai magyar református közösség is: mindnyájan átvergődtek az elismertetés, az intézményalapítás nehézségein, és ebben néha kiemelkedő eredményeket értek el – a mostoha körülmények ellenére. Csaknem másfél évtizedig Csehszlovákiában az egyetlen magyar nyelvű felsőoktatási intézmény a Losonci Református Teológiai Szeminárium volt, amely közel másfélszáz diákot tanított 1925 és 1939 között, köztük Gulyás Lajost, az 1956-os magyar forradalom egyik mártírját.

A magyarországi zsidó közösségből 460 ezer fő került az utódállamokba. Általános gyakorlatként a román vagy a csehszlovák kormányzat kimondottan támogatta disszimilációjukat, és felkínált számukra olyan lehetőségeket, amely a magyar nemzeti közösségekről való leválást célozta. Így például lehetőség nyílt

a népszámlálásokon a „zsidó nemzetiség" megjelölésére, zsidó etnikai pártok létrehozására. A disszimiláció szorgalmazása politikai tekintetben lehetett sikeres – erre a magyarországi politika antiszemita vonásai, így a numerus clausus okot is adtak –, de Kovács Éva Kassával kapcsolatos kutatásaiból[179] jól látszik, hogy kulturális mintáiban, életvitelében, sőt helyi politikai választásaiban ez a közösség is nagyrészt magyar maradt. Életüket a két világháború között a viszonylag megengedő állami politika (Csehszlovákia) vagy az erősödő antiszemitizmus (Románia) keretezte, és sorsukat a holokauszt pecsételte meg.

A trianoni békeszerződés hosszú távú hatásaihoz tartozott még a háborús jóvátétel ügye. A békeszerződés szövege nem kevesebb mint 39 cikkben és a hozzájuk csatlakozó csaknem tucatnyi függelékben rendelkezett a pénzügyi vonatkozásokról és azokon belül is a jóvátételről. A rendelkezések kimondták ugyan Magyarország felelősségét, és felállították a magyar állam teherbíró képességét ellenőrizni hivatott Jóvátételi Bizottságot, összegszerűségről azonban nem határoztak. Így történhetett meg, hogy a magyar jóvátétel valós nagyságáról csak 1930-ban született valamiféle döntés, de az első ideiglenes kifizetésekről is csak 1923 folyamán szereztek tudomást Budapesten. Pogány Ágnes tanulmányából[180] tudjuk, hogy a magyar jóvátétel ügye szorosan összefüggött a pénzügyi stabilizációhoz szükséges nemzetközi kölcsön összegével. Annak első húsz évében a magyar félnek 200 millió aranykoronányi összeget kellett kifizetnie, de az 1944-től visszafizetendő summákról még ekkor sem döntöttek. A jóvátétel elhúzódásának döntő szerepe volt abban, hogy a magyar stabilizációt nem lehetett korábban és a nagyhatalmak beavatkozása nélkül megkezdeni. A nemzetközi pénzpiac a jóvátétel bizonytalansága miatt nem volt hajlandó üzleti alapú kölcsönt folyósítani, ezért kellett a Nemzetek Szövetségének közvetítését igénybe venni. A jóvátétel ügyét azután az 1947-es párizsi békeszerződés hozta újfent elő – immár meghatározott összegekkel.

A fenti példák arra szolgáltak, hogy bemutassák: amiképpen az 1920. június 4-én aláírt békeszerződés ismertetését nyilvánvalóan nem lehet június harmadikával kezdeni, úgy a következményei között is meg lehet és kell különböztetni rövid, közép- és hosszú távú folyamatokat. Ha felvetődik a kérdés, hogy miért is beszélünk annyit Trianonról, a válasz részben ez: mert a mindennapjainkat át- meg átszövi a trianoni békeszerződés emlékezete. Utcanevekben, emlékművekben, településhatárokban, intézményekben. A másik magyarázat minden bizonnyal az, hogy a határon túli magyar közösségek léte, sorsuk, a jogaikért vívott küzdelem, az ő problémáik folyamatosan emlékeztetnek minket arra, hogy mi és miért történt száz évvel ezelőtt. Harmadrészt Trianon az elmúlt évszázadban, de főleg a rendszerváltás óta eltelt időben metaforává vált – minden rossz jelzőjévé. Ezzel párhuzamosan valós tartalmai elhalványultak, mitikus magyarázatok kerültek előtérbe, amelyek fel-felhasználnak valós elemeket, de a nemzeti önismeretet és a közösségépítésben oly fontos „közös emlék a múltból – közös terv a jövőre" tanácsát alig szolgálják. Száz év elteltével Trianon emléke kihűlőben van: egyre több közvélemény-kutatás és felmérés mutatja, hogy az ezredforduló körül születettek számára a békeszerződés emlékezete múlttá vált, és jelenkori következményeihez másképpen viszonyulnak, mint az előttük járó nemzedékek. Feltételezésem szerint ebben szerepe lehet annak is, hogy a múlt elbeszélése Trianon kapcsán sok tekintetben egyfókuszú, politika- és diplomáciatörténeti sémákat követ, amiben szükségképpen egyre kevesebb lesz az újdonság. Ez a korábbi szemlélet kevés figyelmet fordít a társadalom egyes csoportjainak tapasztalataira, a mentalitás- és társadalomtörténeti témákra. Kollégáimmal együtt ezt a részleges újragondolást szerettük volna elősegíteni a munkánkkal.

2010-ben írtam egy kis kötetet *Trianon-legendák* címmel. Akkor úgy gondoltam, el kell mondani azt is, hogy mi *nem* volt a trianoni békeszerződés, hogy tisztábban lássuk önmagunkat

a következő században. Eltelt tíz év, és egyre sürgetőbben jelentkezett az az igény, hogy beszéljünk arról is: milyen volt *valójában* ez a békeszerződés. Ezért próbáltam beszélni erőszakról, félelemről, menekülésről, megszállásról, nélkülözésről, elszegényedésről; az egyének által megélt Trianonról. Trianon természetesen nem mindenütt és nem egyformán érintett mindenkit: nem mindenkinek jutott egyenlően a megrázkódtatásokból, és nem mindenki vont le ugyanolyan következtetéseket a történtekből. De talán az itt leírtak lehetséges magyarázatai annak, ami 1918 és 1921 között lezajlott.

Így is történt.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az előszóban már említett (de nem elégszer megköszönhető) segítségükért nagyon hálás vagyok a feleségemnek, Németh Zsófiának, a világ legjobb anyósának, Németh Zoltánnénak, valamint Jakabfi Mártának és dr. Krafft Walternek (Barnag), hogy az íráshoz szükséges körülményeket biztosították számomra.

Öcsém, Ablonczy Bálint, a valamikor volt *Heti Válasz* újságírója, számtalan családi baja és az óvodai napközik nyitvatartási szokásai ellenére elképesztő gyorsasággal olvasta el a kéziratot és segített élvezhetőbbé tenni a szöveget.

Ahogy említettem, ez a munka nem csak a sajátom. Az irtózatos mennyiségű tényanyag és feldolgozás összehordásában múlhatatlan segítségemre voltak azok a kollégáim, akik a „Lendület" Trianon 100 Kutatócsoport keretében velem együtt dolgoztak. Zahorán Csaba, Révész Tamás és Hornyák Árpád el is olvasták a kézirat egyes részeit, de természetesen sem ezekért, sem más fejezetekért semmiféle felelősség nem terheli őket. Segítségüket és gyorsaságukat viszont nagyon köszönöm. Szeghy-Gayer Veronika és Murber Ibolya saját adataikkal és cikkeikkel siettek segítségemre. A kutatócsoport többi tagja: Krizmanics Réka, Mészáros Flóra, Vallasek Júlia, Bazsalya Balázs, Bencsik Péter, Bódy Zsombor, Gaucsík István, Glant Tibor, Győri Róbert, Juhász Balázs, Nagy Szabolcs, L. Balogh Béni, Rigó Máté, Sárándi Tamás, Simon Attila, Szűts István

Gergely, Wintermantel Péter és Zeidler Miklós könyveikkel, előadásaikkal, megjegyzéseikkel és időnkénti szemrehányásaikkal élesítették az elmémet és járultak hozzá a mű elkészültéhez. A velünk dolgozó munkatársak közül sokat tanultam Koloh Gábor, Nagy Péter, Pogány Ágnes, Tomka Béla, Csíki Tamás, Nagy Ágnes, Sárai Szabó Katalin, Klestenitz Tibor megközelítéseiből. Egry Gábor (PTI-ERC Nepostrans) gondolatmenetei és a vele folytatott beszélgetések is inspirálók voltak számomra. Zahorán Csaba nemcsak évek óta tűri az avas élceimet, de román és szlovák nyelvtudásával mindig a segítségemre sietett.

Bencsik Péter, az SZTE oktatója és Perczel Olivér, a BFL főlevéltárosa saját kiadatlan kéziratával sietett segítségemre, Hatos Pál levéltári anyagokat fényképezett le, Szende László (MNM) barátom pedig nem elérhető műveket szkennelt be és küldött el számomra. Demeter Gábor (MTA BTK TTI) kollégám a saját kutatási eredményeit osztotta meg velem a területi egyenlőtlenségekről. Florin Bogdan, a gyulafehérvári Egyesülés Nemzeti Múzeumának *(Muzeul Naţional al Unirii)* muzeológusa kérésemre készségesen küldött el Magyarországon nem elérhető szövegeket, neki is hálás vagyok. Gyáni Gábor hívta fel a figyelmemet Robert A. Kann szövegére, amit ezúton is köszönök. Professzorom, Kósa László pedig Bucskó Koriolán regényes történetét mutatta be nekem.

Nagyon hálás vagyok mindazoknak a közgyűjteményi dolgozóknak, akik jóval az elvárható mértéken felül segítségemre voltak a kutatásban, így Kalmár Jánosnak (MNL OL), Brigovácz Lászlónak (MNL HBML), Zsidi Vilmosnak (BCEL-MOMEL), Lipthay Endrének és Szita Gábornak (OSZK Kézirattár), valamint Babus Antalnak és munkatársainak (MTA Kézirattár). Gál László igazgató úr (Gróf Majláth Gusztáv Károly Római Katolikus Teológiai Líceum) pedig gyulafehérvári kutatásunk megszervezésében nyújtott nélkülözhetetlen segítséget.

Számosan azzal tiszteltek meg, hogy családjuk emlékeit vagy általuk fellelt dokumentumokat osztottak meg velem. Így külö-

nösen hálás vagyok a Csanády családnak. A többieknek a lábjegyzetekben köszönöm meg a segítségüket. Talán felesleges is mondanom, hogy a kutatásaimat a „Lendület" program támogatásával végeztem.

A Jaffa Kiadó munkatársaival tíz éve dolgozom együtt, ez az ötödik közös könyvünk. Köszönöm Editnek, Melindának, Krisztiánnak, Richárdnak és a többieknek a segítséget és a türelmet.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári, kézirattári források

Amiképpen az a lábjegyzetekből is látszik, elsősorban budapesti, debreceni és gyulafehérvári irattári gyűjteményeket használtam fel a kötet megírásához. A budapesti nagy közgyűjteményekben (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára, az Egyetemi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára) kettős céllal kutattam, egyrészt az állami szervek (Miniszterelnökség, Kül- és Belügyminisztérium különböző osztályai, Magyar Államvasutak, Műemlékek és Könyvtárak Országos Felügyelősége) fondjaiban kerestem iratokat a külpolitika, a menekültkérdés, a megszállás, az erőszak és az egyes ágazati szakpolitikák (béke-előkészítés, közigazgatás átszervezése, vasút, műtárgymenekítés stb.) kérdéseiről. Másrészt történeteket kerestem visszaemlékezések, naplók, levelezések formájában, amelyek révén jobban el lehet mondani az 1918 és 1921 közötti eseményeket. Így bukkantam például Asztalos Miklós, Ottrubay Dezső, Karoliny Mihályné sok szempontból tanulságos hagyatékára az Országos Széchényi Könyvtárban. Természetesen a hivatkozott iratoknál sokkal több dokumentumot néztem át. Egy sor olyan szereplőt végül kihagytam, akiknek az elbeszélése terjedelmi okokból nem

fért volna bele ebbe a kötetbe (például a nagyváradi származású építészhallgató, Fröhlich Pál), vagy akiknek iratai más vonatkozásban értékesek voltak ugyan (például Pulszky Garibaldinak, a Kassa–Oderbergi Vasút volt elnökének iratai vagy Horváth Jenő volt nagyváradi jogakadémiai tanár, történész *Egy napsütötte gálya útinaplója* című visszaemlékezése), de a nagy egészhez nem sokat adtak hozzá. Ehhez hasonlóan kihagytam szegedi levéltári kutatásaim eredményeit is, mert nem hozták a várt forrásmennyiséget. Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerület gyűjteményeiben elsősorban a román megszállás és a máramarosszigeti jogakadémia impériumváltás alatti tevékenységével kapcsolatos iratokat kutattam. Debrecen város és Hajdú, illetve Bihar vármegyék fondjaiban viszont számos adalékot találtam a menekültkérdés, a megszállás, a közellátás és a lakásgazdálkodás kérdéseire. Gyulafehérváron, a Fehér Megyei Levéltár *(Serviciul Judeţean Alba al Arhivelor Naţionale)* gyűjteményeiben a város polgármesteri hivatalának, Román Nemzeti Tanácsának iratait és a szórványos vármegyei anyagot néztük át Zahorán Csaba kollégámmal 2019 nyarán: ennek eredményét a „Téli város" című fejezetben találhatja az olvasó. Egyes magánhagyatékok, családi iratok, elbeszélések pedig jelenlegi fő kutatási irányom, a trianoni menekültkérdés megvilágításában segítettek.

Nyomtatott források

Ádám Magda – Ormos Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről.* I–III. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999–2006.

Ágoston Péter: 1919 nyaráról. *História,* 1979/1., 24–25.

Davion, Isabelle (introduction et notes par) – Soutou, Georges-Henri (préface): *Les experts français et les frontières d'après guerre. Les procès-verbaux du Comité d'études 1917–1919.* Paris, Société de Géographie, 2015.

Documents diplomatiques français 1920–1932. Tome III. Brüsszel, P. I. E.–Peter Lang, 2002.

Csicsay Iván et al. (szerk.): *Iratok Pest megye történetéhez.* Pest megye múltjából, 2. Budapest, MSZMP Pest megyei Bizottsága–Pest megyei Tanács, 1969.

Csóti Csaba (közread.): A dél-somogyi területek szerb megszállása 1918–1921 között. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából.* Levéltári évkönyv 29. Kaposvár, 1998, 123–142.

Egry Gábor (szerk.): *Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés, 1918–1925. Dokumentumválogatás. I. kötet: Románia.* Budapest, Napvilág, 2019.

Erdész Ádám: Metamorphosis Transsylvaniae (III.). Márki Sándor naplója az impériumváltásról. *Korunk,* 2018/12., 72–78.

Fogarassy László (közread.): Prónay Pál emlékezései az 1921. évi nyugatmagyarországi eseményekről. Második rész. *Soproni Szemle,* 1986/2., 118–138.

Füzes Miklós (szerk. és vál.): *A nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1923–1938.* (Tanulmányok és források Baranya történetéből 8.) Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2001.

Gali Máté (közread.): *„Az ország belepusztul ebbe a háborúba". Berzeviczy Albert kiadatlan naplója 1914–1920.* Kolozsvár, Korunk, 2014.

Glant Tibor (szerk.): *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz. Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918. Források.* Budapest, MTA BTK TTI, 2020.

Gróf Tisza István Összes Munkái. IV. sorozat, 5–6. kötet. Budapest, Franklin, 1933–1937.

Gyalui Farkas: *Emlékirataim 1914–1924.* Sajtó alá rendezte Sas Péter. Kolozsvár, Művelődés, 2013.

Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1913–1923. évi állapotáról és működéséről. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926.

Juhász Balázs (vál., szerk. és ford.): *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről 1919–1920.* Budapest, MTA BTK TTI, 2018.

Kelemen Lajos: *Napló, 1890–1920.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2017.

Kertész Jenő: A tíz év előtti Erdély napjai. *Korunk,* 1929/2., 89–98.

Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919.* Budapest, Athenaeum, é. n.

Kuncz Ödön: *Életem.* Budapest, Eötvös, 2017.

Kunt Gergely – L. Balogh Béni – Schmidt Anikó (szerk.): *Trianon arcai.* Budapest, Libri, 2018.

L. Balogh Béni (szerk.): *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok.* Budapest, MTA BTK TTI, 2020.

Lakatos-Balla Attila (összeáll.): *Ipolyi Arnold püspök hagyatéka Nagyváradon.* Miscellanea Historica Varadinensia III. Nagyvárad, Nagyváradi Római Katolikus Püspökség–Script Kiadó, 2015.

Lichner József: *Az alma mater kálváriás útja Selmecbányától Sopronig...* Szerkesztette és közreadja M. Szilas Katalin és Szűts István Gergely. Veszprém–Zalaegerszeg, Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum, 2019.

Litván György – Varga F. János (vál. és szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája.* Budapest, Magvető, 1982.

Litván György (szerk.): *Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Trianonról.* Budapest, MTA TTI, 1998.

Lloyd George, David: *War Memoirs. Volume 6. 1918.* Boston, Little, Brown and Company, 1937.
M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt.* Budapest, Helikon, 2001.
Nicolson, Harold: *Peacemaking.* London, Methuen and Co., 1967.
Oláh Gábor: *Naplók.* Sajtó alá rendezte Lakner Lajos. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.
Ordasi Ágnes (szerk.): *Egan Lajos naplója. Impériumváltások Fiumében a kormányzóhelyettes szemével (1918–1920).* Budapest, MTA BTK TTI, 2019.
Ress Imre (szerk.): *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte, 1918–1926.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2008.
Salcă, Horia – Salvan, Florin (ed.): *Dr. Alexandru Vaida-Voecod, corespondenţă 1918–1919.* Braşov, Editura Transilvania Expres, 2001.
Seres Attila (közread): Köröstárkány fekete húsvétja az aradi magyar konzulátus jelentésében. *Honismeret,* 37/4. (2009), 18–25.
Simon Attila (szerk.): *Csehszlovák iratok a magyar–szlovák államhatár kijelöléséhez.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019.
Ştirban, Marcel – Lascu, Viorica (ed.): *Consiliul naţional român din Blaj 1918–1919.* I–II. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980.
Szabó Ágnes (közread): Részletek Ágoston Péter Naplójából. *Párttörténeti Közlemények,* 1963/2., 155–181.
Szakál Imre (szerk.): *„Rend, fegyelem, összetartás, s nem lesz panasz többé a Kárpátok bércei között" Iratok Ruszka Krajna történetéhez (1918–1919).* Beregszász–Ungvár, „RIK-U" Kft., 2018.
Szirácsik Éva (szerk.): *Dr. Förster Kálmánnak, Salgótarján város első polgármesterének visszaemlékezései.* Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, 2012.
Szita László (szerk.): *Dokumentumok az 1918. május 20-i pécsi katona-bányász felkelés történetéhez.* Baranyai Helytörténetírás 1977. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1979, 489–578.
Tanácsok Országos Gyűlésének naplója. I. kötet. Budapest, Athenaeum, 1919.
Tokody Gyula (szerk.): *A budapesti német főkonzulátus jelenti...* Budapest, Kossuth, 1989.
Vécsey Zoltán: *A síró város.* Budapest, SZEFHE, é. n. [1939].
Veres Péter: *Számadás.* Budapest, Révai, é. n.
Wimmerth Béla: Historia Domus. In: Heilauf Zsuzsanna (szerk.): *Sorsfordulók. Pestszentlőrinc és Soroksárpéteri az első világháborúban.* Budapest, Tomory Lajos Múzeum, 2016, 79–114.
Zeidler Miklós (szerk. és összeáll.): *A magyar békeküldöttség naplója. Neuilly–Versailles–Budapest (1920).* Budapest, MTA BTK TTI, 2017.
Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon.* Nemzet és emlékezet. Budapest, Osiris, 2003.

Könyvek

Arday Lajos: *Térkép csata után.* Budapest, Magvető, 1990.
Ávéd Jákó: *Gyulafehérvári kalauz.* Gyulafehérvár, Papp Nyomda, 1912.
Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Jyväskylä–Pécs, University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Hungarian Studies, 2013.
Barkóczy Klopsch Béla: *Mackensen vezértábornagy hadseregének átvonulása Magyarországon az összeomlás után.* Budapest, Stephaneum, 1923.
Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019.
Cs. Sebestyén Kálmán (szerk.): *Salgótarjáni események 1918–1919-ben.* Salgótarján, Nógrád megyei levéltár, 2007.
Csengerújfalusi O'sváth Andor (főszerk.): *Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene.* Budapest, k. n., 1938.
Dékány István: *Trianoni árvák.* Budapest, Noran Libro, 2018.
Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Budapest–Debrecen, MTA BTK TTI– Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke, 2018.
Donáth Péter: *„Kisemberek" helytállása. Tanítóképzés Baján a szerb megszállás alatt és nyomán, 1918–1923.* Budapest, Trezor, 2018.
Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában, 1918–1944.* Budapest, Napvilág, 2015.
Evans, Richard J.: *Altered Pasts: Counterfactuals in History.* The Menahem Stern Jerusalem Lectures. Waltham, Brandeis–Historical Society of Israel, London, Little Brown, 2013.
Ferguson, Niall (ed.): *Virtual History. Alternatives and Counterfactuals.* London, Picador, 1997.
Filep Tamás Gusztáv: *Főhatalomváltás Pozsonyban, 1918–1920.* Pozsony, Kalligram, 2010.
Fráter Olivér: *Erdélyi magyar helyzetkép 1916–19-ben.* Budapest, Hamvas Intézet, 2003.
Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1918–1945.* Budapest, Pannonica, 1999.
Gerwarth, Robert – Horne, John (szerk.): *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után.* Budapest, L'Harmattan, 2018.
Glant Tibor: *Kettős tükörben. Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008.
Gottfried Barna – Nagy Szabolcs: *A Székely Hadosztály története.* Barót, Tortoma, 2011.

Graebner, Norman A. – Bennett, Edward M.: *The Versailles Treaty and Its Legacy.* New York, Cambridge University Press, 2014.
Györffy István: *A Fekete-Körös völgyi magyarság.* Budapest, Európa, 1986.
Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom.* Budapest, Kossuth, 1968.
Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság.* Budapest, Kossuth, 1969.
Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* Budapest, Jaffa, 2018.
Hirschon, Renée (ed.): *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey.* New York–Oxford, Berghahn, 2003.
Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927.* Újvidék, Fórum, 2004.
Hornyák Árpád: *Találkozások, ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből.* Pécs, Bocz, 2010.
Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire. A New History.* Cambridge–London, Belknap Press, 2016.
K. Németh András: *Tamási 1919-ben. Ellenforradalom, vörösterror, fehérterror.* Tamási, Tamási Helytörténeti Alapítvány, 2019.
Koszta István: *Mária román királynő párizsi követsége, 1919.* Budapest, Kárpátia Stúdió, 2011.
Koszta István: *Nem (csak) Erdély volt a tét – Kései tudósítás a párizsi konferenciáról.* Budapest–Csíkszereda, Kárpátia Stúdió, 2010.
Kovács Éva: *Felemás asszimiláció.* Somorja, Fórum Intézet, 2004.
Lagrange, François – Bertrand, Christophe – Lachèvre, Carine – Ranvoisy, Emmanuel (sous la direction de): *A l'Est la guerre sans fin 1918–1923.* Paris, Gallimard–Musée de l'Armée, 2018.
Lendvai István: *A harmadik Magyarország.* Budapest, Pallas, 1921.
Leuştean, Lucian: *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon 1918–1920.* Iasi, Polirom, 2002.
Magocsi, Paul – Pop, Ivan (ed.): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture.* Toronto–Buffalo–London, 2005, University of Toronto Press.
Majoros István: *Párizs és Oroszország, 1917–1919.* Szekszárd, Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, 1999.
Marston, F. S.: *The Peace Conference of 1919. Organization and Procedure.* London–New York–Toronto, Oxford University Press, 1944.
Mocsy, Istvan I.: *The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–21.* New York, Brooklyn College Press, 1983.
Molnár János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története, 1920–1942.* H. n., Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1999.
Miskolczy Ambrus: *Román nemzetgyűlés Gyulafehérvárott – 1918. december 1.* Budapest, Magyar Szemle Alapítvány, 2019.
Ormos Mária: *Padovától Trianonig.* Budapest, Kossuth, 1983.

Peter, Max: *Ştampilele utilizate în Transilvania în perioada de tranziţie şi în primii ani ai Regatului României 1919–1930.* Bucureşti, k. n., 2018.
Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben.* Szeged, JATE, 1987.
Rauchensteiner, Manfried: *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása.* Budapest, Zrínyi, 2017.
Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019.
Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Budapest, Osiris, 2001.
Romsics Ignác: *Erdély elvesztése, 1918–1947.* Budapest, Helikon, 2019.
Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Budapest, Osiris, 1996.
Seegel, Steven: *Map Men. Transnational Lives and Deaths of Geographers in the Making of East Central Europe.* Chicago, University of Chicago Press, 2018.
Smith, Leonard V.: *Sovereignty at the Paris Peace Conference of 1919.* Oxford, Oxford University Press, 2018.
Suba János: *Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között.* Budapest, Magyar Honvédség Tájékoztatási és Médiaközpont, 1999.
Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015.
Vincze Gábor: *A száműzött egyetem.* Szeged, JATE, 2006.
Wolff, Larry: *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe.* Stanford, Stanford University Press, 2020.
Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Budapest, Kalligram, 2009.

Cikkek, tanulmányok

Ablonczy Balázs: „Lesz még kikelet a Szepesség felett". Kormányzati befolyás és a menekülthálózatok társadalma a két világháború közötti Magyarországon. In: Uő.: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kisebbség- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Pozsony, Kalligram, 2011. 122–158.
Ablonczy Balázs: Mária királyné. Románia „titkos fegyvere". *Rubicon*, 2017/7–8., 32–33.
Ablonczy Balázs: Menni vagy maradni? Az 1918 utáni távozás és a helyben maradás motívumai az emlékiratokban. *Pro Minoritate*, 2018/tél, 77–99.
Ablonczy Balázs: Székely identitásépítés Magyarországon a két világháború között. In: Orbán Zsolt (szerk.): *Székelyföld és a Nagy Háború. Tanulmánykötet az első világháború centenáriuma alkalmából.* Csíkszereda, Csíkszereda Kiadóhivatal, 2018, 467–485.
Ablonczy Balázs: Az alezredes. Ki is volt valójában Fernand Vix? In: Búr Gábor (főszerk.): *Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves.* Budapest, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2019.
Ábrahám Barna: Szlovákok és szlovjákok: a nemzet határai. *Limes*, 2003/3., 55–66.

Bárdi Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen. *Aetas*, 1993/3., 76–119.
Bariéty, Jacques: Les traités de paix de 1919–1920 et le projet d'un réseau européen de voies navigables. *Relations Internationales*, 95/1998, 297–311.
Bene János: Nyíregyháza román megszállása 1919–1920-ban. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltári évkönyv 15*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 2001, 121–136.
Beneš, Jakub S.: The Green Cadres and the Collapse of Austria–Hungary in 1918. *Past & Present*, Volume 236, Issue 1. (August 2017), 207–241.
Becan, Aurel: Români din Ungaria participanţi la făurirea Marii Uniri din 1918. *Lumina*, 2018, 3–9.
Berténi Iván, ifj.: A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán. *Kisebbségkutatás*, 2008/3., 475–503.
Bódy Zsombor: Gyár és földbirtok a nagy háborúban és az összeomlásban. *Századok*, 2018/6., 1261–1292.
Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Uő.: *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 151–194.
Bödők Gergely: Politikai erőszak az első világháború után: forradalmak és ellenforradalmak Magyarországon és Közép-Európában. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015, 85–108.
Bödők Gergely: Tizenegy hónap. Debrecen román megszállása 1919–1920-ban. *Kommentár*, 2016/1., 68–86.
Csíki Tamás: A parasztság „forradalma" 1918-ban. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 129–150.
Demeter Gábor: A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai II. Az ipar és a mezőgazdaság szerepe a regionális egyenlőtlenségek alakulásában a dualizmus kori Magyarországon. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2019/3–4., 97–115.
Durovics Alex: Eperjes – Az evangélikus jogakadémia 1918/19-es tanéve és Miskolcra költözése. *Gerundium*, 2019/2., 80–89.
Fodor János: Impériumváltás Marosvásárhelyen, 1918–1922. *Múltunk*, 2017/1., 148–186.
Főcze János: Paál Árpád és a román hadsereg. Az 1918–1919-es székelyudvarhelyi impériumváltás. *Korunk*, 2018/12., 31–41.
G. Vass István: Nemzetiségi mozgalom a wilsoni eszmék bűvöletében és a román területszerzési törekvések erőterében. A dél-tiszántúli szlovákok 1918/1919-ben. *Kisebbségkutatás*, 2010/2., 211–234.
Gál Vilmos: A Magyar Nemzeti Múzeum a két világháború között. In: *Folia historica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve 22.* Budapest, MNM, 2004. 47–78.
Géra Eleonóra. A spanyolnátha Budapesten. *Budapesti Negyed*, 2009/nyár, 208–232.
Glant Tibor – Juhász Balázs – Ablonczy Balázs: Nemzetközi segély- és segítőakciók a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén (1918–1923). *Századok*, 2018/6. 1321–1352.

Göncz László: Muravidék, 1919. *Vasi Szemle*, 2001/2., 147–167.
Groza, Mihai-Octavian: Alba-Iulia, permanenţă în optica naţională. Aspecte privind activitatea Consiliului Naţional Român din Alba-Iulia (noiembrie 1918-ianuarie 1919). In: Ana Maria Macavei – Roxana Dorina Pop (coord.): *Imaginea in istorie. Tipologii in societatea de ieri si de azi.* Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2014, 181–191.
Groza, Mihai-Octavian: Consiliul Naţional Român din Blaj versus Consiliul Naţional Român din Alba-Iulia. Rivalitate sau colaborare? In: Doru Sinaci – Emil Arbonie (coord.): *Administraţie românească arădeană.* Studii şi comunicări din Banat-Crişana IX. Arad, „Vasile Goldiş" University Press, 2014, 126–136.
Groza, Mihai-Octavian: Judeţul Alba in toamna si iarna anului 1918. Memoria revoluţiei şi a violenţei revoluţionare. In: Nicolae Dumbrăvescu (ed.): *Tinerii istorici şi cercetările lor.* Vol. III. Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016, 131–140.
Győri, Róbert – Withers, Charles J.: Trianon and its Aftermath: British Geography and the „Dismemberment" of Hungary, c. 1915–c. 1922. *Scottish Geographical Journal*, Vol. 135., 2019/1–2., 68–97.
Hornyák Árpád: A Délvidék a délszláv állam közigazgatásában, 1918–1941. *Pro Bono Publico – Magyar Közigazgatás*, 2018/1. különszám, 76–93.
Heilauf Zsuzsanna: A Kassai Mezőgazdasági Akadémia diákjai, 1875–1918. In: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyve 10.* Főszerkesztő Szögi László. Budapest, Egyetemi Könyvtár, 2001, 163–190.
Kann, Robert A.: Should the Habsburg Empire Have Been Saved? An Exercise in Speculative History. *Austrian History Yearbook*, Volume 42. (April 2011), 203–210.
Kind-Kovács, Friederike: The Great War, the Child's Body and the American Red Cross. *European Review of History / Revue européenne d'histoire*, 23/1–2. (2016), 33–62.
Kiss Balázs: Államfordulat Nyitrán 1918–1923. *Kisebbségkutatás*, 2008/2., 161–166.
Klestenitz Tibor: Sajtó és újságírás Trianon árnyékában. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 301–336.
Koloh Gábor: Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 9–46.
Kosztyó Gyula: „Jobb tehát, ha eltakarodnak" – román megszállás Nagyszőlős és környékén (1919–1920). Clio Intézet, 2019. augusztus 8. *https://www.clioinstitute.hu/single-post/ 2019/08/08/%E2%80%9EJobb-teh%C3%A1t-ha-eltakarodnak%E2%80%9D-%E2%80%93-rom%C3%A1n-megsz%C3%A1ll%C3%A1s-Nagysz%C5%91l%C5%91s-%C3%A9s-k%C3%B6rny%C3%A9k%C3%A9n-1919%E2%80%931920.* (Letöltve: 2020. január 22.)
Kun József: Az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege gyalogos és lovas csapattesteinek (önálló alosztályainak) nyelv szerinti százalékos megoszlása (1918. május). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1974/1., 104–131.

Lakatos Andor: „A Nagy Háború árnyékában". A kalocsa-bácsi főegyházmegye a szerb megszállás idején (1918–1921). In: Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon 1918–1921.* Budapest, METEM, 2016, 149–180.
Magocsi, Paul R.: The Ruthenian Decision to Unite with Czechoslovakia. *Slavic Review,* Volume 34., No. 2. (June 1975), 360–381.
Makó Imre: Hódmezővásárhely román megszállása, 1919–1920. In: *A hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2010.* Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 2011, 139–159.
Munholland, J. Kim: The French Army and Intervention in Southern Russia, 1918–1919. *Cahiers du Monde russe et soviétique,* Volume 22., No. 1. (Jan.–Mar. 1981), 43–66.
Murber Ibolya: Az osztrák és a magyar válságkezelés, 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. *Századok,* 2018/6., 1293–1320.
Murber Ibolya: A burgenlandi impériumváltás, 1918–1924. Kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. *Múltunk,* 2019/2., 181–214.
Nagy Adrienn: A hátország rejtőzködő gazdasági stratégiái az első világháborúban. Csempészet az osztrák–magyar határ menti Vas vármegyében. *Múltunk,* 2019/4., 164–199.
Nagy Ágnes: Korlátozott lakásfogyasztás: intézmények és képzetek a háború árnyékában In: Bódy Zsombor: *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 221–260.
Nagy Péter: Harc a szénhiány ellen. In: Bódy Zsombor: *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 195–220.
Nagy Szabolcs: Veszprém 1919. évi román megszállása. *Veszprémi Szemle,* 2010/3–4., 29–38.
Ormos Mária: Kun Béla, a külügyi népbiztos. Világtörténelem – magyar történelem. In: Milei György (szerk.): *Kun Béláról. Tanulmányok.* Budapest, Kossuth, 1988, 225–254.
Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. *Századok,* 1975/5–6., 904–952.
Pál Judit: Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben. A közigazgatási átmenet kérdése Erdélyben. *Századok,* 2018/6., 1179–1214.
Perczel Olivér: Atrocitások Békés és Csongrád megyében a román megszállás idején, 1919-1920. *Archivnet,* 2018/1–2. *https://archivnet.hu/atrocitasok-bekes-es-csongrad-megyeben-a-roman-megszallas-idejen-1919-1920.* (Letöltve: 2020. március 22.)
Perczel Olivér: Bihar megye román megszállása, 1919–1920. *Új Nézőpont,* 2019/4., 93–109.
Perczel Olivér: „Míg a tábornokok haboznak, a románok rabolnak". Budapest román megszállása, 1919. *Fons,* 2019/4., 403–430.
Perczel Olivér: Nagykőrös román megszállása 1919-ben. *Nagykőrösi Kalendárium,* 2020, 39–41.

Pogány Ágnes: Az állami pénzpolitika Magyarországon 1918–1924. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019. 81–128.
Popa Ioan – Toma Tetiana: Prezenţa românilor la Adunarea Naţională de la Alba Iulia (1918), reflectată de Ancheta ASTREI (1922). *Transilvania,* 2019/2., 56–63.
Pounds, Norman J. G.: The Origin of the Idea of Natural Frontiers in France. *Annals of the Association of American Geographers,* Volume 41., No. 2 (June 1951), 146–157.
Presztóczki Zoltán: Hódmezővásárhely első főiskolája. In: *A hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2016.* Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 2017, 163–195.
Roşu, Victor-Tudor: Consideraţii şi noi date despre Samoilă Mârza, fotograful unirii. *Apulum (Acta Musei Apulensis),* 2012/2., 301–306.
Roşu, Tudor: Portret de gardist: Ovidiu Gritta. *Apulum (Acta Musei Apulensis),* 2018/2., 15–30.
Roşu, Tudor: Armata română la Alba Iulia – 19–22 decembrie 1918. *Apulum (Acta Musei Apulensis),* 2019/1., 155–174.
Rychlík, Jan: Kárpátalja és Csehszlovákia 1918–1919-ben. *Aetas,* 2018/2., 133–148.
Sahlins, Peter: Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century. *The American Historical Review,* Volume 95., No. 5 (December 1990), 1423–1451.
Sárai Szabó Katalin: A munkavállaló nő az első világháború után. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019. 261–300.
Stipta István: A Miskolci Evangélikus Jogakadémia (1919–1949) In: Kajtár István – Pohánka Éva (szerk.): *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923.* Pécs, Publikon, 2009, 65–86.
Suba János: Magyarország trianoni határainak kitűzése. *Rubicon,* 2010/1. *http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyarorszag_trianoni_hatarainak_kituzese/.* (Letöltve: 2020. március 22.)
Szabó Bence: „Nincs már nékem ruhám, az oláh letépte, mikor a két karom a hazámat védte". Az 1919-es román megszállás kecskeméti eseményei. In: Gyenesei József (szerk.): *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején.* Kecskemét, MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára, 2015, 403–545.
Szalai Attila: Győr román megszállásának története (1919. augusztus 18.–október 4.). In: Néma Sándor (szerk.): *Kisalföldi Szemle III. Tanulmányok a Kisalföld múltjából.* Győr, Győr-Moson-Sopron Megye Levéltára, 2007, 87–106.
Szász Zoltán: Egy kivonulás előzményei oldalnézetben. Bukarest 1918-ban. In: Domokos György – Krámli Mihály – Mészáros Kálmán (szerk.): *Pollmann Ferenc tiszteletére.* Budapest, k. n., 2019, 283–296.
Szávai Ferenc: Osztrák–magyar külügyi ingatlanok hovatartozása a Monarchia felbomlása után. In: Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves.* Budapest, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2010, 595–610.

Szeghy-Gayer Veronika: Államfordulat és újrastruktúrálódó helyi elit Bártfán (1918–1919). *Századok*, 2018/6., 1215–1236.
Szeghy-Gayer Veronika: Civilek elleni erőszak Kassán. Az első csehszlovák megszállás hónapjai (1918. december–1919. június). In: Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva (szerk.): *Terror 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók*. Budapest, Jaffa, 2019, 53–83.
Szilágyi Zsolt: A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest–Debrecen, MTA BTK– Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke, 2018, 47–84.
Sztancs Gábor: „Selbständige Zipser Republik". A szepességi németség parciális mozgalma 1918 őszén. *Fórum*, 2018/4., 21–41.
Szűts István Gergely: Egy káplán patriálásai, 1919–1922. *Pro Minoritate*, 2017/ősz, 32–43.
Szűts István Gergely: Optálási jegyzőkönyvek mint a trianoni menekültkérdés forrásai. *Századok*, 2018/6., 1237–1260.
Szűts István Gergely: Sikerek, kompromisszumok és kudarcok a felvidéki menekültek integrációs folyamataiban. *Fórum*, 2010/4., 3–24.
Szűts István Gergely: Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája, 1918–1924. *Múltunk*, 2012/4., 89–112.
Teichova, Alice – Ratcliffe, Penelope: British Interests in Danube Navigation After 1918. *Business History*, Volume 27., 1985/3., 283–300.
Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után*. Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 47–80.
Vas Leó: Az Európai Dunabizottság 75 éves működése. *Vízügyi Közlemények*, 1933/1., 184–212.
Végső István: A Kun Köztársaság nyomában. Üldözés, letartóztatás, antiszemitizmus, gyilkosság (Kiskunhalas, 1918–1920). In: Jámbor Orsolya Ilona – Tarján G. Gábor (szerk.): *Csoportosulás, lázadás, a társadalom terrorizálása*. Rendészettörténeti Tanulmányok 2. Budapest, Rendőrség Tudományos Tanácsa, 2019, 96–105.
Zahorán Csaba – Ablonczy Balázs: Rúzs és bocskor. Román–magyar történetek 1919-ben. *Rubicon*, 2017/ 7–8., 24–31.

Kiadatlan kéziratok

Bartha Ákos: Brád, Verdun, Tamási: a Kráner/Brády család tapasztalattörténete 1916 és 1920 között. (Megjelenés előtt az *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után* című kötetben.)

Bencsik Péter: The New Borders as Local Economic Possibility? The Case of Post-1920 Hungary. (Megjelenés előtt a *European Review of History/Revue Européenne d'Histoire* című folyóiratban.)
Bödők Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon, 1919–1921*. PhD-disszertáció, Eger, Esterházy Károly Egyetem, 2018.
Erdész Ádám: „A koldus- és vándorbotot mindnyájunknak kezébe nyomták". Márki Sándor repatriálásának története (Megjelenés előtt az *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után* című kötetben.)
Hornyák Árpád: *Szerb dokumentumok a trianoni béke előkészítéséhez*. (Kézirat, megjelenés előtt.)
Koloh Gábor: A trianoni menekültek száma (Megjelenés előtt az *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után* című kötetben.)
Mauks Ernő: *Napló*. Eperjes, 1919. (Magántulajdon.)
Melega Miklós: Menekültlakások építése Szombathelyen (1922) (Megjelenés előtt az *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után* című kötetben.)
Páldeák József: *Napló, 1919. március 27. – április 2.* (Magántulajdon.)
Perczel Olivér: *Cegléd román megszállása, 1919*. (Kézirat, 2019.)
Perczel Olivér: *Csongrád román megszállása, 1919*. (Kézirat, 2019.)
Sárándi Tamás: *„Hogy kétezren, mondd kettőezeren a román impériumot kívánják! Hogyan?" A szatmárnémeti uralomváltás aspektusai, 1918–1922*. (Kézirat, megjelenés előtt).
Szilágyi Levente: *Csanálos es Vállaj kapcsolatainak változása a 20. század folyamán a magyar–román határ kontextusában*. PhD-disszertáció, Kolozsvár, BBTE, 2013.
Török Kálmán: *Napló, 1919. március 28. – április 23.* (Magántulajdon.)

Weboldalak

„Alba Iulia 1918 pentru unitatea şi integritatea României" Alapítvány: *https://www.dacoromania-alba.ro/*
Arcanum Digitális Tudománytár: *adtplus.arcanum.hu*
Hungaricana Közgyűjteményi Portál: *hungaricana.hu*
International Encylopedia of the First World War: *https://encyclopedia.1914-1918-online.net/*
Pannon Digitális Egyesített Archívum, gyászjelentések: *dspace.oszk.hu*

JEGYZETEK

[1] Kuncz Ödön: *Életem.* Budapest, Eötvös, 2017, 205.
[2] Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Budapest, Osiris, 2011. (Új kiadás: Budapest, Helikon, 2020.)
[3] Richard J. Evans: *Altered Pasts: Counterfactuals in History.* The Menahem Stern Jerusalem Lectures. Waltham, Brandeis–Historical Society of Israel, 2013.
[4] Niall Ferguson (ed.): *Virtual History. Alternatives and Counterfactuals.* London, Picador, 1997.
[5] Evans: *Altered Pasts*, 121.
[6] Robert A. Kann: Should the Habsburg Empire Have Been Saved? An Exercise in Speculative History. *Austrian History Yearbook.* Vol. 42 (April 2011), 203–210.
[7] Aláírtuk a román békeszerződést. *Az Ujság*, 1918. május 8., szerda, 4–6. Idézi: ifj. Berényi Iván: A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán. *Kisebbségkutatás*, 2008/3., 475–503.
[8] *Világ*, 1918. március 23., szombat, 6. Idézi ifj. Bertényi: i. m.
[9] Az igazgató jelentése az 1917–18. iskolai évről. In: *A selmeczbányai ág. hitv. evang. líceumi főgimnázium értesítője az 1917–1918. tanévről.* Közzéteszi Király Ernő. Selmecbánya, Joerges Ágost özvegye és fia könyvsajtóján, 1918, 3.
[10] Gali Máté (közread.): *„Az ország belepusztul ebbe a háborúba". Berzeviczy Albert kiadatlan naplója 1914–1920.* Kolozsvár, Korunk, 2014, 163.
[11] OSZKK, Quart. Hung. 2978, Teleki Sándor naplója, 1918. május 12-ei bejegyzés. (Köszönöm Teleki Andrásnak és Szakács Annamáriának, hogy a napló másolatát rendelkezésemre bocsátották.)
[12] Tisza István levele Réz Mihálynak, 1918. október 28. In: *Gróf Tisza István összes munkái. 6.* kötet. Budapest, Franklin, 1937, 380.
[13] Idézi: Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság.* Budapest, Jaffa, 2018, 127.
[14] Lendvai István: *A harmadik Magyarország.* Budapest, Pallas, 1921, 6., 9., 141.
[15] Idézi: Hatos: i. m., 137.
[16] Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019.
[17] Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919.* Budapest, Athenaeum, é. n., 18–19.

[18] Barkóczy Klopsch Béla: *Mackensen vezértábornagy hadseregének átvonulása Magyarországon az összeomlás után.* Budapest, Stephaneum, 1923, 17.
[19] Wilhelm Solf német külügyminiszter Hortsmann követségi tanácsosnak, Berlin, 1918. november 6. In: Tokody Gyula (szerk.): *A budapesti német főkonzulátus jelenti...* Budapest, Kossuth, 1989. 57–58.
[20] David Lloyd George: *War Memoirs. Volume 6. 1918.* Boston, Little, Brown and Company, 1937, 147.
[21] Harold Nicolson: *Peacemaking.* London, Methuen and Co., 1967, 299.
[22] Vix alezredes jelentése a magyar politikai helyzetről, 1919. április 1. Kiemelés az eredetiben. In: Ádám Magda – Ormos Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919.* I–III. Budapest, Akadémiai, 1999, 238.
[23] Idézi: Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Budapest, Osiris, 2001, 165.
[24] Csáky-napló, 1920. március 23. In: Zeidler Miklós (szerk. és összeáll.): *A magyar békeküldöttség naplója. Neuilly–Versailles–Budapest (1920).* Budapest, MTA BTK TTI, 2017, 178.
[25] Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, Neuilly, 1920. március 24. In: Kunt Gergely – L. Balogh Béni – Schmidt Anikó (szerk.): *Trianon arcai.* Budapest, Libri, 2018, 425.
[26] Ablonczy Balázs (szerk.): *Teleki Pál válogatott politikai írásai és beszédei.* Budapest, Osiris, 2000, 179.
[27] A Magyar Nemzeti Múzeum 1913-tól 1923-ig. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1913–1923. évi állapotáról és működéséről.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926, 22.
[28] Miskolczy Ambrus: *Román nemzetgyűlés Gyulafehérvárott – 1918. december 1.* Budapest, Magyar Szemle Alapítvány, 2019.
[29] Lázár István: *Alsófehér vármegye magyar népe.* Nagyenyed, Cirner és Lingner, 1896.
[30] Egyed Ákos: *Erdély, 1848–1849.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1998.
[31] Ávéd Jákó: *Gyulafehérvári kalauz.* Gyulafehérvár, Papp Nyomda, 1912, 25–26.
[32] Karácsony Benő: *Pjotruska.* Budapest, Révai, 1937, 62.
[33] Serviciului Judeţean Alba al Arhivelor Naţionale (a továbbiakban: SJAN), fond 35., Gyulafehérvár város polgármesteri hivatalának iratai/ Primăria Alba Iulia, 20634/1918. sz. Fodor Mihály szegényházi gondnok jelentése, 1918. december 14.
[34] *Kis Újság,* 1921. július 24., 5.
[35] SJAN, 35. fond, 19844/1918. sz. Kivonat a városi képviselőtestület 1918. november 15-ei rendkívüli közgyű- léséből.
[36] Bartha Ákos történész, Brády-leszármazott szíves szóbeli közlése.
[37] A gyulafehérvári román nagygyűlés programja – Plakát a Román Nemzeti Levéltár Fehér megyei Osztályának gyűjteményéből. A „Lendület" Trianon 100 Kutatócsoport honlapja, *http://trianon100.hu/blog-cikk/ a-gyulafehervari-roman-nepgyules-programja,* 2018. november 30. (Letöltve: 2020. január 11., Gerédi Gábor fordítása.)
[38] SJAN, 35. fond, 19478/1918. sz. Inczédy-Joksmann Ödön, Alsó-Fehér vármegye alispánja a polgármesternek, Nagyenyed, 1918. november 16.
[39] David Prodan: Memorii. Bucuresti, Editura Enciclopedică, 1993, 33–34. Idézi: Mihai-Octavian Groza: Judeţul Alba in toamna si iarna anului 1918. Memoria

revoluţiei şi a violenţei revoluţionare. In: Nicolae Dumbrăvescu (ed.): *Tinerii istorici şi cercetările lor. Vol. III.*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016, 136.
[40] Lucian Blaga erdélyi román költő, filozófus az 1918. december 1-jei gyulafehérvári román nemzetgyűlésről. In: Schmidt – L. Balogh – Kunt (szerk.): *Trianon arcai,* 298. (Kiss Jenő fordítása, eredetileg megjelent: Lucian Blaga: *Évek éneke és krónikája.* Bukarest, Ifjúsági Könyvkiadó, 1968.)
[41] SJAN, fondul CNR Alba Iulia, fond 304. (a gyulafehérvári Román Nemzeti Tanács iratai) 94/1918. sz. Apáthy István átirata a gyulafehérvári Román Nemzeti Tanácsnak, Kolozsvár, 1918. december 16. és a mellékelt panaszok.
[42] *A magyar béketárgyalások. Jelentés.* I. kötet. Budapest, M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, 1920, 255.
[43] Dr. Bucskó Koriolán: Búcsúszó. *Békés,* 1920. március 6., 2.
[44] MNL Pest Megyei Levéltára, IV. 901. Alsó-Fehér vármegye Budapesten működő törvényhatóságának iratai, 1. cs. 9/1920. sz. A törvényhatóság átirata Apponyi Alberthez, Budapest, 1920. február 5. Pongrácz Aladár volt vármegyei főjegyző aláírásával.
[45] Idézi Glant Tibor: *Kettős tükörben. Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008, 195.
[46] Glant Tibor (szerk.): *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz. Az Inquiry és Magyarország jövője 1917–1918. Források.* Budapest, MTA BTK TTI, 2020.
[47] Bírálat Kerner Ausztria–Magyarországról szóló dokumentumairól. In: Glant (szerk.): *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz,* 174.
[48] Idézi: Glant (szerk.): *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz,* 33.
[49] Larry Wolff: *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe.* Stanford, Stanford University Press, 2020.
[50] Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Budapest, Kossuth, 1983.
[51] A Comité d'Etudes 1917. május 7-ei ülése. In: Isabelle Davion (introduction et notes par) – Georges-Henri Soutou (préface): *Les experts français et les frontières d'après guerre. Les procès-verbaux du Comité d'études 1917–1919.* Paris, Société de Géographie, 2015, 63–64.
[52] *Documents diplomatiques français 1920–1932. Tome III.* Brüsszel, P. I. E.–Peter Lang, 2002, n°94. Jacques Seydoux feljegyzése Philippe Berthelot főtitkár részére. Párizs, 1920. október 21.
[53] MNL OL K 69, a Külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának iratai, 38. cs. 5. t. Jármay Elemér jelentése Csáky Imre külügyminiszternek. Párizs, 1920. szeptember 28.
[54] Juhász Balázs (vál., szerk. és ford.): *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről 1919–1920.* Budapest, MTA BTK TTI, 2018.
[55] Francesco Nitti távirata Vittorio Scialoja külügyminiszternek. London, 1920. március 9. In: Juhász (szerk.): *Trianon és az olasz diplomácia,* 138. 97. sz.
[56] Wolff Károly szavait Glant Tibor idézi. Glant Tibor – Juhász Balázs – Ablonczy Balázs: Nemzetközi segély- és segítőakciók a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén (1918–1923). *Századok,* 2018/6.,1332.
[57] A Legfelsőbb Tanács 1919. július 15-ei és július 26-ai ülésének jegyzőkönyve. In: Litván György (szerk.): *Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Trianonról.* Budapest, MTA TTI, 1998, 58. és 78.

[58] MTAKK, Ms 6778/73, Gratz Gusztáv levele Hegedüs Lórántnak, Bécs, 1918. november 7. (Köszönöm Romsics Gergelynek, hogy találatát megosztotta velem.)
[59] Teleki Pál levele Isaiah Bowmannek, Budapest, [1918.] december 25. Archives of The American Geographical Society, University of Wisconsin-Milwaukee Libraries, Director's Files – Isaiah Bowman, AGSNY AC 1, Box 189, Folder 9, *https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agsny/id/45285/rec/10* (Letöltve: 2020. február 22.)
[60] MNL OL K 63, a Külügyminisztérium politikai osztályának iratai, 481. dob. res. pol, 1918–1919: béke-előkészületek: 1918-38. t. Diener-Dénes József körirata a minisztériumoknak, 1918. december.
[61] MNL OL K 59, a Külügyminisztérium elnöki osztályának iratai, 6. dob. 4. t. 282–283. f. piszkozat, Kun Béla levele Bolgár Eleknek. 1919. április.
[62] Szamuely Tibor és Kun Béla felszólalása, 1919. június 19. In: *Tanácsok Országos Gyűlésének naplója.* I. kötet. Budapest, Athenaeum, 1919, 123. és 114.
[63] Ágoston Péter naplója, 1919. június 15. In: Ágoston Péter 1919 nyaráról. *História,* 1979/1., 25.
[64] Ágoston Péter naplója, 1919. augusztus 5. In: Szabó Ágnes (közread): Részletek Ágoston Péter Naplójából. *Párttörténeti Közlemények,* 1963/2., 159.
[65] Az entente meghátrál a magyar proletárok előtt. *Vörös Újság,* 1919. március 28., 2.
[66] Kun Béla elvtárs nyilatkozata a Neue Freie Pressében. *Vörös Újság,* 1919. március 30., 2.
[67] MNL OL K 59, 6. dob. 4. t. Böhm Vilmos a belügyi népbiztosságnak, 1919. július 9.
[68] MNL OL K 81, a bécsi magyar követség iratai, 21. dob., 1919/4. t., 490/1919. sz., Kun Béla német nyelvű levele Otto Bauerhez, Budapest, 1919. május 10.
[69] Zeidler Miklós (szerk. és összeáll.): *A magyar békeküldöttség naplója: Neuilly–Versailles–Budapest (1920).* Budapest, MTA BTK TTI, 2017.
[70] Apponyi Albert feljegyzése, Neuilly, 1920. február 13. Idézi: Zeidler (szerk): *A magyar békeküldöttség...,* 113.
[71] SJAN, fond Consiliul National Roman – Alba Iulia, fond 304. (a gyulafehérvári Román Nemzeti Tanács iratai), 125/1918. sz. Riszner Ödön levele, Gyulafehérvár, 1918. december 26.
[72] Robert Gerwarth – John Horne (szerk.): *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után.* Budapest, L'Harmattan, 2018.
[73] Lásd a 16. számú jegyzetet.
[74] Idézi: Csíki Tamás: A parasztság „forradalma" 1918-ban. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 130.
[75] Rendteremtés vidéken. *Világ,* 1918. november 9., 9.
[76] MNL HBML IV. b. 917. Hajdú vármegyei nemzeti tanács iratai 1. dob., 38/1918 sz. a debreceni nemzeti tanács távirata a budapesti nemzeti tanácsnak, 1918. november 2.
[77] Csíki: A parasztság „forradalma"..., 143–148.
[78] MNL OL K 81, a bécsi magyar követség iratai, 3. cs. 316/1918. sz. Br. Besselmayer Kálmán jelentése, Bécs, 1918. december 24.

[79] Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra (1921). In: Litván György – Varga F. János (vál. és szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája.* Budapest, Magvető, 1982, 316.
[80] OSZKK, Fond 301, Asztalos Miklós hagyatéka, 31. doboz, Emlékezés-töredék 1918 őszére, 35-36 f.
[81] Kertész Jenő: A tíz év előtti Erdély napjai. *Korunk,* 1929/2., 91.
[82] Györffy István: *A Fekete-Körös völgyi magyarság.* Budapest, Európa, 1986, 57.
[83] Lorx Tibor aradi konzul jelentése, Arad, 1943. január 11. Közli: Seres Attila: Köröstárkány fekete húsvétja az aradi magyar konzulátus jelentésében. *Honismeret,* 37/4. (2009), 22.
[84] Nagy Szabolcs: Veszprém 1919. évi román megszállása. *Veszprémi Szemle,* 2010/3–4., 29–38.
[85] Csengerújfalusi O'sváth Andor (főszerk.): Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene. Budapest, k. n., 1938, 169.
[86] Gönczi Ferenc beszámolója a szerb megszállás időszakáról Dél-Somogyban (1921. október 4.) Közli Csóti Csaba: A dél-somogyi területek szerb megszállása 1918–1921 között. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából.* Levéltári évkönyv 29. Kaposvár, 1998, 136.
[87] Perczel Olivér: „Míg a tábornokok haboznak, a románok rabolnak". Budapest román megszállása, 1919. *Fons,* 2020/1.
[88] Wimmerth Béla: Historia Domus. In: Heilauf Zsuzsanna (szerk.): *Sorsfordulók. Pestszentlőrinc és Soroksárpéteri az első világháborúban.* Budapest, Tomory Lajos Múzeum, 2016. 110.
[89] Oláh Gábor: *Naplók.* Sajtó alá rendezte Lakner Lajos. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, III. kötet, 223.
[90] Falragasz, Vácz, 1919. augusztus 15. Baintner ezredes, s. k. In: Csicsay Iván et al. (szerk.): *Iratok Pest megye történetéhez.* Pest megye múltjából, 2. Budapest, MSZMP Pest megyei Bizottsága–Pest megyei Tanács, 1969, 388.
[91] Hadtörténelmi Levéltár, MTK 1218. Vöröskatona visszaemlékezések 133. d. 64. Csikos János: Mozgalmi életem 1919-től.
[92] Uo., 129. d. 43. Adamovics József: Visszaemlékezések az 1918–1919-es eseményekre. 4. f. (Köszönöm Révész Tamásnak, hogy a forrásokra felhívta a figyelmem.)
[93] Idézi: Szabó Bence: „Nincs már nékem ruhám, az oláh letépte, mikor a két karom a hazámat védte" – Az 1919-es román megszállás kecskeméti eseményei. In: Gyenesei József (szerk.): *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején.* Kecskemét, MNL Bács-Kiskun megyei Levéltára, 2015, 468–469.
[94] Tar Zoltán emlékezéseit idézi Kosztyó Gyula: *„Jobb tehát, ha eltakarodnak" – román megszállás Nagyszőlős és környékén (1919–1920).* Clio Intézet, 2019. augusztus 8. *https://www.clioinstitute.hu/single-post/2019/08/08/%E2%80%9EJobb-teh%C3%A1t-ha-eltakarodnak%E2%80%9D-%E2%80%93-rom%C3%A1n-megsz%C3%A1ll%C3%A1s-Nagysz%C5%91l%C5%91s-%C3%A9s-k%C3%B6rny%C3%A9k%C3%A9n-1919%E2%80%931920* (Letöltve: 2020. január 22.)
[95] MNL OL K 69, a Külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának iratai, 8. cs. 5. t. 395. f. Csepely Albert vasgyári főorvos és pályaorvos orvosi látlelete Csomor Domokos pályaőr részére, Kudzsir, 1919. február 24.
[96] Veres Péter: *Számadás.* Budapest, Révai, é. n., 227–228.

[97] Bödők Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon, 1919–1921.* PhD-disszertáció, Eger, Esterházy Károly Egyetem, 2018.
[98] K. Németh András: *Tamási 1919-ben. Ellenforradalom, vörösterror, fehérterror.* Tamási, Tamási Helytörténeti Alapítvány, 2019.
[99] Uo., 92.
[100] Simon Attila (szerk.): *Csehszlovák iratok a magyar–szlovák államhatár kijelöléséhez.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019.
[101] Beneš külügyminiszter Kramář miniszterelnöknek, Párizs, 1918. november 29. In: Simon (szerk.): *Csehszlovák iratok...*, 78.
[102] 33. sz dokumentum. A csehszlovák békedelegáció 2. sz. memoranduma, Párizs, 1919. február 5., In: Uo., 124–125.
[103] 31. sz dokumentum. Elemzés a csehszlovák–magyar államhatár stratégiai szempontjairól. Párizs, 1919. január 27., In: Uo., 115.
[104] MNL OL K 64, Küm. res. pol. 9. cs. 41. t., 1923-41-458 res., Jávor János sellyei református lelkész és Morvai Dezső körjegyző nyilatkozata. Sellye, 1923. április 19. „Ez egy ostobaság".
[105] A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Külügyminisztériuma a békedelegációnak. Belgrád, 1919. augusztus 27. In: Hornyák Árpád (szerk.): *Szerb dokumentumok a trianoni béke előkészítéséhez.* Kézirat, megjelenés előtt. Fordította: Mándity Predrág.
[106] 224. sz. jegyzőkönyv, Belgrád, 1920. február 24., In: Uo.
[107] Allen Leeper levele Josip Smodlakának, Párizs, 1919. december 1. In: Uo.
[108] L. Balogh Béni: Erdély megszerzése – Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. In: L. Balogh Béni (szerk.): *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok.* Budapest, 2020, MTA BTK TTI, 37.
[109] Iuliu Maniu levele Alexandru Vaida-Voevodnak, Bukarest, 1920. február 9. In: Uo., 96. sz., 240.
[110] Alexandru Vaida-Voevod Iuliu Maniuhoz, Párizs, 1919. április 28. Idézi: Lucian Leuştean: *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon 1918–1920.* Iasi, Polirom, 2002, 88.
[111] Idézi: Koszta István: *Nem (csak) Erdély volt a tét – Kései tudósítás a párizsi konferenciáról.* Budapest–Csíkszereda, Kárpátia Stúdió, 2010, 83–84.
[112] Cihoski feljegyzése a külügyminisztériumnak, Bukarest, 1919. november 23. Idézi: Leuştean: *România, Ungaria...*, 197.
[113] Vaida-Voevodot idézi : Koszta: *Nem (csak) Erdély volt a tét*, 81.
[114] A nagylaki szlovák nemzeti tanács memoranduma, Ljudevit Boor elnök aláírásával. Nagylak, 1918. november 28. In: Hornyák (szerk.): *Szerb dokumentumok...*
[115] Apor Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyar Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989.* Budapest, MTA BTK TTI, 2014.
[116] Prónay Pál: *A határban a halál kaszál.* Sajtó alá rendezte Pamlényi Ervin és Szabó Ágnes. Budapest, Kossuth, 1963, 273.
[117] Jegyzőkönyv. *Lajtabánság Hivatalos Lapja*, 1921/1., 3.
[118] Hirdetmény, Felsőőr, 1921. október 5. Másolatban közli Missuray-Krug Lajos: *A nyugatmagyarországi felkelés.* Sopron, Röttig–Romwalter, 1938, 191.
[119] Fogarassy László (közread.): Prónay Pál emlékezései az 1921. évi nyugatmagyarországi eseményekről. Második rész. *Soproni Szemle*, 1986/2., 134.
[120] Korda István: Húszéves a „Bánáti Köztársaság". *Brassó Lapok*, 1938. december 25., 7.

[121] Vécsey Zoltán: *A síró város.* Budapest, SZEFHE, é. n. [1939], 161–162.
[122] Emil Frâncu elnök levele Marcia Căluţiu prefektusnak, Abosfalva, 1918. december 20. In: Egry Gábor (szerk.): *Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés, 1918–1925. Dokumentumválogatás, Első kötet: Románia.* Budapest, Napvilág, 2019, 8. sz. dokumentum, 70.
[123] Sárándi Tamás: *„Hogy kétezren, mondd kettőezeren a román impériumot kívánják. Hogyan?" A szatmárnémeti uralomváltás aspektusai, 1918–1922.* Kézirat, megjelenés előtt.
[124] MNL OL, K 26 Miniszterelnökség, 1919-XXXVII-1599. Kechkeméthi Pethes László kormánybiztos-főispán jelentése, Selmecbánya, 1919. február 8.
[125] Lakásrekvirálás a Brassóba érkező középiskolai tanárok részére. In: Egry (szerk.): *Összeomlás...* 38. sz. dokumentum, 162.
[126] MNL OL P 2043, 14. tétel, Krenner Miklós naplói, 1919. december 28. (Köszönöm L. Balogh Béninek, hogy a forrásra felhívta a figyelmem.)
[127] Idézi: Donáth Péter: *„Kisemberek" helytállása. Tanítóképzés Baján a szerb megszállás alatt és nyomán.* 1918–1923. Budapest, Trezor, 2018, 24.
[128] MNL HBML, VIII. 12. a Kassai Gazdasági Akadémia tanárkari ülésének jegyzőkönyvei, 5. kötet, 1918–1920, Másolat a tanári kar 1919. január 22-ei üléséről.
[129] A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. c. 267. doboz, 3423/1920. sz., Gergely György jogakadémiai igazgató Baltazár Dezső püspöknek, Debrecen, 1920. augusztus 5.
[130] Uo., Balogh Péter gimnáziumi igazgató Baltazár Dezsőnek, Debrecen, 1920. augusztus 6.
[131] Lichner József: *Az alma mater kálváriás útja Selmecbányától Sopronig...* Szerkesztette és közreadja M. Szilas Katalin és Szűts István Gergely. Veszprém–Zalaegerszeg, Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum, 2019, 61.
[132] Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtár, G 619, Hajnóczy R. József: A lőcsei honvédszobor ledöntése, 1919. VIII. 11–14, 2-4. f. (Kézirat, eredetileg a *Szepesi Hírnök*ben volt közlésre szánva, de a cenzúra ebben a formájában nem engedte közölni.)
[133] Mauks Ernő naplója, 1919. január 13-ai bejegyzés. (Magántulajdon. Köszönöm dr. Gesztelyi Tamásnak, a Debreceni Egyetem tanárának, hogy az iratot a rendelkezésemre bocsátotta.)
[134] Török Kálmán naplója, 1919. március 28.–április 23. (Magántulajdon. Köszönöm Páldeák Szabolcs OFM atyának, hogy az iratot a rendelkezésemre bocsátotta.)
[135] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 3500/2: Karoliny Mihályné: Háború után. 2-5. f.
[136] Uo. 9. f.
[137] Szirácsik Éva (szerk.): *Dr. Förster Kálmánnak, Salgótarján város első polgármesterének visszaemlékezései.* Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, 2012, 85–86.
[138] MNL OL, K 70, a Külügyminisztérium jogi osztálya, 14. cs. a menekültek ügyeinek ellátására kirendelt biztos átirata Brezina Mária ügyében, Budapest, 1919. június 1.
[139] Gaucsík István: *Állam, polgár, jog. Közelítések Csehszlovákia állampolgársági intézményének vizsgálatához.* Kézirat, 2019.

[140] MNL OL Z 1610, MÁV-gyűjtemények, 119. doboz, 1919/12083. sz. Kürthy Károly menekült zilahi MÁV-hivatalnok levele a központi MÁV-igazgatóságnak. Debrecen, 1919. április 15.
[141] MNL OL, K 26, Miniszterelnökség 1264. cs. 1921-XLIII. t., 10935-1920, soproni menekült tisztviselők beadványa a miniszterelnökhöz, 1921. május.
[142] MNL OL K 26, 1299. cs. XLIII. t. Bethlen István levele Teleki Pál miniszterelnöknek, Budapest, 1920. szeptember 16.
[143] *Magyarországi Rendeletek Tára 1920.* Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1920, 545.
[144] A kormány a menekültek beözönlése ellen. *Pesti Napló,* 1920. október 30., 1.
[145] OSZKK, Quart Hung. 4313: Vitéz Ottrubay Dezső: Visszaemlékezés az 1914–1918. világháborúra és „Háború utáni nehéz évek". f. 211-212.
[146] MNL HBML, 1402/c, 5. dob. Debrecen város kormánybiztos főispánjának iratai, ált. közig. 59/1920. sz.
[147] MNL OL K 26, 1299. cs. XLIII. t. Bethlen István levele Teleki Pál miniszterelnöknek, Budapest, 1920. szeptember 16.
[148] MNL OL X 10815 – 38. – No. 2. Kruchina Zdenko naplója, 1921. július 25.–1921. október 31. 1-5. f. Köszönöm Holló (Kruchina) Irmának, hogy a naplót rendelkezésünkre bocsátotta.
[149] József Attila levele József Jolánnak, Makó, 1920. október 24. In: Fehér Erzsébet (szerk.): *József Attila válogatott levelezése.* Budapest, Akadémiai, 1976, 13.
[150] Egy kései példa: *Ujság,* 1925. szeptember 4., 8.
[151] Izsáky Margit: A Pongrácz-telep számkivetettjei. *Magyarság,* 1935. június 16., 11.
[152] Gyalui Farkas: *Emlékirataim 1914–1924.* Sajtó alá rendezte Sas Péter. Kolozsvár, Művelődés, 2013, 327–328.
[153] Lásd Kós Károly: *Erdély, Bánság, Kőrösvidék és Máramaros magyarságához!* Erdélyi Magyar Adatbank: *http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1374.pdf* (Letöltve: 2019. július 29.)
[154] Csanády György hagyatéka, kéziratos jegyzetek ad. 3-7. d. n. [1928] (Budapest, a család tulajdona.)
[155] MNL HBML, VI. 431/c, MÁV debreceni üzemvezetőség fegyelmi ügyek, 1. cs. 96/1920. sz. Fegyelmi bírósági határozat Grúber Izsó és Brojnás Demeter ügyében. Debrecen, 1920. október 18.
[156] Uo. 46/1920, Fegyelmi ügy, 1920. május 25., 104/1920. sz. Répászky Tivadar felügyelő fegyelmi ügye.
[157] Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten. *Budapesti Negyed,* 2009/nyár, 208–232.
[158] Kelemen Lajos: *Napló, 1890–1920.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2017, 613. (1918. november 17.)
[159] Id. László Gyula – Tordai Vilma: *Egy székely család története.* Debrecen, Györffy Néprajzi Egyesület, 1995.
[160] MNL HBML, IV. B. 1402/c: Debrecen város kormánybiztos-főispánjának iratai, 5. doboz, Szaniszló Pál levele Hubert Ottó főispán-kormánybiztosnak, Debrecen, 1921. január 26.
[161] Koloh Gábor: Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 9–46.

[162] Kovács Alajos: A háború hatása népesedési és közegészségügyi viszonyainkra. *Statisztikai Szemle* 1924/11-12., 458. Idézi: Koloh: Magyarország demográfiája, 25.
[163] Sárai Szabó Katalin: A munkavállaló nő az első világháború után. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 261–300.
[164] Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 47–80.
[165] Uo., 66.
[166] Szilágyi Zsolt: A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon Módszerek és megközelítések.* Budapest–Debrecen, MTA BTK TTI–Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke, 2018, 79.
[167] Tisza István levele Fieber Fanninak, Budapest, 1916. március 17. In: *Gróf Tisza István Összes Munkái.* IV. sorozat, 5. kötet. Budapest, Franklin, 1933, 102.
[168] Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Uő.: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 151–194.
[169] Uo., 163.
[170] Uo., 193–194.
[171] M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt.* Budapest, Helikon, 2001, 414.
[172] Nagy Péter: Harc a szénhiány ellen. In: Bódy Zsombor: *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 195–220.
[173] Ress Imre (szerk.): *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte, 1918–1926.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2008.
[174] MNL OL K 81, a bécsi magyar követség iratai, 21. dob. 1. t. 353/1919. sz. Eskütétel, Bécs, 1918. november 20.
[175] A békeszerződés kultúrjavakra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtását előkészítő bizottság 2. ülésének jegyzőkönyve, 1921. április 21. In: Ress (szerk.): *A Monarchia levéltári öröksége,* 92. sz., 204.
[176] MNL OL, K 52, magyar–jugoszláv határmegállapító bizottság magyar delegációja, 1. dob. Szécsiszentlászló község kérvénye, 1922. február 14. Köszönöm Gordana Šövegeš Lipovšek (Maribori Levéltár) segítségét.
[177] Idézi: Szilágyi Levente: Csanálos es Vállaj kapcsolatainak változása a 20. század folyamán a magyar–román határ kontextusában. PhD-disszertáció, Kolozsvár, BBTE, 2013, 156.
[178] Bencsik Péter: The New Borders as Local Economic Possibility? The Case of Post-1920 Hungary. (Folyóiratcikk a *European Review of History / Revue Européenne d'Histoire* számára, megjelenés előtt.)
[179] Kovács Éva: *Felemás asszimiláció.* Somorja, Fórum Intézet, 2004.
[180] Pogány Ágnes: Az állami pénzpolitika Magyarországon 1918–1924. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 81–128.

NÉVMUTATÓ

I. Ferdinánd, román király, 61, 138
I. Ferenc József, magyar király és osztrák császár 19, 55
I. Napóleon, francia császár 13
Ady Endre 22, 63, 207
Agárdy Gábor 232
Ágoston Péter 87–88
Andrássy Gyula 22, 68, 92
Anka Flórián 124
Apáthy István 58
Apor Péter 148
Apponyi Albert 34–35, 65, 79, 93–95
Arany János 158
Asztalos Miklós 106, 108
Ávéd Jákó 44
Bajcsy-Zsilinszky Endre 17
Baky Miklós 146
Balás Gábor 202
Bălcescu, Nicolae 55
Bandholtz, Harry Hill 41
Bánffy Kázmér 31, 51, 105–107, 146
Bánlaky József 27
Bara Margit 232
Barbul, Eugen, 167
Barbul, Ilie Carol 167
Barcsay Ábrahám 50
Barcsay Gábor 50
Bárd Imre 86
Bárdoss Béla 161
Barkóczy-Klopsch Béla 27
Bartha Albert 29–30, 129, 146
Bartha Ignác 59–60, 66
Bauer, Otto 90
Baumann Nándor 52
Beaupoil de Saint Aulaire, Charles de 136
Beluszky Pál 213
Bencsik Péter 231
Beneš, Edvard 69, 127–129
Berczel Jenő 218
Bernády György 180
Berthelot, Henri Mathias 136, 138
Berzeviczy Albert 18
Besselmayer Kálmán 104
Bethlen István 33, 36, 42, 95, 189, 191, 194, 199
Bibesco, Antoine 138
Biró Mihály 218
Blaga, Lionel, 56
Blaga, Lucian 56–57
Bocskai István, erdélyi fejedelem 226
Bodor Ádám 8, 158
Bódy Zsombor 217, 219
Borsányi György 148
Bourgeois, Émile 73
Bowman, Isaiah 85
Bödők Gergely 121
Böhm Vilmos 23–24, 87, 89–90

Bölöni Mikó Samu 49
Branişte, Valeriu 165
Brătianu, Ion C. 136–137
Bucico, Coriolan (Bucskó Koriolán) 62
Bulissa Károly 155
Ceauşescu, Nicolae 54, 66
Chesterton, Gilbert Kieth 156
Christa, Nicolae 110
Cicero, Marcus Tullius 129
Cicio Pop, Eugenia (Eugenia Macavei) 53, 98
Cicio Pop, Ştefan 48, 53, 98
Cihoski, Henri 141
Clemenceau, Georges 84–85, 87, 136, 138, 140
Clerk, George 93
Cloşca (Ion Oargă) 49
Corijescu, Victor 112
Crişan, Gheorghe 49
Cvijić, Jovan 133, 135
Czakó Elemér 40, 226
Csáky Imre 76
Csanády György 17
Csíki Tamás 102–103
D'Annunzio, Gabriele, 145, 147, 149
Daubravszky Gyula 64
Demeter Gábor 213
Diener-Dénes József 85–86
Diettrich Antal 106–108
Dobrović, Petar (Dobrovits Péter) 147
Dolinka, Vasa (Dolinka Vazul) 171
Domokos Pál Péter 202
Draskovich Iván 133–134
Dvorčak, Viktor (Dvortsák Győző) 146, 154
Egry Gábor 170
Egyed Ákos 9, 24, 43, 66, 106
Esterházy Pál 161
Esztergár Lajos 64
Evans, Richard John 13–15
Fatou, Louis Ernest 73
Fekete Elemér 48
Feleky Károly 67
Ferenc Ferdinánd, osztrák–magyar trónörökös 14
Ferenţiu, Augustin (Ferencz Ágoston) 167
Ferguson, Niall 13–15
Festetits Imréné 133
Flueraş, Ioan 66
Foch, Ferdinand 72, 92
Förster Kálmán 179
Förster Lajos 146
Fraknói Vilmos 207
Fried Mór 48
Friedrich István 23, 162, 166, 222
Galamb Ödön 196
Garami Ernő 46
Gaucsík István 185
Géra Eleonóra 206
Gerevich Tibor 40
Germanusné Hajnóczy Rózsa 176
Gerwarth, Robert 98
Glant Tibor 67
Glattfelder Gyula 232
Goldiş, Elena 53
Goldiş, Vasile 53
Gömbös Gyula 60–61, 94, 200
Gracza György 49
Gratz Gusztáv 85
Gritta, Ovidiu 56, 59–60, 62, 65
Groza, Petru 52
Grúber Izsó 205
Gulyás Lajos 235
Gyalui Farkas 105, 201
Györffy István 109
Győri Róbert 213
Habsburg József, nádor, 153
Habsburg Vilmos, főherceg 153
Hajnóczy R. József 176
Hefty Gyula Andor 146
Hegedüs Lóránt 85
Hegymegi Kiss Pál 188
Hermann Antal 41
Hevesi Imre 172
Hodža, Milan 29–30, 129
Hoover, Herbert 80

Horea (Vasile Ursu Nicola) 49, 55
Horne, John 98
Horthy Miklós 75, 80, 94, 124–125, 183
Hossu, Iuliu 57, 66
Houdek, Fedor 131
Hugo, Victor 13, 72
Huszár Károly 85, 94
Iancu, Avram 43
Ignácz Rózsa 197
Ispravnic, Adriana 53
Ispravnic, Sever 53
Jancsó Miklós 120
Janoušek, Antonín 147
Jászi Oszkár 21, 34, 37, 46, 61, 92, 105, 147, 155–156
Jehlička, František (Jehlicska Ferenc) 156
Jékely Zoltán 197
Jókai Mór 49
József Attila 164, 195
Juhász Balázs 77, 79
Jumanca, Iosif 66
K. Németh András 122
Kádár János 183, 202
Kaffka Margit 207
Kalhous, Rudolf 131
Kann, Robert Adolf 15
Karácsony Benő 44
Karoliny Mihályné 178–179
Károlyi Mihály 22–23, 26, 29–31, 33, 58, 62, 83–86, 92, 94, 98, 119, 148, 156, 168, 170, 201, 207, 226
Kechkeméthi Pethes László 168
Keglevich Imre 133
Kennedy, John Fitzgerald 14
Kerner, Robert Joseph 68
Kertész Jenő 108
Király Ernő 16
Klebelsberg Kunó 174, 212
Klein, Eugen 177
Klocsurak, Sztepan (Klocsurek István) 146, 158–160
Kobr, Miloslav 224
Koloh Gábor 208, 210
Kós Károly 9, 146, 161, 201
Kossuth Lajos 55, 176
Kosztolányi Dezső 97
Kovács Éva 236
Kozma Miklós 26
Kozma Nándor 218
Kölcsey Ferenc 169
Kőszeghy Elemér 40
Kramář, Karel 127, 129
Kratochwill Ferenc 47, 60, 64
Krenner Miklós 170
Krepuska Géza 228
Kun Béla 32–33, 84, 86–90, 106, 139, 148
Kun Sándor 106
Kuncz Aladár 7, 10
Kuncz Ödön 7–10, 181
Kunfi Zsigmond 87
László Gyula, idősebb 208
László Gyula, ifjabb 208
László Mihály 45
Lázár István 43
Lee, Robert Edward 14
Leeper, Allen 135
Lendvai István 23
Lévay Ferenc 161
Linder Béla 23
Lloyd George, David 32, 71
Lóczy Lajos 36
M. Antal Mihály 110
M. Hrabovszky Júlia 220
Macavei, Viorel 97–98, 126
Mackensen, August von 27–28, 56, 92, 139, 221–222
Magyar Dezső 148
Mahno, Nesztor Ivanovics 138
Majláth Gusztáv Károly 46
Makariosz püspök 9
Maléter István 173
Maléter Pál 173
Maniu, Cassiu 53
Maniu, Iuliu 45, 53–54, 56, 65, 137
Manuilă, Sabin 53
Márai Sándor 22, 220

Mărcuş, Mihail (Márkus Mihály) 61–62, 142
Margerie, Pierre de 73
Mária, román királyné 137–138
Máriássy Félix 232
Márki Sándor 169
Márton Áron 66
Marx, Karl 14
Mârza, Samoilă 57
Masaryk, Tomáš Garrigue 71, 128, 157
Mátyás Vilmos 202
Mauks Ernő 177
Medrea, Cornel 41, 66
Medrea, Dominic 64
Medrea, Florian 58–59, 62, 64, 66
Meskó Zoltán 170
Mihali, Teodor 48
Miklós Ödön 77
Millerand, Alexandre 226
Mišić, Živojin 132
Miskolczy Ambrus 42, 55
Mocsy, Istvan I. 183, 185
Moldován József 178
Mosse, George Lachmann 99
Murber Ibolya 124
Mussolini, Benito 156
Mustafa Kemal pasa (Atatürk) 36
Nadányi Zoltán 230
Nagy Imre 86
Nagy Lajos 50
Nagy Péter 222
Nagy Róbert-Miklós 148
Nagy Szabolcs 112
Nagymihály Ferenc 63
Nicolaescu, Sergiu 109
Nicolson, Harold 32
Nitti, Francesco Saverio 78–79
Noailles, Anna de 138
Oláh Gábor 50, 115
Orlando, Vittorio Emanuele 78
Paál Árpád 146, 161, 201
Pâclişanu, Zenovie 41, 66
Paderewski, Ignacy Jan 69, 71
Pašić, Nikola 135
Passuth László 183
Pátzay Pál 10
Pedlow, James 80
Pénzes János 213
Percze, Nicolae 110
Perczel Olivér 114
Pétin, Victor 109
Petrichevich-Horváth Emil 189
Petrović, Marko 89–90
Pichon, Stephen 33
Pogány Ágnes 236
Poincaré, Raymond 138
Pop, Ionel 53
Pop de Băşeşti, Gheorghe 57
Popovics Sándor 36
Prodan, David 50
Prónay Pál 103, 119, 147, 149, 161–162
Proust, Marcel 138
Racoţi, Alexandru Filip (Rákóczi Filep Sándor) 167
Rákóczy Béla 59
Rákosi Jenő 23
Rákosy István 49
Ratkó Anna 208
Rau Gottlob 222
Ravasz László 200
Rejtő Jenő 91
Ress Imre 225
Révész Tamás 24, 99
Réz Mihály 22
Richelieu, Armand Jean du Plessis de 129
Riszner Ödön 97–98, 125
Roberts, Andrew 13
Romsics Gergely 124
Romsics Ignác 10
Roska Miklós 47–48
Roth, Otto 146, 162
Sárai Szabó Katalin 209
Sárándi Tamás 167
Schilling János 8
Scudder, Mary 67
Sevcsenko, Tarasz 160
Sever, Axente 43, 53

Sigray Antal 161
Simon Attila 128
Slachta Margit 210
Smuts, Jan Christian 32, 88, 139
Šnejdárek, Josef 112
Somló Bódog 172
Sonnino, Sidney 78
Steinmetz István 123
Steinmetz Miklós 123
Straka, Anton 164
Stromfeld Aurél 24
Suba János 226, 228
Suchard, Hans 146
Szabó Bence 116
Szabó Dezső 166
Szabó Lőrinc 164
Szabó Pál 232
Szamuely Tibor 87
Szaniszló Pál 208
Szeghy-Gayer Veronika 179
Szekfű Gyula 225
Szilágyi István 213
Szilágyi Levente 227
Szilágyi Zsolt 213
Szitnyai Zoltán 197
Sztálin, Joszif Visszarionovics 148
Szulovszky János 213
Takách-Tolvay József 104
Takaró Etel 209
Tar Zoltán 118
Teculescu, Ioan 45
Teleki Pál 23, 36–37, 77, 85, 94, 96, 155, 190–192, 207, 210
Teleki Sándor 19
Thassy Jenő 114
Tildy Zoltán 123
Tisza István, idősebb 16, 18–19, 21–22, 84, 207, 217
Tisza István, ifjabb 207
Tisza Kálmán 7
Tkálecz Vilmos (Tarcsay Vilmos) 147, 150–151
Tomka Béla 210–211
Toókos Gyula 60–62, 64, 66
Török Kálmán 177
Török Sándor 197
Troubridge, Ernest 75, 77
Uljanov, Vlagyimir Iljics (Lenin) 14, 32, 123
Urmánczy János 105
Urmánczy Nándor 106
Vacaresco, Hélène de 138
Vaida-Voevod, Alexandru 45, 137, 139, 141, 167
Vasvári Pál 105
Vázsonyi Jenő 222
Vécsey Zoltán 163
Velican, Camil 51
Veres Péter 42–43, 120
Verne, Jules 72
Viteazul, Mihai (Vitéz Mihály) 49
Vix, Fernand 30–31, 33, 88, 91–92, 129, 140
Vojtkó Ferenc 111
Volosin, Avgusztin Ivanovics (Volosin Ágoston) 158, 160
Vuia, Romulus 41, 66
Wekerle Sándor 39
Wilson, Edith 138
Wilson, Thomas Woodrow 68, 70, 95, 138
Windischgraetz Lajos 200
Wolff Károly 223
Wolff, Larry 69
Zágoni István 201
Zala György 41
Zalka Zsigmond 172
Závada Pál 142
Zay Dezső 123
Zeidler Miklós 95, 228
Zilahy Lajos 197
Zsatkovics, Grigorij 157

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.
X 297409

Kereken száz esztendeje annak, hogy 1920. június 4-én aláírták a trianoni békeszerződést, amelyet a magyar történelem egyik legnagyobb traumájaként tartunk számon, emlékezete máig átszövi mindennapjainkat. Trianon az elmúlt évszázadban, különösen a rendszerváltás óta, minden rossz metaforájává vált, s ezzel párhuzamosan valós tartalmai elhalványultak, mitikus magyarázatai kerültek előtérbe, amelyek aligha szolgálhatják a nemzeti önismeretet.

Ablonczy Balázs új, összefoglaló kötete rendhagyó módon nem politika- és diplomáciatörténeti sémákat követ, hanem az eseményeket új megvilágításba helyezve elsősorban a társadalom egyes csoportjainak tapasztalataira fókuszál. Azt igyekszik bemutatni, hogy milyen volt *valójában* a békeszerződés: miként élték meg a történeti Magyarország lakói a háborús összeomlás, a forradalmak, az ellenforradalom és Trianon időszakát, és milyen összefüggések tárhatók fel a nagypolitikai döntések és dilemmák, illetve a magyar társadalom mindennapi tapasztalatai között.

Az akadémiai Trianon-kutatócsoport elmúlt öt évének eredményeit is összegző kötet új és friss szemlélettel beszél a száz évvel ezelőtti történetekről: az elharapózó erőszakról, megszállásról, impériumváltásról, kérészállamok születéséről és bukásáról, félelemről, menekülésről, járványról, szénhiányról, nélkülözésről és elszegényedésről – az egyének által megélt Trianonról. Természetesen nem mindenkinek jutott egyenlően a megrázkódtatásokból, és nem mindenki vont le ugyanolyan következtetéseket az eseményekből. De az itt leírtak mégis lehetséges magyarázatai annak, ami 1918 és 1921 között Magyarországon történt.

ABLONCZY BALÁZS (1974) történész, az ELTE BTK oktatója és az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Doktori címét 2004-ben szerezte. Tanított és kutatott Londonban, Párizsban, Berlinben és az egyesült államokbeli Bloomingtonban. 2011 és 2015 között a Párizsi Magyar Intézet igazgatója volt. Jelenleg az MTA „Lendület" pályázatán támogatott Trianon 100 kutatócsoport vezetője, Budapesten él.

JAFFA.HU 3999 FT

Jaffa Kiadó

Kövess minket a facebook-on!
Szeretem a Jaffa-s Könyvehet Klub

9 789634 752400